

Keel ja Kirjandus

12
2023

JANET LAIDLA
Eesti Kirjameeste Selts ja naised

KRISTIINA ROSS
Ühest eesti keeles puuduvast mõistest

ENN ERNITS
Kollase värvuse nimetustest

MART KULDKEPP
Tammsaare ja sõda

TÖNIS PARKSEPP
Kuidas jutustada luulest?

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja **Johanna Ross**, johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus **Maria-Maren Linkgreim**, maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus **Brita Melts**, brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika **Ott Heinapuu**, ott@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja **Tiina Hallik**, tiina@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja **Astrid Värvi**, astrid@keeljakirjandus.ee

Toimetuse

aadress: **Kohtu 6, 10130 Tallinn**
telefon: **6449 126** (üldnumber), **6449 228** (peatoimetaja)
e-post: **kk@keeljakirjandus.ee**

www.keeljakirjandus.ee

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida
Express Posti kaudu telefonil 6177 717
või võrguaadressil **<https://tellimine.ee>**.
Värsket üksiknumbrit saab posti teel osta
Lehepunkti kaudu võrguaadressil **<https://sirvi.eu>**.

Ajakiri kuulub avatud juurdepääsuga teadusajakirjade registrisse
Directory of Open Access Journals (DOAJ), Euroopa Teadusfondi ja
Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse
EBSCO, Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest),
MLA International Bibliography (Modern Language Association),
Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse
CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti
Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee
valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi toetusel.
Trükk: Trükikoda Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.
Kujundanud Kalle Toompere
Resümeeid tõlkinud Helen Pruul

© Keel ja Kirjandus®, SA Kultuurileht

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014
DOI 10.54013/kk1958

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVI AASTAKÄIK

12
2023

SISUKORD

ARTIKLID

JANET LAIDLA. **Eesti Kirjameeste Selts ja naised** 1147

SÕNA

KRISTIINA ROSS. **Ühest eesti keeles puuduvast mõistest ja selle aseainest** 1170

ENN ERNITS. **Põldpaost paakspuu ja kollase värvini** 1182

RAAMATUID

LEENA KÄOSAAR. **Lohut(amat)use määr** 1204

MART KULDKEPP. **Tammsaare ja sõda** 1208

KRISTEL KIVARI. **Rahvuslik õudasjalugemik** 1212

TÕNIS PARKSEPP. **Kuidas jutustada luulest ja miks?** 1215

PIRKKO NUOLIJÄRVI. **Võõrsõnade esitamine eesti keele sõnastikes** 1218

Lühidalt 1222

RINGVAADE

TIINA ANN KIRSS. **In memoriam Rutt Hinrikus (7. V 1946 – 29. X 2023)** 1225

Lühikroonika 1228

Kaitstud doktoritööd 1232

CONTENT

ARTICLES

JANET LAIDLÄ. Women in the Society of Estonian Literati	1147
--	------

WORDS

KRISTIINA ROSS. On a concept missing from Estonian and the substitute thereof	1170
ENN ERNITS. From feldspar to alder buckthorn and the colour yellow	1182

BOOKS

LEENA KÄOSAAR. Degree of (dis)consolation (Lilli Luuk. Minu venna keha)	1204
MART KULDKEPP. Tammsaare and war (A. H. Tammsaare. Sõjamõtted. (Eesti mõttelugu 170.))	1208
KRISTEL KIVARI. A national horror reader (Marju Kõivupuu. Eesti mütoloogia algajale. Jumalatest ja hiidudest tontide, näkkide ja muude õudasjadeni)	1212
TÕNIS PARKSEPP. How to talk about poetry and why? (Mart Velsker. Luulejutud. Tekste aastatest 1994–2020. (Studia litteraria Estonica 21.))	1215
PIRKKO NUOLIJÄRVI. Presentation of foreign words in Estonian dictionaries (Tiina Paet. Võõraõrainsese kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 51.))	1218
Annotations	1222

REVIEW

TIINA ANN KIRSS. In memoriam Rutt Hinrikus (7. V 1946 – 29. X 2023)	1225
Short chronicles	1228
Defended doctoral theses	1232

TEKSTIS KASUTATUD LÜHENDEID:

EKI = Eesti Keele Instituut; **EKLA** = Eesti Kultuurilooline Arhiiv; **EKM** = Eesti Kirjandusmuuseum; **EMTA** = Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia; **ERM** = Eesti Rahva Muuseum; **ESA** = Emakeele Seltsi aastaraamat; **f** = fond; **KK** = Keel ja Kirjandus; **l** = leht; **m** = mapp; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TTÜ** = Tallinna Tehnikaülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

Eesti Kirjameeste Selts ja naised

JANET LAIDLA

„Postimehest” lugesin, et keegi naisterahvas olevat Kirjameeste Seltsi viimase aastapäeva puhul liikmeks vastu võetud, hädaohust hoolimata, et seltsi siiaaamne rahu seeläbi rikutud oleks. Kui sel kombel kõigiti õigustatud ning paljuproovitud naisemantsipatsioonile ka meie eesti naiste seas uksed kõrgeks ja väravad laiaks tehakse, siis palusin kirjalikult Hurt’i, et ta ka minu muide üsna tugevaile ja terveile kopsudele võimaldaks kõige tervislikumat arenemist mainitud kirjandusringis.

Lydia Koidula kiri Johann Voldemar Jannsenile (Rosenthal-Lipp 1926: 25)

Naised ja rahvuslik liikumine

Üks olulistest ärkamisaegsetest algatustest, Eesti Kirjameeste Selts, tegutses aastatel 1872–1893. Seltsi põhieesmärkide ja liikmeskonna osas olid selle algatajatel pisut erinevad nägemused, kuid põhijoontes tegeles selts eeskätt eesti keele arendamise, (kooli)kirjanduse loomise ja levitamise küsimustega ning rahvaluule ja vanavara kogumisega. Käesoleva ülevaate eesmärk on tutvustada Eesti Kirjameeste Seltsi liikmeks olnud naisi ja nende tegevust nii seltsis kui ka – valitud näidete puhul – väljaspool seda.

Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloo üks olulisemaid käsitlusi pärineb Friedebert Tuglaselt (2009), kes pöörab oma raamatus naiste osalusele seltsi tegevuses võrdlemisi vähe tähelepanu. Samas tuleb märkida, et kuigi Lydia Koidula liitus seltsiga alles 1874. aastal, seob Tuglas huvitaval kombel just Koidula seltsi algusega, tsiteerides tema kirjavahetust (Tuglas 2009: 52), ja üldse laiemalt seltsi saatusega, nähes n-ö saatuslikena 1879. aastast pärinevaid Koidula saadetud luuleridu „Kirjameeste Selts ei enne lange, / Kui ta ise end ei hukkanud!” (Tuglas 2009: 98, 312). Seltsi rajamist kirjeldades märgib Tuglas (2009: 63), et alguses polnud seltsi liikmete hulgas naisi ja ka pärast liikmeks astumist ei võtnud naised pikalt koosolekutest osa. Hilisemates lisandustes seltsi ajaloole tuleb Tuglas teema juurde tagasi, märkides, et esimene naine seltsi liikmete hulgas oli Lilli Suburg, 1874. aastal liitusid Juulinka Thal (tema peigmees oli Carl Robert Jakobson) ja Koidula. Samuti mainib Tuglas (2009: 369), et mitmed naisliikmed ilmusid koosolekutele alles aastaid pärast esimeste naisliikmete vastuvõtmist ja kolm esimest pole vist kordagi koosolekul käinud. Tasub märkida, et kui Tuglase käsitluses pärast nn baltlaste lahkumist¹ muretseti, kas piisavalt „kirjamehi” seltsi alles jäi, nimetab Tuglas (2009: 141) allesjäänute hulgas ära ka Lilli Suburgi.

¹ Rahvuslikus liikumises tekkinud lõhe tulemusena astus Jakob Hurt Eesti Kirjameeste Seltsi esimehe kohalt tagasi. Järgneva konflikti käigus astus seltsist välja hulk Hurda mõttekaaslast (vt nt Laar 2010: 259; Tuglas 2009: 127–148).

Mart Laar nimetab vahemikku 1870 kuni 1880, mil Eesti Kirjameeste Selts asutati, rahvusliku ärkamisaja haripunktiks, edasi iseloomustas perioodi rahvusliku liikumise lõhenemine, mis mõjutas tugevalt seltsi tegevust ja liikmeskonda. Sellegipoolest arenes Laari hinnangul rahvuslik liikumine ka pärast lõhenemist tõusvas joones. (Laar 2005: 132–136) Naisharitlasi ja naiste rolli rahvuslikus liikumises on ülevaatlilikult mainitud üldkäsitlustes, kuid eraldi ei ole sellele teemale mahukat tänapäevast uurimust pühendatud. XIX sajandi naiste elu kirjeldamisele on lähenetud eeskätt isikulooliselt, näiteks võiks tuua Lydia Koidula (vt nt Puhvel 2016; Salupere 2017) või Lilli Suburgi (vt nt Undla-Põldmäe 2002a, 2002b, 2002c; Annuk 2008, 2012; Karro 2022) tegevust käsitlevad uurimused. Varaseks isikulooliseks näiteks on koguteos Anna Haava, Miina Härma ja Aino Tamme 70. sünniaastapäevaks (Koguteos 1934).

Samuti puudub tänapäevane põhjalik käsitus eesti naiste positsioonist ühiskonnas XIX sajandil. Baltisaksa naiste osas saab toetuda Heide Whelani (1999) ja Anja Wilhelmi (2008) uurimustele. Naise õiguslik positsioon olenes tema seisusest ja abielustaatusel ning elukohast linnas või maal. Aadelkonnale kehtinud Balti eraseadusest tulenevad abielunaiste omandi käsutamise piirangud erinesid Vene kesk- võimu seadustest, mille järgi oli naistel näiteks enam õigusi oma vara haldamisel (Whelan 1999: 130).² Baltisaksa (eeskätt aadli- ja literaadiseisusest) naised olid XIX sajandil haritud ning võtsid seltskonna- ja kultuurielust mingil määral osa, kuid neil oli vaid kaks ühiskondlikult heaks kiidetud tegevusvaldkonda väljaspool kodu: õpetajaamet ning heategevus (Kivimäe 1995: 120–121). Eestlastest naiste positsiooni kohta võib Sirje Kivimäe artiklist välja lugeda, et see pigem halvenes XIX sajandi jooksul Saksamaalt pärinevate väikekodanlike ideede mõjul (Kivimäe 1995: 125). Saksamaal toimus muudatus Napoleoni sõdade järel, mil väärtustest ja isikuomadustest rääkimisel hakkas sugu mängima suuremat rolli kui seisus (Whelan 1999: 111). Siinkohal tuleb eristada ajakirjanduse ja kirjandusteoste kaudu levitatud ideaalset ettekujutust naisest ning nende reaalselt positsiooni. Samuti tõdeda, et Kivimäe (1995: 124–126) toob ise välja ka Carl Robert Jakobsoni vähemalt näiliselt erineva suhtumise naiste ühiskondlikku rolli Lilli Suburgi tegevuse suunamisel ning omaenda tulevasele abikaasale saadetud kirjades. Kuigi Kivimäe (1995) rõhutab Tartu traditsioonilist või isegi kitsarinnalist hoiakut naistele sobivate tegevusvaldkondade osas, on tema artiklist võimalik välja lugeda järkjärgulist arengut 1870. aastate lõpus ja 1880. aastatel, mil eesti naised hakkasid järjest enam osa võtma erinevatest ärkamisaja tegevustest.

Detailse tänapäevase ülevaate puudumine muudab keeruliseks ka teiste riikidega võrdlemise. Pirjo Markkola (1990: 20) artikli põhjal võib tõdeda, et näiteks abielu- naise vara haldamise osas olid Soome naised Balti oludega võrreldes üsna sarnases olukorras. Seejuures on just Soome kuulus naistele varakult valimisõiguse andmise

² Põhjaliku Balti ja Vene naiste õiguste võrdluse on kirjutanud Tartu keiserliku ülikooli õigusteaduse õppejõud Aleksander Nevrozov (1893). Balti eraseaduse kohta soolisest perspektiivist vt ka Kiirend-Pruuli 2018. Eesti naise õigusliku positsiooni iseloomustamiseks XIX sajandil tuleks vaadata talurahva- ning linnaseadusi. Jättes nende analüüsi siin kõrvale, lähtun artiklis eeskätt sellest, mida allikad räägivad naiste reaalse tegevuse kohta.

poolest ning ka esimesed naisseltsid ja lausa spetsiifiliselt naiste õiguste eest seismiseks loodud ühing sündisid Soomes juba XIX sajandil (Sulkunen 1990). Irma Sulkunen (1990: 42–43) toob esile küsimuse keerukuse: naiste positsioon ühiskonnas moodustub mitmest elemendist, milleni eri ühiskonnad jõudsid eri aegadel ning ühes aspektis eesrindlik riik võis mõnes teises küsimuses jääda teistest kaugemale maha.

Deniss Hanovs kirjutab Läti XIX sajandi keskklassi naistest, kes aktsepteerisid autori sõnul traditsioonilisi rolle peres, st naised tegutsesid eeskätt koduseinte vahel. Ajakirjanduse veergudel domineerisid meeste sõnavõttud, milles peeti oluliseks naiste kui emade harimist ning naisi kui rahvalaulude ja lugude kandjaid. Läti naised osalesid heategevates seltsides, kultuuriseltsid olevat olnud neile suletud. Heategevaid seltsi näeb Hanovs eeskätt keskklassi organisatsioonidena, kus tegutsesid koos saksa ja läti naised ning mehed. (Hanovs 2002; vrd ka Branta 2012) Leedu XIX sajandi naisliikumisele leiame erinevaid lähenemisi. Üks vaatenurk keskendub sellele, et Leedu rahvusliku ärkamisaja tegelased olid hädas naiste leidmisega, sest haritud naised olid poolastunud ja leedu naised harimata taluneid (Balkelis 2004; Leinarte 2017: 92–96). Toma Birmontienė ja Virginija Jurėnienė (2012: 81–82) esitavad teistsuguse vaatenurga, mille järgi oli leedu naistel kogu XIX sajandi vältel oluline roll Leedu rahvuslikus ja eriti Vene keisririigi vastu suunatud liikumises. Põgusad näited põhja- ja lõunanaabritelt iseloomustavad eelkõige naiste positsioonile võrdleva hinnangu andmise keerukust, ühise joonena võib näha naiste järjest suuremat aktiivsust ning küsimuse kui sellise tõstatumist kohalikus ajakirjanduses.

Üks Eesti esimesi naisajaloolisi käsitlusi, Vera Poska-Grünthali raamat „Naine ja naisliikumine. Peajooni naisliikumise ajaloost ja probleemistikust” (1936), on haar-delt väga lai, kirjeldades naisajalugu ja naisliikumist maailmas vanaajast kaasajani. Käsitledes eesti naisliikumise algust, läheneb Poska-Grünthal teemale isikulooliselt. Ta iseloomustab lühidalt Lydia Koidula, Lilli Suburgi, Natalie Johanson-Pärna, Elisabeth Aspe, Anna Haava, Miina Härma ja Aino Tamme tegevust, tõdedes, et ärkamisajal tegutsesid need naised omaette, kui ehk välja arvata Eesti Aleksandri-kooli naiskomiteed (Poska-Grünthal 1936: 79–83).

Mälestuse ja üldkäsitluse vahelisi piire kompav Helmi Mäelo „Eesti naine läbi aegade” (1957: 23) kuulutab, kuidas rahvusliku ärkamise ajal „eesti mehe kõrvale sellisel „kevadell” tõuseb ka eesti naine”. Mäelo tõstab esile kaks kolmikut kahest põlvkonnast: Koidula–Suburg–Johanson–Pärna esimesest ning Haava–Härma–Tamm teisest põlvkonnast (Mäelo 1957: 24–41, 47–61, kolmikutena välja toodud lk 46). Kontekst lubab kinnitada, et Mäelo järgnev iseloomulik tsitaat, mis rõhutab samuti üksikute tippude domineerimist, kuid samas ka nende olulisust rahvuslikus liikumises ja Eesti kultuuriloos laiemalt, räägib naistest: „Edaspidises arengus ker-kivad massist üksikud tähtkujud, kes vaimsete ja organisatoorsete võimete poolest saavad teistele eeskujuks, keda rahvas usaldab ja austab. Kunagi hiljem pole sellised tähtkujud nii lähedalt tabanud ja mõistnud oma rahva hinge, kui esimesed ärkamis-aja tegelased.” (Mäelo 1957: 23) Massilisema naiste osalemise või „vaimse puhangu” asetab Mäelo (1957: 41) XIX sajandi lõpuaastatesse.

Sirje Kivimäe (1995: 121) hindab eesti rahvuslikku liikumist eeskätt meeste ette-võtmisena ning arvab, et Koidula pettus nii naiste osaluses Eesti Kirjameeste Seltsi

ridades kui ka Kroonlinna naisteringis. Pikemalt kirjeldab Kivimäe (1995: 122–124) Eesti Aleksandrikooli Tallinna abikomitee edu ning nimetab Otepää ja Riia naisabikomiteed. Kokkuvõttes peab Kivimäe naisliikumist enne XX sajandit tagasihoidlikuks, viidates sellele, et eesti rahvuse juhtivad mõtlejad olid naisküsimumes pigem konservatiivsed-patriarhaalsed. Teise argumendina toob Kivimäe esile rahvuslik-seisusliku eraldatuse, milles ühise naisküsimumuse toetamine jäi rahvusliku ideoloogia kaitsmisega võrreldes tagaplaanile. (Kivimäe 1995: 132)

Naisharitlasi³ nimetavad ka Toomas Karjahärm ja Väino Sirk monograafias eesti haritlaskonna kujunemisest ja ideedest, kuid nende käsitus jääb naiste kohta pisuteliseks eeskätt seetõttu, et naisharitlasi oli raamatus käsitletava perioodi esimesel poolel ehk XIX sajandil vähe. Nii on 1850.–1860. aastate eliitharitlaste hulka loetud pedagoogina Lydia Koidula (Karjahärm, Sirk 1997: 34), 1870. aastaid käsitledes mainitakse Lilli ja Laura Suburgit ning Ida Jakobson-Thomsonit (Karjahärm, Sirk 1997: 84–85) ning 1880. aastatest leiame Natalie Johanson-Pärna (Karjahärm, Sirk 1997: 103), Rosalie Jakobsoni, Elisabeth Aspe, Elise Auna, Julie Ederbergi ja Anna Haava nimed (Karjahärm, Sirk 1997: 105).

Naiste rolli rahvuslikus ärkamises on lühidalt analüüsinud ka Mart Laar. Tema hinnangul osales naisi rahvuslikus liikumises suhteliselt vähe, mida Laar seletab Eesti ühiskonnas levinud patriarhaalse suhtumisega, kuid soovib nende mõju siiski mitte alahinnata. Ta rõhutab, et XIX sajandi teisel poolel naiste osakaal järjest suurenes. Samuti tõstab ta esile aktiivsemate naiste rolli rahvuslikus liikumises. Tema nimekirja sisaldab Koidulale lisaks Lilli Suburgi, Els Raudsepa, Leena Kase, Eugenie Rosenthali, Emilie ja Lydia Lilienthali nime. (Laar 2005: 294–295, 324–325)

Eelnevate käsitluste ja kahe maailmasõja vahel ilmunud ajakirjanduse põhjal valminud eeskätt kohaajaloole keskenduv Kalju Kurepalu koostatud sissejuhatav ülevaade Eesti naisliikumise algusaegadest rõhutab, kuidas Eesti naisliikumine erines tugevalt teiste riikide naisliikumisest, mis keskendus naiste õiguste eest võitlemisele, ning seob selle rahvuslikkuse ja rahvuse säilimisega. Organiseeritud naisliikumist ei pidanud Kurepalu võimalikuks, kuid nimetab XIX sajandi lõpus Peterburis asutatud naiseltsi. (Kurepalu 2017: 21–23)

Kokkuvõttes ühtivad senised käsitlused naiste rollist eesti ärkamisajal tõdemuses, et naisi osales liikumises võrdlemisi vähe ning nende roll jäi tagasihoidlikuks. Eelnimetatud käsitlused langevad paljuski kokku ka XIX sajandi naisharitlaste nimekirja osas. Seega ei ole ehk üllatav leida peaaegu kõiki mainitud naisi Eesti Kirjameeste Seltsi nimekirjast.

³ Termin *naisharitlane* vajab samuti avamist. Sirgu ja Karjahärma nimekirja ühendab vähemalt tütarlastekooli haridus, mitmed olid sooritanud guvernandi (nn suure) eksami, mitmed töötasid või olid töötanud pedagoogina. Arvestades, et ainult 1,2% naistest olid XIX sajandi lõpuks saanud algharidusest kõrgema hariduse (Liim 2010: 376), võib naisharitlase nimetamisel sama määratluse juurde (saanud kõrgema kui alghariduse) jääda vähemalt XIX sajandi lõpuni.

Naised liikmeks

Esimeseks naiseltsiks Eesti aladel võib pidada 1872. aastal asutatud Venemaa Haa- vatud ja Haigete Sõjameeste Hooldamise Ühingu Eestimaa Daamidekomiteed. Komitee tegeles raha kogumisega ja pidi ka halastajaõdesid koolitama, mis esialgu läbi kukkus (Kivimäe 1995: 118–119). Siinkohal on huvitava arhiivileiuna võimalik märkida 1812. aastast pärinevat üleskutset Eestimaa daamidele rajada Peterburi daa- mide eeskujul patriootlik ühing (sks *Patriotische Gesellschaft*). Üleskutse näib olevat esitanud Eestimaa tsiviilkuberner vabahärra Berend Johann von Üxküll. Kuna me aga selle üleskutse vastukajast rohkem midagi ei tea, pole põhjust praegu naiseltside tegevust ajas varasemaks nihutada. (RA, EAA.902.1.1106)

Naiseltside kõrval on oluline teetähis see, millal avanesid naiste jaoks meeste rajatud teadusseltsid. Kuigi ajaloost on teada mõni erandlik naisõpetlane, pääsesid naised professionaalse teadustöö ning erineva seltsitegevuse juurde eeskätt XIX, aga pigem ikkagi XX sajandil. Näiteks Londoni Royal Society esimeseks ametlikuks nais- soost külaliseks peetakse loodusteadlast Margaret Cavendishi (1623–1673; Wilkins 2014), kuid ametlikult sai esimene naine organisatsiooni liikmeks alles XX sajandil (Mason 1992).

Õpetatud Eesti Seltsi (ÕES) naisliikmete kohta on Kersti Taal (2018: 118) mai- ninud, et neid hakkas liituma XIX sajandi teisel poolel. Võimalik, et esimene naine võeti vastu samal aastal mil Eesti Kirjameeste Seltsigi, sest 1873. aasta nimekirjas on liikmena Anna paruness Krüdener Valmierast (Verzeichniß 1873: 105). ÕES-i nais- soost liikmeskond kasvas siiski üsna tagasihoidlikult. Näiteks 1900. aasta nimekirjas on kuus naissoost tavaliget. Lisaks oli mõni kirjavahetajaliige ning ÕES-i auliige krahvinna Praskovja Uvarova. (Verzeichniß 1900) Siiski oli mõni amet vahepeal naiste käes: nimelt pidas Marie Sturm-Karpinski aastatel 1880–1883 sekretäri ning Alexandrine Wulffius aastatel 1910–1912 raamatukoguhoidja ametit (Taal 2018: 303, 304).

Eestimaa Kirjanduse Ühing hakkas naisliikmeid vastu võtma XIX sajandi vii- mastel aastatel. Nimelt räägib seltsi 1897–1898. aasta aruanne vaid meessoost liik- mete vastuvõtmisest (Jahresbericht 1897–1898: 310). 1892. aastast oli küll auliik- mena nimetatud krahvinna Praskovja Uvarova, kuid naissoost tavalikkeid ei silma- nud ma ka seltsi liikmete nimekirjas (Verzeichniß 1898). 1898–1899. aasta aruanne kirjeldab liikmeskonna hüppelist kasvu ning selle hüppe viimase osa on suuresti põhjustanud 78 naissoost liiget (Jahresbericht 1898–1899: 424). Aastaga liitunud 78 naist näitab üsna ühemõtteliselt, et aeg ühingu avamiseks oli naiste arvates enam kui küps.

Vastavalt Eesti Kirjameeste Seltsi põhikirja 3. paragrahvile said seltsi liikmeks astuda kõik, kes on valmis liikme kohuseid täitma (EKmS AR 1873: IV). Selles ei pea ilmtingimata nägema vabameelsust, paljudes olukordades üle maailma ei osa- tud lihtsalt ette näha, et seltsi liikmeskonda tuleks sooliselt piirata. Nagu mainitud, olid esimesed kolm naissoost liiget Koidula, Suburg ja Julinka Thal, kellest ükski väidetavalt seltsi koosolekutel ei käinud. Sellest aga ei tohiks järeldada nende vähest panust seltsiellu. Lydia Koidula sidus Tuglas selgelt seltsi elukäiguga ning Koidula

saatis seltsile Kroonlinnast ka kirju. Mari Raamoti (1962: 51–52) mälestuste kohaselt rääkis Lilli Suburg oma koolis õpilastele erinevatest Eesti rahvusliku ärkamisaja tegemistest, sh Eesti Kirjameeste Seltsist. Lisaks olid Suburgi teosed esindatud seltsi raamatukogus. Tuglas kirjutab, et Julinka Thal oli kindlasti Jakobsoni kihlatu Julie Thal. Samas on pisut veider, et proua ning hiljem leskproua Jakobson on nimekirjas aastaid koos Julinka Thaliga. Hiljem liitunud liige Mary Thal ei ole siiski tõenäoliselt Julie õde, sest Marie Thal abiellus Jakobsoni vennaga juba 1870. aastal (RA, EAA.1244.1.152, kaader 8) ega ole tõenäoline, et ta 1870. aastate lõpus veel oma neiupõlvenimega nimekirjas on.

Viiendal koosolekul 2. jaanuaril 1874 on ilmselt esimehe sõnavõtus mainitud, et 91 liikmest neli on naised. „Et ka naesterahwas mõnda neist töödest, mis Selts omale ette võtnud, wäga häste toimetada wõiwad, on Selts alati ka edespidi walmis, neid seltsiliikmete arwu wastu wõtma” (EKmS AR 1874: 72). 23. koosolekul augustis 1880 tegi koosoleku juhataja eraldi märkuse selle kohta, et kaks neidu Tallinnast võtavad esimest korda koosolekust osa. Juhataja soovis, et „ka naesterahwad Eesti kirjapõllul tegewaks saaksiwad ja rahwa waimu elu laiendaksiwad” (EKmS AR 1880: 70). Kindlasti osales naise 20. jaanuaril 1881 Tartus (EKmS AR 1881: 1–2) ja ilmselt ka 15. novembril 1882 (EKmS AR 1882: 21). Pigem osalesid naised koosolekutel siiski vähe.

Kokkuvõttes võib aastaraamatute põhjal öelda, et üldiselt suhtuti naiste osalemisse seltsi enda avalikus kirjasõnas toetavalt, mis ei ütle palju selle kohta, mida arvati eraviisiliselt või kuidas sellesse suhtusid üksikud arvamusihiidrid. Kivimäe (1995: 121) ja ilmselt tema kaudu Laari (2005: 294) ja Malle Salupere (2017: 137–138) käsitlusse jõudnud vaatenurk Koidula vastuvõtmisest Eesti Kirjameeste Seltsi võis põhineda kas mõnel mujal või eraviisiliselt nimetatud kommentaaril või ka laiemalt ühiskondlikul taustal, millega kõik nimetatud autorid hästi kursis olid. Kuna aga käsitlustes on viidatud selle artikli alguses olevale tsitaadile, siis pakun alternatiivse tõlgendusena välja, et Koidula võis olla hoopis solvunud, et tema ei olnud esimene või vähemasti ei palutud teda liituma koos koolikaaslase Lilli Suburgiga. Küll aga on Koidula kirja edasises osas joonistanud ambitsioonika pildi naiste tulevikust Eesti Kirjameeste Seltsis, mis ei realiseerunud (Rosenthal-Lipp 1926: 25). Iseasi, kui tõsiselt Koidula seda mõtles.

Naisliikmete üldiseloostus

Eesti Kirjameeste Seltsi naisliikmeid otsisin nii liikmete nimekirjade kui ka kassaraamatute kaudu. Esimene koostatud loend põhineb aastaraamatu köidete lõpuosas avaldatud liikmete nimekirjadel. Nendega on aga mõningaid probleeme. Nimelt ei avaldatud liikmete nimekirju igal aastal ning 1885. ja 1886. aastal lisati ainult uued liikmed, seega on naiste osakaalu kohta aastate lõikes keeruline arvutusi teha. Üldiselt võib öelda, et naisliikmete arv paisus samal ajal, kui suurenes kogu liikmeskond, ja vähenes vastavalt sellele, kuidas aastaraamatu lõpus olevat nimekirja puhastati või seltsi üldine liikmeskond kahanes.

Aastaraamatute põhjal oli võimalik koostada loend, milles on 105 naisliiget.⁴ Ei saa välistada, et mõni neist on topelt, sest igal konkreetsel juhul ei saa tuvastada, kas mõnest vallalisest liikmest on saanud abielunaine (vrd Julie Thal ülal). Paljudel juhtudel on teada ainult perekonnanimi ja perekonnaseis, enamikul juhtudel elukoht. Vigu näib olevat eesnime tähtedes ning üldine nimeortograafia pidev muutumine ning ametlikus kasutuses olevad hüüdnimed teevad nii loendi koostamise kui ka ajalooliste naiste tuvastamise ülimalt keeruliseks. Kokku olen ajaloolise isiku liikme nime taga tuvastanud umbes kolmandiku naiste puhul, teistel juhtudel on tegu pelgalt oletusega.

Teiseks allikaks on Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivis olevad kassaraamatud ja liikmemaksu tasumise nimekirjad (EKM EKLA, f 15, m 8:1, m 8:2; f 14, m 10:2, m 10:3). Koosolekuülevaadetest lisandub veel kaheksa naist, sest millegipärast ei ole kõik vastu võetud liikmed alati jõudnud aastaraamatus avaldatud nimekirja. Nende hulgas on näiteks Jenny Leidig ja Eugenie Rosenthal. Liikmemaksu nimekirjast lisanduvad kolm, nende hulgas Anna Haava. Käsikirjalistest nimekirjadest lisandub neiu Leena Lukk (EKM EKLA, f 14, m 10:5). Peale selle on kaks seltsi sisemiste vastuolude tõttu segast nimekirja 1891. ja 1892. aastast, millest on võimalik leida veel naiste nimesid. Jaan Jõgeveri koostatud 1892. aasta nimekirja, mis oli jaotatud „meie meesteks” ja „baltlasteks”, on Tuglas (2009: 286) „meie-nemad” suhtumise pärast pidanud iseloomulikuks sel perioodil seltsis valitsenud meeleoludele, mistõttu jätan need naised siin lisamata. Osa nimedest kattub nendega, kes osalevad 1880. aastate lõpus näitemüükide korraldamises (vt allpool). Kokkuvõttes võiks öelda, et arvestades segadusi allikate andmetes, kuulus seltsi eri aegadel kokku 110–120 naissoost liiget.

Paljude liikmete kohta võib öelda, et nad on sattunud kirjameeste seltsi perekonna kaudu: nii näiteks Jannseni tütrede koos sugulase Jenny Leidigiga või Jakobsoni õed Natalie, Rosalie (?) ja Ida. Mis omakorda tähendas, et kui meespere seltsist lahkus, tulid ära ka naised (vt ka Kivimäe 1995: 124; EKM EKLA, f 14, m 3:7). Iseenesest on põnev, et mitmed perekonnad otsustasid panustada kahekordse liikmemaksuga – siin on heaks näiteks Gustav ja Marie Goldmann. Samuti võib eeldada, et samast piirkonnast pärit kaks samanimelist preilit on õed, nt preilid Kerstenid, Lerchenbaumid, Asped, Grossmannid, Sõrdid jne. Vallalisi naisliikmeid on pisut rohkem kui abielunaisi. Arvestatava osa naiste perekonnaseisu teave on puudu.

Julie Thali segasele loole lisaks võib nimekirjast välja tuua mitu abielu. Marie Daniel abiellus 1881. aastal Henrik Tõeväljaga (RA, EAA.1296.1.407, kaader 83) ning oli hiljem nimekirjas abielunimega. Anna Soome Kanepist abiellus Adolf Danieliga (RA, EAA.3150.1.652, kaader 14) ning oli edaspidi nimekirjas proua A. Danieli nime all. Gustav Danieliga abiellus teine liikmest õde Leena. Anna ja Leena õde Veera

⁴ Laar nimetab Eesti Kirjameeste Seltsi osalisi 1084, mida on pisut vähe, arvestades, et 1882. aasta nimekirjas on 1118 liiget. Laari andmed aga ei pruugi haarata kõiki tegelasi kuni seltsi tegevuse lõpuni (Laar 2005: 291). 1882. aasta nimekirjas võib olla liikmeid topelt, millele ka Ea Jansen tähelepanu juhib. Samas on usutav, et selle nimekirja põhjal saadud tulemus 5–6% (Jansen 1971: 301) võiks iseloomustada üldiselt naisliikmete osakaalu.

abiellus Jaan Jõgeveriga. (Kui koidupuna punetas... 1940)⁵ Veera kirjutab oma 1939. aastal valminud elulookirjelduses, kuidas ta osales Eesti Kirjameeste Seltsi võidupidudel ning elas seltsi tegevusele kaasa (EKM EKLA, f 193, m 76:15), nimekirjas aga kolmandat Soome öde ei ole.

Võrreldes naisliikmete elukohtade andmeid varasemate rahvusliku liikumise käsitlustega, võib öelda, et tulemused kattuvad osaliselt meie seniste teadmistega ärkamisaja geograafilistest eripäradest, kuid tegelikult on naiste hulk võrdluseks liiga väike ning andmed puudulikud. Maapiirkondadest domineerib naisliikmete seas selgelt Kanepi, enam on osalejaid ka Otepää, Laiuse ja Helme kihelkonnast. Nii-samuti kui Mart Laari (2005: 201) kokkuvõttes saab tõdeda linnade järjest domineerivat positsiooni. Võib öelda, et umbes pooled Eesti Kirjameeste Seltsi naisliikmetest elasid linnas. Umbes viiendiku puhul pole teada, kust nad pärit on – kas sellepärast, et seda pole märgitud või on mitu samanimelist kohta või on liikme asukoht aastate jooksul nimekirjas muutunud. Näiteks mitmed Kanepi seltskonna liikmed on nimekirja järgi tallinlased. Linnadest domineerivad Tallinn ja Tartu, kuid liikmeid jagub ka teistesse linnadesse, nagu Viljandi, Narva ja Pärnu, muidugi Peterburi.

Linnas elavate naisliikmete suurt osakaalu võib selgitada mitmeti. Esiteks pakkus linn võimalusi töötada väljaspool kodu vabrikus, kontoris või õpetajana nii koolis kui ka peres (Jansen 2007: 195). Kaasaegsed nägid linnastumises probleemi: õmbluskoolidesse trügivad tütarlapsed olevat saksastunud ja põlgavat nüüd tööd. Jansen nendib siiski (2007: 303–304), et mõnelgi naisel õnnestus ennast teostada majateenija või õmblejana. Võib lisada, et kõik ilmselt ei saksastunud, sest Eesti Kirjameeste Seltsi naiste nimekirjas on nii õmbluskoolide rajajaid, nt Natalie Johanson-Pärna, kui ka õpilasi, nt Ida Daniel ja Mathilde Sarov, kes ise avasid Tartus tütarlaste käsitöökooli (Sirk 2010: 241–242). Võimalik, et ühiskonna kriitiline suhtumine saksa õmbluskoolidesse sundiski eestlasi omi looma ja neid sellisena ka reklaamima.

Kui meessoost rahvusliku aktiivi osas räägitakse ametitest, siis naiste hulgas domineerib loomulikult see, mis neile toona kättesaadav oli: õpetaja või koduõpetaja amet. Lisaks õpetajaametile oli osa liikmeid kirjanduslikult tegevad, mis on mõisteta, kui kuuluda kirjameeste seltsi. Kahjuks saab praeguse uurimisseisu juures vähe öelda liikmetest naiste sotsiaalse ja majandusliku olukorra kohta. Huvitav on näiteks Arno Raagi iseloomustus Elisabeth Aspe kohta. Raagi sõnul (1928: 3) oli Aspe vaba majanduslikest piirangutest, mistõttu tema looming on arenenud „väikekodanlik aristokraatliku” pereelu keskel. Aspe nõustuks tõenäoliselt selle hinnanguga, kuid kirjeldab oma päevaraamatus siiski, et igatses kodunt eemale ning kui pärast vanemate surma see võimalus tekkis, tulid ka kohamured ning eluraskused. (EKM EKLA, f 6, m 1:4, l 167p–168)

⁵ Anna Danieli mälestusi vahendavat artiklit illustreerib pilt Linnutaja laulukoorist koos liikmete nimedega. Kui H. Tamm on Helene Tamm (nimekirjas Hiiumaalt), K. Soob on Katharina Soop ja A. Kingsepp on Alvine Kingissepp Saaremaalt (Viktor Kingissepa tüdi), siis kuulusid kõik Linnutaja liikmed Eesti Kirjameeste Seltsi. Vaatamata sellele, et teame, kuidas mitmed naised olid üsna mobiilsed, jääb nende kolme nime seltsi liikmetega kokku viimine siiski oletuseks. Seltsi liikmed pildil: Marie Pulberg, Marta Pärna, Ida Daniel, Mathilde Sarov, Kristine Lettner.

Mõistagi on Eesti Kirjameeste Seltsi naisliikmete ja Eesti Aleksandrikooli komiteede liikmete hulgas kattuvusi. Näiteks Kanepi kihelkonna naiste abikomitee kassahoidja Miina Aras, tema abiline Mary Thal, kirjatoimetaja abid Ida Daniel ja Leena Soome ning korjaja Anna Soome olid kõik ka Eesti Kirjameeste Seltsi liikmed. (Uuemad sõnumid 1882). Bertha Rossmann oli aastamaksja Puhja kihelkonna abikomitees (Uuemad sõnumid 1882). Tallinnas osalesid naised juba enne eraldi naiste abikomitee moodustamist korjandustegevuses ja annetajatena. Nii on Tallinna korjajana märgitud Natalie Johanson-Pärnat, uute liikmetena mainitakse Emilie Korki ja Kristine Lettnerit (Aruanne 1883). Eraldi naiste abikomitee liikmed olid ka Eesti Kirjameeste Seltsi liikmed Eugenie Rosenthal ja neiu Emilie Lilienthal (vt pikemat kirjeldust Heinrich Rosenthali mälestustest 2010: 165–171). Eesti Aleksandrikooli komiteede naisliikmete lähem uurimine annaks kahtlemata pikema nimekirja naistest, kes sellest tegevusest osa võtsid. Mainitud on Tallinna, Riia, Otepää ja Kanepi naiste abikomiteesid, kuid neid on veel, näiteks Laeva naiste abikomitee ja Võru naiste abikomitee (Kruus 1939: 215–222). Enamik Hiiumaa Kärkla vabriku annetajatest olid samuti naised (RA, EAA.5283.1.6).

Veelgi põhjalikumat uurimist vääricks Peterburi eesti seltsitegevus ning naiste roll selles. Peterburis koguti muu hulgas Koidula kapitali nime all väidetavalt raha tütarlaste kõrgema kooli heaks, aga lõpuks telliti kogutud raha eest Weizenbergilt Koidula büst Tartusse Vanemuisesse (Peterburi 1910: 6–7). Peterburi sakslasi koondanud ja linna saksa kultuurielus olulist rolli mänginud Palme seltsi Eesti osakonnas, mis asutati 1879, võeti naisi liikmeks. Aktiivsete liikmete hulgas mainitakse mitmeid naisi (Peterburi 1910: 9). Peterburi Eesti Kooli Seltsil olid samuti naissoost liikmed (Peterburi 1910: 25). Kindlasti on liikmete osas kattuvusi ka siin, nt Emma Lerchenbaumi (vt allpool) või Jakobsoni õed.

Eesti Kirjameeste Seltsi kuulus enamik sissejuhatuses nimetatud varastest eesti naisharitlastest. Lähemalt jäävad tutvustamata näiteks ajakirjanik Marie Koppel, keda võib oletada koos õega seltsi liikmete hulgas neipõlvenimede Helene ja Marie Grossmann all. Samuti on nimekirjas Natalie Johanson-Pärna tütar, koolijuht Marta Pärna. Haritlaste kõrval kerkib seltsi nimekirjas esile terve hulk neiusid ja prouasid maalt ja linnast, kelle haridusest ega kultuurilistest huvidest midagi teada ei ole, kuid kes ei pidanud paljudeks rahaliselt toetada erinevaid eesti ärkamisaja ettevõtmisi.

Peale liikmete osales seltsi tegevustes ka mitteliikmetest naisi, põhiliselt oli tegemist abikaasade, tütarde ja õdedega, kes ei maksnud liikmemaksu, või kohaliku aktiiviga, kes olid seotud näiteks Eesti Aleksandrikooli liikumisega. Sissejuhatuses toodud nimekirjast ei olnud Elise Aun küll Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatutes avaldatud liikmete nimekirjas, kuid oli kaastegev paljudes seltsi tegevustes (hea-tegevus ja kirjandus, vt allpool).

Koduõpetajatest mõisapreilideni

Kuigi, praeguse uurimisseisu juures ei ole võimalik paljusid Eesti Kirjameeste Seltsi naisliikmete nimesid reaalselt isikutega kokku viia, tutvustan järgnevalt mõningaid nimekirjas olevaid naisi, keskendudes eeskätt neile, kes ei leidnud mainimist sissejuhatuses (ja kelle kohta ei ole artikli kirjutamise ajal isegi mitte lausepikkust Vikipeedia artiklit, vrd Annuk 2023: 768).

Lilli ja Laura kõrval tasub mainida kolmandat öde **Anette Suburgit**, kes erinevalt Laura Suburgist oli Eesti Kirjameeste Seltsi liige. Lilli ise kirjeldab oma nooremat öde kui sihvakat, tublit ja osavat neidu, kellel oli väljaspool kodu tähtis positsioon (Suburg 2002: 379–380), st oma soo ja seisuse kohta edukas karjäär. Samas vihjab Lilli, viidates Anette karjäärile Venemaal, et öde ei jaganud samasuguse vaimustusega Lilli suuri rahvuslikke püüdlusi (Suburg 2002: 390). Anette läks pärast Pärnu tütarlastekooli lõpetamist 1870. aastal Kurskisse koduõpetajaks. Kurskis liikus Anette ühe pere juurest teise juurde, kuni haigestus ja tuli tagasi. Eestis ei leidnud Anette aga sobivat kohta ning kolis Peterburi (EKM EKLA, f 193, m 45:24), kus ta teenistust leidis ning toetas rahaliselt Eestisse jäänud pereliikmeid (Suburg 2002: 437). Vahepeal oli Anette taas Pärnus ja abistas Lillit kooli avamise juures, kuid vanema öe sõnul majanduslik seis ja Anette enda 1925. aasta eluloo järgi viisid õpilaste ning nende vanemate palved ta tagasi kõrgklassi laste koduõpetajaks (1882–1887). Kuna Pärnus ei saanud tol ajal tütarlastekooli juures kodukooliõpetaja eksamit sooritada, tegi Anette selle alles 1887. aastal Peterburis. Alates 1888. aastast oli Anette Orjoli linna tütarlaste instituudi klassidaam, st riigiteenistuja. 1903. aastal läks Anette pensionile ja siirdus Kuressaarde tervist parandama. Kuigi talle oli Moskvas järgmist kohta pakutud, soovis ta enne Pärnusse minna ning 1905. aasta revolutsioonilistel aegadel ei tahtnud Anette Eesti aladelt lahkuda. 1907–1912 õpetas Anette Pärnu tütarlaste gümnaasiumis. Edaspidi, kuni vähemalt 1922. aastani töötas ta õpetajana Paides ja Järvamaal. (EKM EKLA, f 193, m 45:24)

Pedagoogide hulka saab lugeda ka **Jenny Leidigi**, kes jõudis õpetada lausa ülikooli tasemel. Jenny Rosalie Auguste Leidig sündis Viljandimaal 1863. aastal. Ta sai alguses õpetust kodus ja seejärel Tallinnas. Sarnaselt mitmete teistega liikus ta edasi Peterburi esmalt konservatooriumi ja siis Moskvasse, kus ta töötas õpetajana. Venemaal õnnestus tal saada proua Crawshaw' teenistusse, kellega sõitis Inglismaale. Seal kasutas ta võimalust täiendada oma teadmisi erikursustel. Ta tuli Eestisse tagasi aastal 1901 ning asus õpetama inglise keelt Puškini tütarlaste gümnaasiumis (RA, EAA.2100.2.522, l 2–3; Anvelt 2019: 30–34). 1906. aastal oli temast peaaegu saamas esimene naislektor Tartu ülikoolis, kuid kahjuks leiti lõpuks, et kuigi naisi juba ajutiselt vabakuulajateks võeti, siis naine ülikoolis õpetamas on samm liiga kaugele (RA, EAA.402.3.962, l 5–6; l 8). Samas arvas mitu kohalikku ajalehte, et Leidigi saamine lektoriks on otsustatud (Tartu sõnumid 1906; Dorpat 1906). Leidig käis ka hiljem ennast Inglismaal täiendamas. Aastal 1919 sai temast esimene inglise keele lektor emakeelses ülikoolis, samuti õpetas ta pikalt Hugo Treffneri gümnaasiumis (RA, EAA.2100.2.522, l 4; vt ka Lange 2004: 38–39). Kuigi tal ei olnud formaalselt kõrg-

haridust, mis päris mitmetel eesti naistel 1919. aastaks oli (nende hulgas oli küll vähe humanitaare), hinnati tema staaži ja kogemust kõrgelt.

Jenny Leidig on jätnud jälje Eesti mälestuskirjandusse. Eeva Pedriks-Niinivaara meenutab:

Ta oli väga omapärane tüüp, Koidula sugulane ja üsna elegantne. Lisaks oli ta suurepärane pianist ja andekas improviseerija. Jenny Leidig oli olnud Anton Rubinsteinini klaveriõpilane. Tal jätkus juttu Koidula perekonnelust ja kommetest, Rubinsteinist ning oma endistest õpilastest – mingil ajal oli ta õpetanud tulevasi loomaarste ja tundis huvi ka karjakasvatuse vastu! Loomulikult oleksin ma temaga pidanud rääkima inglise keelt, et saada kõnepraktikat, kuid tema suurt teemaderingi hõlmavad kõrgelennulised lood juhtisid mu tähelepanu mujale, ja veel – ta mängis nii hästi ja nii palju klaverit... (Niinivaara 1994: 89–90)

Ka Elmar Salumaa (2010: 156–157) kirjeldab teda kui ühte omapärasemat isikut, kuid väga head, nõudlikku ja õiglast õpetajat.

Koduõpetaja oli ka **Emma Lerchenbaum**, kes koos õe Elliga oli Eesti Kirjameeste Seltsi nimekirjas. Vanuse järgi võib oletada, et seltsi kuulusid pere kaks vanemat õde Elisabeth Emma ja Elisabeth Johanna (RA, EAA.1298.1.209, kaader 194). Emma läks 1879. aastal Peterburi, kus ta leidis koduõpetaja koha poola perekonnas. Sarnaselt Leidigiga reisis ka Emma koos tööandja perega nende kodukohta Poolas. Sealt tõi ta tagasi koju isa haigus. Kodus ei püsinud Emma kaua, sest reisis uuesti Peterburi, kus ta leidis kooliõpetaja koha. Õde Elli abiellus Hans Erjapeaga. Mõlemad õed olid tegevad Peterburi eestlaste seltskonnas ning Emma kirjeldab sealset seltskonda ja selle tegevusi oma mälestustes üsnagi värvikalt. 1919. aastal põgenes Emma Soome kaudu Eestisse ja 1944. aastal Rootsi (Lerchenbaum 2012). Tema juubeli puhul ilmunud artikkel mainib Emma osalemist Eesti Aleksandrikooli korjanduses. Õed olivat osa võtnud ka esimesest ülevenemaalisest naiste kongressist 1905. aastal. Eestiski oli Emma jätkanud oma heategevust ja organiseerimistööd (S. H. 1929; Töö on teinud ... 1939).

Koduõpetaja kutse oli alates XVIII sajandi lõpust vallalisele haritud või kõrgema klassi naise jaoks ainuke sobilik alternatiiv abielule. Anette Suburg, Jenny Leidig ja Emma Lerchenbaum on näited sellest, kuidas XIX sajandi teisel poolel tekkisid välismaalt tulnud nn prantsuse (tegelikult pigem šveitsi) guvernante ja kohalike saksa koduõpetajate kõrval eestlastest koduõpetajannad. Samuti iseloomustavad nii kolm eelnevat kui ka järgnev elulugu Peterburi (ja Venemaad laiemalt) kui tõmbekeskust noorte aktiivsete haritud naiste jaoks.

Kristine Lettneri 70. sünnipäeval Postimehes avaldatud nupuke võtab vaid mõnel real kokku tema kirju elutee. Lettner olevat sündinud ja hariduse saanud Tallinnas, kus ta olevat olnud Lootuse laulukoori liige ning laulnud ja näidelnud Estonia seltsis. Samuti olevat ta olnud Aleksandrikooli komitee liige ning aitas korraldada Jakobsoni lese ja laste heaks peetud pidusid (vt Suur Näitemüik 1884). Jakobsoni matustel asetanud Lettner Tallinna eesti neidude saadikuna kalmule pärja. Hiljem läks Lettner Peterburi ning õppis massööriks. 1919. aastast töötas ta õena Tallinna

sõjaväehaiglas. (Kristine Lettner 70-aastane 1929) Ta oli üks näitlejatest, kes pakkus välja, et tuleb Eesti Kirjameeste Seltsi heaks Tartusse etendusi tegema (EKM EKLA, f 14, m 4:2). Nimelt soovis näitetrupp tulla Tartusse ja kolmel õhtul etendust anda. Tasu trupp ei soovinud, küll aga reisikulude katmist, muud tulud pidid jääma seltsile. Lettner figureerib ka Heinrich Rosenthali mälestustes kui osavate näppudega neiu, kelle valmistatud vana-eesti pilutikandiga põll ulatati 1886. aastal suurvürstinna Maria Pavlovnale (Rosenthal 2010: 240). Virulane lisab, et Lootuse seltsi näitlejad, neiu Lettner ja Lilienthal, osalesid suurvürst Vladimiri ja suurvürstinna Maria auks Falcki aias rahvapeol lavastatud venekeelses etenduses (Keiserliste kõrguste ... 1886: 2).

Pisut teistsugust liikmetüüpi võiks esindada 3. jaanuaril 1879 seltsi liikmeks saanud Roio mõisa pärispreili **Helene Klaos**. Ilmselt on tegemist mõisa omaniku Jüri Klaosi tütreaga (II Jurjevi ... 1894). Võimalik, et eesti varastest mõisnikuperedest pärit liikmeid oli veel, näiteks võib oletada, et neiu A. Embrich Sangastes on seotud mõisa-rentnik Jaan Embrichiga või proua Siehle mõisa-rentnik H. Siehlega. XIX sajandi II poolel laienes eestlastest mõisavalitsejate, -rentnike ja -omanike hulk. Paljud neist saksastusid ega võtnud rahvuslikust liikumisest osa (vt nt Lust, Tärna 2022–2023). Ea Jansen (2007: 283) on aga Karl August Hermannii Eesti Postimehe 1884. aasta artiklile viidates arvanud, et eesti soost uued mõisnikud olevat siiski olnud pigem eestimeelsed. Edasiseks väljakutseks jääb leida lisaallikaid, et veenduda, kes täpselt olid prouad Bergmann, Luschinger ja Rech ehk kas nad ikka saab kokku viia Tartus eri valdkondades silma paistnud abikaasadega.

Seltsi tegevuses osalemine

Hulk liikmete nimekirjas olevaid naisi võttis osa ka Eesti Kirjameeste Seltsi tegevustest. Esiteks osaleti koosolekutel: mitte pidevalt ja mitte kohe alguses, aga vähemalt mõnel koosolekul naised siiski osalesid. Esimesel korral leidis see protokollis erilisel äramärkimist. Koosolekutel käis nii liikmeid kui ka mitteliikmeid, näiteks 20. jaanuaril 1881 Tartus proua Eugenie Rosenthal ning neiu Jenny Leidig, Emilie Lilienthal ja Johanna Müller ning külalistena proua Niggol, neiu Kallas ja Lydia Lilienthal (EKmS AR 1881: 1–2). Ka sel koosolekul leidis naiste osalus eraldi äramärkimist: „Niisama rõõmustaw olla, et minewal aastal ka naesterahwad hakkanud Seltsi koosolekuist osa wõtma ja olewat tänagi neid rohkem kokku tulnud kui iial enne, – kus juures president naesterahwaid iseäranis terwitas ning Seltsi tema sõnu sündsäl wiisil omaks tunnistas.” (EKmS AR 1881: 3) 14. novembril olevat kohal olnud prouad Bergmann ja Pellberg liikmetest ning proua Märtsin maalt, Anna ja Marie Nõu Kärknast, Amalie Mällo, Pauline ja Amalie Kernet, neiu Kisa ja Marie Ohtsing (EKM EKLA, f 14, m 2:2). 3. jaanuari 1886 ülevaates on mainitud, et juhataja Hugo Treffner oli tervitanud koosolekul viibivaid naisterahvaid (EKmS AR 1886–1887: 19). Koosolekule tulek nõudis tollaseid olusid silmas pidades suurel määral ettevõtlikkust (Laar 2005: 158).

Teiseks maksis mõnigi naisliige vähemalt mõnel aastal liikmemaksu. Liikmemaksu ei maksnud kõik liikmed ning see kehtis nii naiste kui ka meeste puhul. Samas

ei tasu ka liikmemaksu nimekirju usaldada. Nimelt kirjutab Koidula vend Harryle, et saadab kirja ja 2 rubla kirjameeste seltsi aastamaksuks (Rosenthal-Lipp 1926: 44), mille kohta kinnitust kassaraamatust aga ei leidnud. Üldjuhul maksid naised tavalist liikmemaksu ehk 2 rubla aastas. Seltsi 61. koosolekul 1888. aastal arutati, kas naised peaksid maksma 1 rubla (EKmS AR 1888: 79). Liikmemaksu maksjaid naisi oli umbes 40 ehk kolmandik. Varajane usin maksja oli proua Marie Goldmann ning hiljem maksid üsna regulaarselt mitu aastat järjest Sohvie Bergmann, Emilie Erm, Marie Pulberg, Anna Daniel ja Anna Evert. Enamik naisliikmeid maksis liikmemaksu üks-kaks korda. Liikmemaks ei ole vähetähtis, sõltusid ju seltsi tegevus ja võimalused selle laekumisest. Samuti tasub mõelda, kuidas nendel, tihti vallalistel neiudel, oli nii palju vaba raha, et liikmemaksu maksta. Nagu mainitud, osalesid mitmed naised samal ajal Eesti Aleksandrikooli komitees ning annetasid ka sinna raha.

Ametitesse naisi ei valitud. Seltsi liikmeskond oli võrdlemisi suur ning konkurents tihe, seetõttu ei ole naiste väljajäämine ametitest otseselt üllatav. Eeskätt olid naised ametis Aleksandrikooli naisabikomiteedes, st juhul kui kõik liikmed olid naised, Õpetatud Eesti Selts naissoost ametnikega mõjub erandlikult. Koosolekutel sõna võtmisest ei luba allikad samuti palju rääkida. Silmapaistev erand on Natalie Johanson-Pärna, kes pidas 15. novembril 1882 esimese naisena kõne Eesti Kirjameeste Seltsis teemal „Eesti tütarlaste haridus”. Johanson-Pärna alustas oma kõnet, märkides, et seltsides kõnelemine on olnud seni ainult meeste asi. Rosenthal (2010: 95) kirjutab 1870. aastate kohta küll eeskätt näitlemist silmas pidades, et noored haritud naised üldiselt avalikult ei esinenud. Siiski näib, et 1880. aastateks olid olud kas Tallinnas või laiemalt muutunud, nii et neiud astusid üles siiski ka näitelaval (vrd ülal Kristine Lettner). Samuti võis see peegeldada eeskätt Rosenthali isiklikke konservatiivseid vaateid. Sellegipoolest kirjutab Rosenthal (2010: 171) Tallinna daamide abikomiteest rääkides, kuidas „innustas ta [komitee] eesti naisi rahvuslikus töös osalema ning mõjutas oma eeskujuga naissoo kasvatamist, kes sestpeale ei pelga enam, nagu vanasti, pühendada oma jõudu üldkasulikele ettevõtmistele ja astuda hea ürituse edendamise huvides koduse tegevuse juurest avalikkuse ette”. Lisaks tuleb märkida, et Johanson-Pärna ei olnud vallaline preili.

Oma kõne põhiosas kõneles Johanson-Pärna, et tütarlaste hariduse teemal räägitakse viimasel ajal nii seltsides kui ka ajakirjanduses. Esimese argumendina naiste hariduse kaitseks toob ta selles žanris üle Euroopa juba varauusajast peale levinud motiivi: ainult haritud emad saavad kasvatada terveid ja tarku lapsi. Teine argument hariduse poolt on pigem vastuargument senisele kriitikale: arvati, et haritud tütarlaps läheb hukka, kuid Johanson-Pärna tõdeb, et neid polevat veel nii palju, et selle kohta midagi kindlat saaks öelda. Ta leiab, et tütreid tahavad koolitada need vanemad, kelle pojad juba on ülikoolis, aga kes samas ei taha palju maksta. Seetõttu ei olevat tavaliselt tütarlaste harimiseks ette võetu seda vaeva väärt: naiste hariduseks peetakse seda, et nad saadetakse paariks aastaks linnakäsitöölise juurde, kus õpitakse klatšima, eesti keelt põlgama ja natuke õmblema. Kui on raha kõrtsis käia, siis oleks Johanson-Pärna hinnangul raha ka koole ehitada. (Johanson-Pärna 1882)

Naised ei ole laialdaselt esindatud seltsi kirjalikes väljaannetes, kuid siin-seal neid mainitakse. Nii on oma teoste väljaandmise teemal seltsiga suhelnud Lilli Suburg

(EKM EKLA, f 14, m 4:6), samuti anti seltsi toetusel välja Johanson-Pärna kõne. Lisaks tasub mainida Eesti Kirjameeste Seltsi korraldatud võidupidusid, kus mitmed noored neid said auhinnalisi kohti: 1888. aastal Anna Haava II ja Elise Aun III luulepreemia, näitlejatest neiu Jung I auhinna (EKMS AR 1888: 92; Tuglas 2009: 216); 1889. aastal Liina Täker III auhinna luule eest (EKMS AR 1889:III: 8; Tuglas 2009: 220).

Pärimuse ja esemete kogumisel osales samuti naised. 11. koosolekul demonstreeris Mihkel Veske kaarte, mille valmistajana nimetatakse preili M. v. Lenzi (EKMS AR 1877: 74). Leena Kase on märgitud juba 1879. aastal vanade juttude, laulude, rahade ja asjade korjajate hulgas (EKMS AR 1879: 2). Anna Kase korjamistööd on mainitud 1888. aastal 4. jaanuari koosoleku juures ning järgmisel, 26. märtsi koosolekul on tutvustatud Anna Kase käsikirja „Eesti wanad saaja laulud Karksi kihelkonnast üleskirjutatud” (EKMS AR 1888: 57, 77). 1888. aasta 18. juuli koosolekul on mainitud, et proua Kunder on annetanud 22 vaskraha ja 7 hõberaha (EKMS AR 1888: 90). 1882. aasta 15. novembri koosolekul nimetati anonüümseks jäänud neidu, kes olevalt seltsile üle 20 rahvalaulu toonud (EKMS AR 1882: 21). 1889. aasta 17. juuli koosolekul on neiu Soome Tartust toonud 13 vana raha (EKMS AR 1889:III: 67).

Kõige laialdasemalt osales naised, nii liikmeid kui ka mitteliikmeid, aga rahakogumisega seotud tegevuses. Nad aitasid selliseid tegevusi korraldada, esinesid, kogusid annetusi, tegid ise käsitööd. See on ka ootuspärane, sest heategevust loeti üheks XIX sajandi naistele sobilikuks tegevuseks. 1882. aastal räägiti koosolekul näitemüügi korraldamisest, milleks paluti eeskätt seltsi naisliikmete abi ning korraldajaks valiti proua Minna Kurrik (EKMS AR 1882: 21). 1884. aastal mainiti korjanduseraamatutega seoses prouasid Pellbergi, Kunderit, Merjat ja Goldmanni, neidusid Arast, Soomet, Sõrdi, Sarovit ja Bülli. Näitemüügi korraldamise juures olid tegevad prouad Märtsin, Reiman, Kartz ning neiu Birk ja selle sissetulek oli olnud 324 rubla 55 kopikat (EKMS AR 1884–1885: 89–90).

1889. aasta 8. jaanuaril toimus samuti näitemüük, kus liikusid korjamisraamatuga ringi prouad Pöder, Daniel, E. Treffner, Kuusik ja Teas ning preilid Johanson, Kase, Anna Haava, Elise Aun, Julie Sööt, Helene Oja ja neiu Tederson. Eelmise aasta raamatutega olid annetusi kogunud prouad Saan, Reimann, Kann ja Pellberg ning neid Rebane, Leis, Koger. Mitmed naised olid olnud tegevad einelaua (proua Bergmann) ja müügi juures (eelnevatele lisaks ka nt neid Kaeramaa, Ritson). (EKMS AR 1889:II: 23–26)

Kuna paljusid rahvusliku ärkamisaja tegevusi pole sellest vaatenurgast analüüsitud, siis on keeruline hinnata, kas Eesti Kirjameeste Seltsist võttis võrreldes teiste algatustega osa enam naised.⁶ Võib oletada, et otseselt kirjatööga seotud tegevustes osales naised vähem, kas seetõttu, et naisharitlasi oli niivõrd palju vähem, või siis ei pidanud haridust saanud naised seda sobilikuks. Näiteks Jakob Hurda rahvaluulekogumise aktsioonis osales korrespondentidena naised vaid 2% koguarvust (Kikas

⁶ Laar (2005: 293) toob oma monograafias olevas tabelis rahvusliku aktiivi hulgas naiste arvaks 81. Vahe selles artiklis esitatud andmetega võrreldes tuleneb tõenäoliselt sellest, et Laari andmesitik on koostatud kuni 1883. aastani (vt Laar 2005: 225). Käesolev uurimus aga katab kogu Eesti Kirjameeste Seltsi tegevuse aega.

2017: 586). Sakala aktiivsete kaastööliste hulgas on Jansen (1971: 307) nimetanud Lilli Suburgit. Vanemuise selts Tartus oli meesteselts, kuid ka selle tegevusest võtsid osa seltsiliikmete abikaasad ja tütreid. Mainimist on leidnud 1870. aastal esimest korda jõulupuu linna vaeslastele, mida korraldas niinimetatud Vanemuise naisterahvaste tööring, sealhulgas Koidula. Jõulupuud ja sündmusi selle finantseerimiseks korraldati ka järgnevatel aastatel (Põldmäe 1978: 58–59). Töenäoliselt saab suurema arvu naisi, lisades Eesti Aleksandrikooli jaoks raha korjanud ja annetanud naised. Samuti saaks kokku pikema nimekirja eri näitemüüke ja teisi heategevuslikke sündmusi korraldanud naistest, Eesti Põllumeeste Seltside ning erinevate laulu-mänguseltside nimekirju läbi vaadates.

Seltsiliikumine oli osa arenevast avalikust sfäärist. Paljud seltsid, sealhulgas Eesti Kirjameeste Selts, olid avalikud ka selles mõttes, et seltsi asju aeti ajaleheveergudel ja teistes trükiväljaannetes. Seetõttu ilmusid naissoost seltsiliikmed koduseinte vahelt avalikku ruumi, sest nende nimed ja harvem tegevused figureerisid seltsi trükitud materjalides (vt nt Davidoff, Hall 1987: eriti 416–449). Naised piirdusid selles avalikus ruumis eeskätt nende tegevustega, mida nähti tolle aja ühiskonnas rohkem naistele omastena. Ei osaletud juhtivates ametites ning võeti pigem vähem sõna nii suuliselt kui ka kirjas. Kõige aktiivsemad oldi heategevusega sarnanevas tegevuses: raha kogumine, näitemüükide korraldamine, käsitöö, toitlustus jms. Selle hulka ei loe ma aga liikmemaksu maksmist, mida võib käsitleda nii liikmekohuse täitmise kui ka annetusena. Kuna meil puudub arusaam enamiku naiste majanduslikust olukorrast, siis ei saa liikmemaksu tasumist võtta üheselt kui kõrgema klassi daamilt oodatud annetust hea eesmärgi nimel.⁷

Kokkuvõtteks

Eesti Kirjameeste Seltsi nimekirjas oli 110–120 naissoost liiget, kellest umbes kolmandik maksis mõnel aastal liikmemaksu, ning näitemüükide kaudu oli seltsiga seotud veel mõnikümmend isikut. Sellesse nimekirja kuulus väga suur osa XIX sajandi eesti kultuuriloost tuntud naisharitlasi. Samas on täpse nimekirja koostamine ning isikute kindlaks määramine keeruline esiteks seetõttu, et säilinud allikad on kohati ebatäpsed. Samuti teeb naiste tuvastamise keeruliseks muude allikate vähesus, muutuv nimeortograafia ja abiellumisel muutuv nimi.

Võrreldes meestega domineerisid naiste hulgas pigem linnades tegutsevad neiud ja proudad, kes küll võisid olla pärit maalt, kuid olid ümber asunud linna (Tallinn, Tartu, Peterburi) paremat teenistust otsima. Kirjanike-ajakirjanike kõrval olid seltsi liikmed ka õpetajad ning mitmel juhul oli üks ja sama naine tegev mõlemal alal. Naised olid ka võrdlemisi mobiilsed: liikmete nimekirjadest selgub, et osa naisi liikus ühest asukohast teise, teiste puhul teame seda muudest allikatest.

Naisliikmed olid seltsis mõõdukalt aktiivsed. Koosolekutel osaleti vähe, väljaspool näitemüüke ameteid ei peetud, kõnega esines ainult Natalie Johanson-Pärna. Rahva-

⁷ Kuigi nii võib tõlgendada proudade Kartzi ja Bergmanni annetusi 1885. aasta 22. juuni koosolekul (vt EKMS AR 1884–1885).

luulet ja esemeid kogusid eeskätt Anna ja Leena Kase, kirjanduslikult olid seltsiga seotud Lilli Suburg, Anna Haava, Elise Aun ja Liina Täger. Kõige enam panustasid naised just rahaliselt, makstes liikmemaksu ning kogudes raha korjandusraamatute ja näitemüükidega. Kaudselt rahastasid naised seega eestikeelse kirjanduse väljaandmist, kuigi hiljem võis raha minna Eesti Kirjameeste Seltsi maja laenu katteks. Kuigi naiste osakaal oli võrdlemisi väike ja tegevus vaid mõõdukalt aktiivne, loob nende ühte uurimusse kokku toomine mitmekülse ja sisuka pildi naiste tegevusvõimalustest rahvuslikul ärkamisajal ning pärast seda. Seltsi tegevus ja seega käesolevas artiklis vaatluse all olev periood hõlmab nii ärkamisaega kui ka sellele vahetult järgnevat perioodi, mille käigus võiski hüppeliselt suurenedagi nii avalikus elus kaasa löövate naiste hulk kui ka nende aktiivsus. Eesti Kirjameeste Seltsi kasvav liikmeskond võimaldabki näitlikustada, kuidas naiste arv rahvuslikus liikumises suurenes ning nende tegevusväli laienes.

Sõnapaar „mõõdukalt aktiivsed” iseloomustab käesolevas artiklis kirjeldatule hinnangu andmise keerukust. Tuues allikatest üles korjatud naised ja tegevused ühte artiklisse kokku, moodustub küll mitmekülgne ja sisukas pilt, mis võib aga omakorda tekitada kiusatuse naiste rolli seltsis ja ärkamisajal laiemalt ületähtsustada, arvestades, kui väikese osa moodustab see seltsi kogu tegevusest. Õigem oleks praeguse uurimisseisu juures tõdeda, et see on rikkam ja mitmekesisem, kui oleme ehk harjunud mõtlema. Neid oli kaasatud enam ning tihedamalt, kui senine ülevaatekirjandus lubab üldistada.

Tulles perioodi üldiseloomustuse või naiste üldise positsiooni ja selle muutuste juurde tagasi, julgustan küsima, mille põhjal ning millega võrreldes hinnangut anname. XIX sajandi naisliikumist käsitleva kogumiku kahe sissejuhatava artikli autorid Sylvia Paletschek ja Bianka Pietrow-Ennker (2004) ning Karen Offen (2004) juhivad tähelepanu muu hulgas näiteks küsimusele, kas naisliikumise mõistet võiks laiendada haarama ka tegevusi, mis otsesõnu ei nõudnud naiste õiguste laiendamist, Inglise-Ameerika mudeli liigsele domineerimisele ning kohalike eripärade arvestamise olulisusele.

Kuigi pole päris selge, mida Mäelo ja Poska-Grünthal mõtlevad, kui räägivad eeskätt üksi tegutsevatest esimestest naisharitlastest, siis tasub ka sel teemal veel arutleda. Tõenäoliselt peavad nad silmas, et XIX sajandil ei tekkinud eraldi eesti naisseltsi nagu Soomes, Ameerika Ühendriikides või Suurbritannias. Kas nemadki lähtuvad liialt Inglise-Ameerika naisliikumise mudelist? Samas räägib naiste omavaheline kirjavahetus ning meestega koos ühistes tegevustes osalemine siiski selle kasuks, et esimesed naisharitlased tegutsesid vähem „üksi”, kui Mäelo või Poska-Grünthali käsitluse põhjal võiks järeldada. Võib arutleda, kas naised kogunesid juba siis mitteametlikeks seltskondadeks, mis formaalselt ei olnud seltsid, kuid täitsid paljusid nende funktsioone.

Kuigi Eestis ei tekkinud XIX sajandil organiseeritud, ametliku ühingu kujul naisliikumist, mis oleks keskendunud naiste poliitiliste õiguste laiendamisele, aitas naiste järkjärguline liitumine rahvusliku ärkamisaja ja hilisemate ühiskondlike ettevõtmistega, nende püüdlus järjest kõrgema hariduse poole ning astumine erinevatesse ametitesse ehk kaasa sellele, et mitmed poliitilised õigused tulid Eesti

naistele võrdlemisi valutult. Vaatamata erimeelsustele sarnanesid juba 1905. aasta Tartu rahvaasemike kongressi aula ja Bürgermusse koosolekute otsused selles osas, et rahvaasemike valimised peaksid toimuma „**sugu**, rahvuse, seisuse ja usu pääle vaatamata” (Bürgermusse 1932: 222) või „**sugu** peale vaatamata” (Aula 1932: 228; minu esiletõstetud – J. L.). Kuidas täpselt ühest teise jõuti, nõuab siiski veel põhjalikum uurimistööd.

Edasise uurimise huvitavaks lähtekohaks võiksid olla eeskätt liikmemaksu maksjad ja Eesti Aleksandrikooli naissoost annetajad, et välja selgitada, kuidas tekkis seltskond noori eesti neidusid (ja ka abielunaisi), kes ei pidanud paljaks annetada aastas mitu rubla eesti rahvusliku liikumise tegevuste heaks. Liitumise järjekorda ja võrgustikke lähemalt vaadeldes saaks ilmselt kinnituse, kuidas üks aktiivne isik tõmbas ka naiste hulgas kaasa teised. Põnev oleks lähemaid teateid saada „Tallinna neidudest”, kelle nimel Kristine Lettner pani pärja Carl Robert Jakobsoni hauale. Võib eeldada, et nende hulka kuulusid preilid Lilienthalid, ilmselt ka preilid Erm, Kork ja Pulberg. Millega nad tegelesid, kui nad parasjagu ei korraldanud basaare? Kas seni tuvastamata jäänud naisliikmete hulgas võib veel peituda sellise kirju elukäiguga naisi nagu Kristine Lettner ja Emma Lerchenbaum? Aktiivsed ja haritud eesti varasemad naissoost õpetajad väärisksid samuti ühte põhjalikumalt võrdlevat käsitlust.

Tänan Krista Aru põneva uurimisteema väljapakkumise eest ja professor Marju Luts-Sootaki asjakohaste viidete eest naiste õigusliku positsiooni kohta.

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseumi (EKM) Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKLA)

- f 6 – Aspe-Nieländer, Elisabeth (1860–1927) kirjanik
- f 14 – Eesti Kirjameeste Selts (ERM)
- f 15 – Eesti Kirjameeste Selts (EKS)
- f 193 – „Eesti avalikud tegelased” 1. tr (1932) ja avaldamata 2. tr

Rahvusarhiiv (RA)

- EAA.402 – Tartu Keiserlik Ülikool
- EAA.902 – Maa-Virumaa adrakohtunik (Viru-Jaagupi, Väike-Maarja, Simuna kihelkond)
- EAA.1244 – EELK Lihula kogudus
- EAA.1296 – EELK Helme kogudus
- EAA.1298 – EELK Sangaste kogudus
- EAA.2100 – Eesti Vabariigi Tartu Ülikool
- EAA.3150 – EELK Tartu Peetri kogudus
- EAA.5283 – Eesti Aleksandrikooli peakomitee

KIRJANDUS

- Il Jurjevi ülema talurahva kohtu...** – Livländische Gouvernements-Zeitung, 28. IX 1894, lk 579.
- Annuk, Eve 2008.** Lilli Suburgi kuvand eesti kirjandusloos. – Ariadne Lõng. Nais- ja meesuurungute ajakiri, kd 8, nr 1/2, lk 77–93.
- Annuk, Eve 2012.** Sooküsimus eesti ajakirjanduses 19. sajandi lõpul ja Lilli Suburgi „uus naine”. – Ariadne Lõng. Nais- ja meesuurungute ajakiri, kd 12, nr 1/2, lk 65–81.
- Annuk, Eve 2023.** Naisproosakirjanikud kultuuriloos ja tänapäeva eesti kultuuriteadvuses. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 755–774. <https://doi.org/10.54013/kk788a2>
- Anvelt, Ilmar 2019.** A remarkable woman: Jenny Leidig, the first English lecturer at the Estonian national university. – Open! The EATE Journal, nr 55, lk 30–34.
- Aruanne. Tallinna Eesti Aleksandre-real-kooli abi-komitee töö 1882 aastal.** – Virulane 25. I 1883, lk 4.
- Aula 1932** = Tartu ülemaalse rahvaasemikkude kongressi aula koosolekute otsused (27.–29. XI 1905). – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I kd. (1905. Aasta Seltsi toimetised 2.) Toim Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 227–230.
- Balkelis, Tomas 2004.** The Lithuanian national intelligentsia and the women's issue, 1883–1914. – Canadian Slavonic Papers, kd 46, nr 3–4, lk 267–287. <https://www.jstor.org/stable/40860043>
- Birmontienė, Toma; Jurėnienė, Virginija 2012.** The development of women's rights in Lithuania: Striving for political equality. – The Struggle for Female Suffrage in Europe: Voting to Become Citizens. (International Studies in Sociology and Social Anthropology 122.) Toim Blanca Rodríguez Ruiz, Ruth Rubio Marín. Leiden–Boston: Brill, lk 79–93. https://doi.org/10.1163/9789004229914_005
- Branta, Aija 2012.** Winning women's vote: Experience from Latvia. – The Struggle for Female Suffrage in Europe: Voting to Become Citizens. (International Studies in Sociology and Social Anthropology 122.) Toim Blanca Rodríguez Ruiz, Ruth Rubio Marín. Leiden–Boston: Brill, lk 95–109. https://doi.org/10.1163/9789004229914_006
- Bürgermusse 1932** = Tartu ülemaalse rahvaasemikkude kongressi Bürgermusse koosolekute otsused (27.–29. XI 1905). – Punased aastad. Mälestisi ja dokumente 1905. aasta liikumisest Eestis. I kd. Toim Hans Kruus. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus, lk 220–226.
- Davidoff, Leonore; Hall, Catherine 1992.** Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class, 1780–1850. London: Routledge.
- Dorpat.** – Revalsche Zeitung 2. X 1906, lk 2.
- EKmS AR 1873** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873. 1. ak. Tartu: H. Laakmann, 1873.
- EKmS AR 1874** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1874. 2. ak. Tartu: Laakmann, 1875.
- EKmS AR 1875** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1875. 3. ak. Tartu: Laakmann, 1875.
- EKmS AR 1876** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1876. 4. ak. Tartu: Laakmann, 1876.
- EKmS AR 1877** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1877. 5. ak. Tartu: Mattiesen, 1877.
- EKmS AR 1878** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878. 6. ak. Tartu: Schnakenburg, 1878.
- EKmS AR 1879** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1879. 7. ak. Tartu: Schnakenburgi kirjadega, 1879.

- EKmS AR 1880** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1880. 8. ak. Tartu: Schnakenburgi kirjadega, 1880.
- EKmS AR 1881** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1881. 9. ak. Tartu: Schnakenburgi juures, 1881.
- EKmS AR 1882** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1882. 10. ak. Tartu: Schnakenburgi juures, 1883.
- EKmS AR 1883** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1883. 11. ak. Tartus: H. Laakmanni juures, 1884.
- EKmS AR 1884–1885** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1884 ja 1885. 12. ja 13. ak. Tartu: H. Laakmanni juures, 1886.
- EKmS AR 1886–1887** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1886 ja 1887. 14. ja 15. ak. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 1888.
- EKmS AR 1888** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1888. 16. ak. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 1889.
- EKmS AR 1889:I** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1889. aastal, I vihik. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 1889.
- EKmS AR 1889:II** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1889. aastal, II vihik. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 1889.
- EKmS AR 1889:III** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1889. aastal, III vihik. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 1890.
- EKmS AR 1890** = Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1890. aastal. Tartu: Eesti Kirjameeste Selts, 1891.
- Hanovs, Deniss 2002.** Woman in the national movement ideology in Latvia in the 19th century. – Women in Baltic Societies: Past and Present. Toim Maria Goloubeva, D. Hanovs. Riga: N. I. M. S.
- Jahresbericht 1897–1898** = Jahresbericht der Ehstländischen literarischen Gesellschaft für 1897–1898. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, herausgegeben von der Ehstländischen Literarischen Gesellschaft, kd 5. Reval: Franz Kluge, 1900, lk 310–326.
- Jahresbericht 1898–1899** = Jahresbericht der Ehstländischen literarischen Gesellschaft für 1898–1899. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, herausgegeben von der Ehstländischen Literarischen Gesellschaft, kd 5. Reval: Franz Kluge, 1900, lk 424–435.
- Jansen, Ea 1971.** C. R. Jakobsoni „Sakala”. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jansen, Ea 2007.** Eestlane muutumas ajas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Johanson-Pärna, Natalie 1882.** Eesti Tütarde Haridus. Eesti Kirjameeste Seltsis 15-mal Talwe kuu päewal 1882 kõnelenud Natalie Johanson-Pärna. Tallinn: A. E. Brandt.
- Karjahärm, Toomas; Sirk, Väino 1997.** Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850–1917. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Karro, Piret 2022.** 150 aastat eesti feminismi. – Vikerkaar, nr 3, lk 57–112.
- Keiserliste kõrguste suurvürst Vladimir Aleksandrovitshi ja tema proua suurvürstinna Maria Pavlovna külaskäik Tallinnas.** – Virulane 17. VI 1886, lk 1–2.
- Kiirend-Pruuli, Katrin 2018.** Abikaasade isiklike suhete õiguslik korraldus Eesti esimesel iseseisvusperioodil: tee kaheliikmelise parlamendi suunas. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2017. Peatoim Andres Andresen. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 205–231.

- Kikas, Katre 2017.** Rahvaluulekogujate elulood Jakob Hurda rahvaluulekogus. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 584–599. <https://doi.org/10.54013/kk718a2>
- Kivimäe, Sirje 1995.** Esimesed naisseltsid Eestis ja nende tegelased. – Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Toim Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tartu–Tallinn: Eesti Ajalooarhiiv, Eesti TA Ajaloo Instituut, lk 118–135.
- Koguteos 1934** = Koguteos: Anna Haava. Miina Hermann. Aino Tamm: 70 a. sünnipäevaks. Tallinn: Koguteose Komitee.
- Kristine Lettner 70-aastane.** – Postimees 7. XI 1929, lk 5.
- Kruus, Hans 1939.** Eesti Aleksandrikool. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Kui koidupuna punetas....** – Esmaspäev 8. VI 1940, lk 9.
- Kurepalu, Kalju (koost) 2017.** Kullamaa kihelkonna naisühendused aastatel 1918–1940. Kullamaa: Kullamaa Kihelkonnamuuseum.
- Laar, Mart 2005.** Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad. (Scripta Archivi Historici Estoniae.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Lange, Anne 2004.** Ants Oras. (Eesti kirjanikke.) Tartu: Ilmamaa.
- Leinarte, Dalia 2017.** The Lithuanian Family in its European Context, 1800–1914: Marriage, Divorce and Flexible Communities. London: Palgrave.
<https://doi.org/10.1007/978-3-319-51082-8>
- Lerchenbaum, Emma 2012.** Minu mälestused eestlaste elust Peterburis 1879–1919. Tartu: Tartu Ülikool.
- Liim, Allan 2010.** Keskkariduskoolid 1880. aastate teisest poolest 1905. aastani. – Eesti kooli ajalugu. 2. kd. 1860. aastaist 1917. aastani. Koost ja toim Endel Laul, toim Veronika Varik. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 366–391.
- Lust, Kersti; Tärna, Tõnis 2022–2023.** Matsid mõisaladvikus. Eesti päritolu mõisavalitsejad ja -rentnikud ärkamisajal I–II. – Tuna 2022, nr 4, lk 18–36; 2023, nr 1, lk 35–49.
- Markkola, Pirjo 1990.** Women in rural society in the 19th and 20th centuries. – The Lady with the Bow: The Story of Finnish Women. Toim Merja Manninen, Päivi Setälä. Helsinki: Otava, lk 17–29.
- Mason, Joan 1992.** The admission of the first women to the Royal Society of London. – Notes & Records. The Royal Society Journal of the History of Science, kd 46, nr 2, lk 279–300.
<https://doi.org/10.1098/rsnr.1992.0027>
- Mäelo, Helmi 1957.** Eesti naine läbi aegade. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Nevrozov, A. S. 1893.** Die Rechte der baltischen Frau. Riga.
- Niinivaara, Eeva 1994.** „Ikka paistab seesama päike”. Elu mu noorusaja Eestis ja Soomes. Tlk Mare Ollisar, Martin Ollisar. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Offen, Karen 2004.** Challenging male hegemony: Feminist criticism and the context for women's movements in the age of European revolutions and counterrevolutions, 1789–1860. – Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. Toim Sylvia Paletschek, Bianca Pietrow-Ennker. Stanford: Stanford University Press, lk 11–30.
- Paletschek, Sylvia; Pietrow-Ennker, Bianca 2004.** Concepts and issues. – Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. Toim S. Paletschek, B. Pietrow-Ennker. Stanford: Stanford University Press, lk 3–10.
- Peterburi 1910** = Peterburi Eesti Kooli Selts 1885–1910. Peterburi: J. Watsari trükk.

- Poska-Grünthal, Vera 1936.** Naine ja naisliikumine. Peajooni naisliikumise ajaloost ja probleemistikust. (Elav Teadus 58.) Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Puhvel, Madli 2016.** Lydia Koidula. Elu ja aeg. Tallinn: Ajakirjade Kirjastus.
- Põldmäe, Rudolf 1978.** „Vanemuise” Selts ja teater 1865–1880. (Eesti teatriajaloo vihikud.) Tallinn: Eesti Raamat.
- Raag, Arno 1928.** Elisabeth Aspe elu ja looming. Biograafilis-kriitiline essee. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.
- Raamot, Mari 1962.** Minu mälestused. I ja II osa. New York: Kultuur.
- Rosenthal, Heinrich 2010.** Eesti rahva kultuuripüüdlused ühe inimpõlve vältel. Mälestusi aastatest 1869–1900. Tlk Krista Räni. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Rosenthal-Lipp, Edith (tlk, toim) 1926.** Koidula kirjad omakseile 1873–1886. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Salumaa, Elmar 2010.** Tiib pandud aastaile õlale. Mälestuskilde minevikust. (Eesti mälu 39.) Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Salupere, Malle 2017.** Koidula. Ajastu taustal, kaasteeliste keskel. Tallinn: Tänapäev.
- S. H. 1929.** Prl. Emma Lerchenbaum 70-a. – Päevaleht 7. III, lk 7.
- Sirk, Väino 2010.** Kutseharidus 1860.–1880. aastail. – Eesti kooli ajalugu. 2. kd. 1860. aastaist 1917. aastani. Koost ja toim Endel Laul, toim Veronika Varik. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 239–261.
- Suburg, Lilli 2002.** Suburgi perekonna elulugu. – L. Suburg, Kogutud kirjatööd. Koost ja toim Aino Undla-Põldmäe. Tallinn: Eesti Raamat, lk 313–459.
- Sulkunen, Irma 1990.** The mobilisation of women and the birth of civil society. – The Lady with the Bow: The Story of Finnish Women. Toim Merja Manninen, Päivi Setälä. Helsinki: Otava, lk 42–53.
- Suur Näitemüik (Basaar).** – Virulane 5. III 1884, lk 4.
- Taal, Kersti 2018.** Õpetatud Eesti Seltsi ajalugu. Tallinn: Argo.
- Tartu sõnumid.** – Valgus 9. X 1906, lk 3.
- Tuglas, Friedebert 2009.** Eesti Kirjameeste Selts: tegevusolud, tegelased, tegevus. Kogutud teosed, kd 13. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Töö on teinud mu elu sisukaks.** Esimese Eesti Naisseltsi asutaja 80-a. – Päevaleht 10. III 1939, lk 8.
- Undla-Põldmäe, Aino 2002a.** Järelsõna. – Lilli Suburg, Kogutud kirjatööd. Koost ja toim A. Undla-Põldmäe. Tallinn: Eesti Raamat, lk 461–480.
- Undla-Põldmäe, Aino 2002b.** Lilli Suburgi tütarlastekool. – Lilli Suburg, Kogutud kirjatööd. Koost ja toim A. Undla-Põldmäe. Tallinn: Eesti Raamat, lk 480–491.
- Undla-Põldmäe, Aino 2002c.** Ajakiri „Linda”. – Lilli Suburg, Kogutud kirjatööd. Koost ja toim A. Undla-Põldmäe. Tallinn: Eesti Raamat, lk 493–501.
- Uuemad sõnumid.** – Eesti Postimees 30. VI 1882, lk 3.
- Verzeichniß 1873** = Verzeichniß der Mitglieder der gelehrten estnischen Gesellschaft am Schlusse des Jahres 1873. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1873. Dorpat: G. Mattiesen, 1874, lk 101–107.
- Verzeichniß 1898** = Verzeichniß der Mitglieder des Ehstländischen literärischen Gesellschaft (November 1898). – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, herausgegeben

von der Ehistländischen Literärischen Gesellschaft, kd 5. Reval: Franz Kluge, 1900, lk 327–332.

Verzeichnis 1900 = Verzeichnis der Mitglieder am Schlusse des Jahres 1900. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1900. Dorpat: Mattiesen, 1901, lk 193–203.

Whelan, Heide W. 1999. Adapting to Modernity: Family, Caste and Capitalism among the Baltic German Nobility. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 22.) Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag.

Wilhelmi, Anja 2008. Lebenswelten von Frauen der deutschen Oberschicht im Baltikum (1800–1939). Eine Untersuchung anhand von Autobiografien. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Wilkins, Emma 2014. Margaret Cavendish and the Royal Society. – Notes & Records. The Royal Society Journal of the History of Science, kd 68, nr 3, lk 245–260.

Janet Laidla (sünd 1982), PhD, Eesti ajaloo lektor Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis (Jakobi 2, 51005 Tartu), janet.laidla@ut.ee

Women in the Society of Estonian Literati

Keywords: Society of Estonian Literati, Estonian national awakening, civic activism, women's movements

The Society of Estonian Literati (*Eesti Kirjameeste Selts*) (1872–1893) was a prominent initiative during the Estonian national awakening in the latter half of the 19th century. Its main pursuits included the development of Estonian as a literary language, the publication of Estonian-language literature (particularly school textbooks), and the collection of folk songs, tales, and artifacts. Established during the height of the national awakening, the society played a role in the subsequent division of the movement in the 1880s and faced closure, partly due to internal rivalry during the period of Russification.

While women were not typically recognized as very active members of the society or the wider national movement, there were exceptions, notably the national poet Lydia Koidula. Recent research in women's history has shed more light on her contemporary – teacher, journalist, and author Lilli Suburg, the first woman accepted into the Estonian Society of Literati in 1873. However, sources reveal over 100 women members of the society (the number of men is unreported, but estimated at around 1500). Many of the women were family members of male counterparts.

Meeting minutes and correspondence reveal incomplete membership lists and fee rolls, so the exact number of women members remains elusive. The existing sources are also problematic as they only provide partial information, such as family name, sometimes marital status, initials, first name, or location. Mistakes and inconsistencies in the spelling of names make it difficult to ascertain the historical

women behind the names. Approximately one-third of the 110–120 women can be confidently identified. The geography of the national movement has been studied by a number of authors and the locations align in some cases – for example, the parish of Kanepi provided a number of active members. However, the sample of women is insufficient for a thorough comparison. One notable difference is that urban girls and women had a stronger prevalence among members than their male counterparts. Unmarried women seemed to have a narrow majority, but, as mentioned, personal data is incomplete.

Women's participation in meetings began years after the first women joined and likely remained slim. Around one-third of women members paid their membership fee (not all of the men did either), most for one or two years, only a few on a more regular basis. Some of the women engaged in literary pursuits, with the journal and works by Lilli Suburg present in the library, and poems by Anna Haava, Elise Aun, and Liina Täker earning recognition. The sole documented speech by a woman was delivered by Natalie Johanson-Pärna, a teacher and sister of one of the key figures of the national movement, Carl Robert Jakobson. Women's primary role appeared to be in organizing fairs to raise funds for the society. They undertook preparations, provided refreshments, and crafted many of the items for sale. This was probably the most socially acceptable form of participation. While formal Estonian women's societies emerged in the early 20th century, this paper demonstrates the increasing social activity of Estonian women over the waning decades of the 19th century.

Many of the same women also participated in other national awakening initiatives, such as fundraising for the Estonian Alexander School. Women's activities during the national awakening merit further research. A particularly interesting area for exploration would be the single women possessing the means and motivation for active engagement.

Janet Laidla (b. 1982), PhD, Lecturer of Estonian History at the University of Tartu (Jakobi 2, Tartu 51005), janet.laidla@ut.ee

Ühest eesti keeles puuduvast mõistest ja selle aseainest

KRISTIINA ROSS

Kõik tõlkijad teavad, kui keeruliseks võib vahendamise teha see, kui lähteteksti hoiab koos mingi sõna, mille tähendust tuleb sihtkeeles erinevas kontekstis edasi anda erinevate sõnadega. Prantsuse või inglise keelest tõlkimisel võib niisuguseks sõnaks osutuda *vanité/vanity*, mille aluseks on ladina kuju *vānitās*. See sõna on tarvitav üsna selgesti eristuvates tähendustes, mille ühiseks katmiseks puudub eesti keeles sobiv vaste. Näiteks Koguja raamatu ladina *Vulgata*-tõlke *vānitās* vastena kasutatakse eesti piiblitõlgetes enamasti *tühi*-tüvelisi sõnu: Kg 1:2 „*Tühisuste tühisus*,” ütleb Koguja, „*tühisuste tühisus, kõik on tühine!*” (P 1968; P 1997) Kajastamaks tähendust, mida termin *vānitās* kannab Madalmaadest alguse saanud XVII sajandi kunstižanri nimetusena, milles kesksel kohal on kolp ja muud inimese surelikkust ning elu põgusust rõhutavad sümbolid, sobib eesti keeles ilmselt kõige paremini vaste *kaduvus*. William Makepeace Thackeray 1848. aastal ilmunud romaan „*Vanity fair*” on aga eesti keeles saanud H. Allikase tõlkes pealkirjaks „*Edevuse laat*” (1959). Sealjuures tunduvad sõnad *tühisus* ja *kaduvus* subjektiivselt paiknevat eestikeelses mõtlemises siiski lähestikku, ent *edevus* jääb neist üsna irdu. Järgnevas uurin, miks see eesti keeles nii on läinud. Selleks kirjeldan, mis kontekstis sõna *vānitās* euroopalikus kultuuriruumis on kasutusele tulnud ja mis vasteid sellele mõnes eesti keele seisukohalt olulises keeles eri aegadel on antud. Seejärel annan põgusa ülevaate ajaloolistest vastetest eesti keeles, peatudes pikemalt sõnal *edevus*, millele teistes vaadeldavates keeltes puuduvad etümoloogiliselt analoogilised paralleelid. Kirjeldatu põhjal arutlen, kas käsitletava mõiste lugu võiks öelda midagi eesti kultuuriloo kohta laiemalt või mida seesuguse üldistuse tarvis veel lähemalt uurida oleks vaja.

Mõiste *vānitās* Euroopa kultuuriruumis ja selle vasted prantsuse, inglise, saksa ja soome keeles

Nimisõna *vānitās* kasutuses on juba klassikalises ladina keeles kirjeldatud kahte erinevat tähendusala: 1. 'tühisus, eimiskisus' ja 2. 'uhkeldamine' (Lewis, Short). Ladina-eesti sõnastiku järgi on sõna *vānitās* tähendus ka eesti keeles esitatav kahe alltähendusena: 1. 'tühisus, sisutus, asjatus, kasutus; nurjumine, edutus, ebaedu'; 2. 'tühine lobisemine, hooplemine; valelikkus'. Selle aluseks oleva omadussõna *vānus*

esmaseks tähenduseks antakse 'tühi', kuid selle võimalike alltähenduste ulatus on üsna lai ning kirjeldatav eesti keeles vastetega 'hõre', 'kehatu', 'tühine', 'asjatu', 'edutu', 'endast palju arvav', 'hooplev', 'valelik', 'ebakindel', 'mitteusaldatav', 'ebausutav', lisaks kitsamad eritähendused. (Kleis jt 2002: 1108)

Prantsuse keeles tuuakse sõna *vanité* tähenduse kirjeldamisel samuti esile kaks selgelt eristuvat tähendusala: 1. (asja kohta) 'tühisus, kasutus' või 'mõttetus', mille juurde arvatakse spetsiifilise alatähendusena sõna esinemine žanrimääratluseks kunstiajaloo tähendusliku vihjega inimelu ebakindlusele (*précarité*) ja tema tegemiste mõttetusele (*inanité*); ja 2. (inimese kohta) 'enesega rahulolu ja enese näitamisega uhkeldamine'. Esimeses tähendusalas tuuakse sõna põhilisteks sünonüümideks *futilité* 'mõttetus', *insignifiance* 'tähtsusetus', *néant* 'ei miski', *vide* 'tühjus', teises tähendusalas *complaisance* 'enesega rahulolu', *fatuité* 'enesega rahulolu', *orgueil* 'uhkus', *suffisance* 'piisavus'. Esimeses tähendusalas on sõna registreeritud kristliku sisuga tekstides alates XII sajandi esimesest poolest, teises tähendusalas alates XVI sajandi teisest poolest, näiteks Montaigne'i esseedes. (CNRTL)

Ka inglise keele sõnal *vanity* eristab Merriam-Websteri sõnastik kaht suurt tähendust (ehkki teises järjekorras): 1. 'täispuhutud uhkus iseenda või oma välimuse üle', 2. 'miski, mis on asjatu, tühine või väärtusetu'. Ajalooliselt on inglise keeleski sõna algselt kasutatud asjatuse ja tühisuse tähenduses, mida on registreeritud alates XIII sajandist. (Merriam-Webster) Kunstiajaloo näib ingliskeelses kirjanduses käibivat pigem ladina tsitaatsõna kui inglise mugandus (*vanitas painting*), ent ingliskeelse kõneleja jaoks on ladina *vanitas* ja inglise *vanity* kokkukuuluvus kergesti läbinähtav.

Eri põhimõtetel koostatud sõnaraamatute kõrvutuse abil on sõnade tähendus-suhteid eri keeltes muidugi riskantne hinnata, kuid järgneva käsitluse paremaks sarrustamiseks võib ehk siiski üldistades nentida, et ladina sõnast *vānitās* tulenevatel vastetel on prantsuse ja inglise keeleruumis kaks tähendust: 1. 'tühisus' (millel prantsuse keeles on kunstiterminina alltähendus 'kaduvus') ja 2. 'edevus'. Esimeses tähenduses on vastavaid sõnu registreeritud juba keskajast peale ehk ajast, mil valdav osa kirjalikust tekstist oli religioosse sisuga ja orienteeritud inimese suhtele Jumalaga. Teine tähendus on sõnade kasutuses esile kerkinud alates varauusajast, kui arutlus hakkas üha enam keskenduma inimese asendile ühiskonnas ja suhtele teistega.

Religioosses kontekstis seostub ladina *vānitās* ennekõike piibli Koguja raamatuga, kuid see esineb *Vulgata*'s ka paljudes muudes Vana Testamendi kirjakohtades heebreala sõna *hebel* (הֶבֶל) vastena. Uues Testamendis ei tule mõiste nii selgelt esile: sõna *mataiôtēs* (ματαιότης), mida selle vastena tarvitatakse *Septuaginta*'ks nimetatavas kreekakeelses Vana Testamendi tõlkes Koguja raamatu võtmekohtades, esineb Uues Testamendis ainult kolm korda (Strong's Greek). Vana Testamendi heebreala originaalis kasutatakse sõna *hebel* kokku 73 korda ja selle otseseks tähenduseks on 'tuuleõhk, aur, udu, suits'. Konkreetse tähenduses esineb sõna siiski vaid üksikuhtudel, sagedamini kannab see kontekstist piltlikult tulenevat abstraktsemat tähendust 'hajuvus, põgusus, mööduvus' (mis tuleb eriti selgelt esile paaris inimelu kaduvusest kõnelevas psalmis) või 'tühisus'. 5. Moosese raamatu paganlike jumalateenistusega seotud lõikudes esineb sõna spetsiifiliselt ebajumalate tähistajana. Lühikeses Koguja raamatus esineb sõna 38 korda ja seal kasutatakse seda juhtmotiivina kõigi inimlike

püüdluste ja positiivse ellusuhtumise mõttetuse, tühisuse ning nurjumisele määratuse tähistajana. (Botterweck, Ringgren 1997: 316–320)

Katoliiklikus maailmas (st suuresti ka kogu prantsuse keeleruumis) kehtis *Vulgata* püha tekstina kuni XX sajandi teise pooleni. Inglise keeleruumi jõuliselt kujundanud kuningas Jamesi tõlkes (1611) on sõna *hebel/vānitās* vasteks nii Koguja raamatus kui ka psalmides *vanity* (KJV).

Eesti traditsiooni seisukohalt on kõnekad esmajoones saksa ja soome traditsioon.

Saksa keeles on ladina sõna *vānitās* esmaseks vasteks tänapäeval *Eitelkeit*, mis eesti-saksa sõnastiku järgi kannab kahte tähendust: 1. 'èdevus; ennast täis olek, eneseuhkus'; 2. 'tühisus' (Kibbermann jt 1978: 235). Etümoloogiliselt seostatakse sõna *Eitelkeit* tuletusalust sõna *eitel* (mis on käibinud nii adjektiivina kui substantiivina) tõestamatut päritolu tüvega, mille algseks tähenduseks on olnud 'tühi'; uusülemsaksa põhitähendus 'toimekas, enesega rahulolev' väidetakse arenenuvat välja Koguja raamatu põhimotiivist *alles ist eitel*. (DWDS) Koguja raamatus esineb Martin Lutheri tõlkes sõna *hebel/vānitās* vastena enamasti *eitel*, mis võib käibida nii nimi- kui ka omadussõnana, nt Kg 1:2 *Es ist alles gantz Eitel, sprach der Prediger, Es st alles gantz eitel* (Luther 1545; siin ja edaspidi minu allajoonimised – K. R.), harva ka *Eitelkeit* (nt Kg 5:6). Uusülemsaksa keeles arenenud tähendus kajastub ilmekalt Thackeray romaani saksa tõlke pealkirja variantides „Eitelkeitsmarkt” (1910) ~ „Jahrmarkt der Eitelkeit” (1980), ehkki mõni tõlkija on ilmselt inglise *vanity* ja saksa *Eitelkeit* samasuses kahelnud, sest pealkirja on tõlgitud ka kujul „Der Jahrmarkt des Lebens” (s.a.).¹ Kunstžanri märkimisel ladina sõna saksa keeleruumis üldiselt ei tõlgita, vaid kasutatakse mugandamata kujul, nt ühendis *Vanitas-Stilleben* 'vanitas-natüürmort'. See näib sobivat kokku asjaoluga, et psalmides, kus *hebel/vānitās* kannab inimelu kaduvuse tähendust, ei ole Lutheri tõlkes vastet *Eitel(keit)* kasutatud, vaid selle asemel on vasteks abstraktne *Nichts* 'ei miski', nt Ps 144:4 *Ist doch der Mensch gleich wie Nichts* (Luther 1545).² Ka Ps 39:6, milles heebrea originaalis esinevad kõrvuti asetsevat paralleelfraasides '*ajin* 'ei miski' ja *hebel*, mille vasteteks *Vulgata*'s on vastavalt *nihil* ja *vanitas*, kasutatakse Lutheri tõlkes mõlemal korral sõna *Nichts*: *Vnd mein Leben ist wie nichts fur dir / Wie gar nichts sind alle Menschen* (Luther 1545).³

Sarnane muster kajastub soome keeleruumis. Ladina *vānitās*'e esmane vaste tänapäeva soome keeles on *turhuus*, mille aluseks on tundmatut päritolu sõna *turha* 'asjatu, tarbetu' (SES). Neid sõnu (*turha*, *turhuus*) on soome piiblitõlkes kasutatud Koguja raamatu tõlkimisel alates esimesest trükipiiblist (1642), nt Kg 1:2 *Caicki on turha/ sanoi saarnaja/ ja caicki mitä on / se on turha*; Kg 1:14 *se oli caicki turhus* (Biblia 1642: Saarnaja). Thackeray romaani soomenduse pealkirjas „Turhuuden turulla” (1955) kasutatakse sama sõna. Soome-eesti suursõnaraamatu järgi väljendab tule-tis *turhuus* tänapäeval siiski ainult vana tähenduse nüansse (SESS) ning uusaegset tähendust 'èdevus' kannab eesti-soome sõnaraamatu järgi vana sõna edasituletis

¹ Thackeray romaani tõlgete pealkirjad saksa, soome ja läti keeles on otsitud andmebaasist ESTER ja Läti Rahvusraamatukogu koondkataloogist (Kopkatalogs), süvenemata konkreetsete tõlgete ja tõlkijate tausta.

² Vrd tänapäeva eesti tõlkega: *Inimene on tuuleõhu sarnane* (P 1997).

³ Vrd tänapäeva eesti tõlkega: *mu eluiga on kui eimiski sinu ees; tühi õhk on iga inimene* (P 1997).

turhamaisuus (ES). Igatahes on vana ja uue tähenduse kandjate tulenemine ühest tüvest selgesti läbinähtav. Kunstižanri märkimiseks tarvitatakse soome keeleski ootuspäraselt ladina terminit (*vanitas-maalaukset*), mis sobib taas kokku asjaoluga, et ka soome psalmitõlgetes on sõna *hebel/vānitās* vastena juba Agricolast peale kasutatud teistsugust vastet, kui Koguja raamatus tarvitusele võeti, nimelt sõna *tyhjä* – nt Ps 39:6 *Cuinga iuri tyhiet ouat caiki Jnhimiset* (Agricola 1551), *cuinga aiwa tyhjät owat caicki ihmiset* (Biblia 1642: Psalmid 21–40).

Niisiis on saksa ja soome keeles *vanitas*-sõna vana ja uusaegne tähendus ühise sõna või vähemalt ühise tüve kaudu selgelt omavahel seotud. Mõlemas keeleruumis on see võrsunud Koguja raamatu sõnakasutusest. Inimelu kaduvusest kõnelevate psalmide tõlgetes on tarvitatud teistsuguseid vasteid, mis võib olla kaasa aidanud asjaolule, et kummaski kultuuriruumis kasutatakse kunstiajaloo kaduvuse teemalise žanri tähistamisel ladina terminit.

Vasted eesti keeles ja põgus pilk läti keelele

Eesti piiblitõlkes on vaadeldavat mõistet enamasti tõlgitud *tühi*-tüveliste vastetega. Koguja raamat tõlgiti eesti keelde heebrea keelest 1720. aastate lõpus või 1730-ndate alguses, kuid mõningate teiste sama sõna sisaldavate piiblikohtade tõlketraditsioon ulatub tagasi märksa varasemasse aega. Nii võib sõna *tühi* leida kaks korda juba XVII sajandi alguses Georg Mülleri jutlustest 39. psalmi 6. salmi tõlkest: *ninck minu Ello on, kuÿ v̄x tühi aßi beÿ dir; Vnd minu Ello on kuÿ tühi sinu eddes* (Müller 2007: 520, 530). Tõsi, rangelt võttes on mõlemas tsiteeringus sõna *tühi* kasutatud paralleelfraasis siin vaadeldava sõna sünonüümi vastena. Ent kuivõrd Müller tõlkis piiblitähte üldiselt Lutheri tõlke järgi (Ross 1998: 109) ja Luther, nagu eespool selgitatud, kasutas mõlemal korral ühte ja sedasama vastet, on Mülleri kasutus vaadeldava mõiste kajastamisel siiski kõnekas. Seda enam, et XVII sajandi keskpaigas on Johannes Gutsclaff tõlkinud 5 Ms 32:21 kriitilise sõna sama tüve kasutades kujul *omma tühha kahn* *ommat nemmat Minnulle weha tennut*.⁴ Ajavahemikus 1687–1690 on Andreas ja Adrian Virginius siiski tõlkinud sama fraasi ilmselt Lutheri tõlke järgi kujul *oma wööra-Jumala-Pallumisega omat nämat Mind ärrawihhastanut* (vrd Luther 1545 *Mit jrer Abgötterey haben sie mich erzürnet*). Anton Thor Helle toimetatud Vana Testamendi tõlkes on *hebel* vastena kasutatud alati *tühi*-tüve nii Koguja raamatus kui ka mujal, nt Kg 1:2 *Selge tühhi assi, ütles kogguja, selge tühhi assi; keik on tühhi assi; 1:14 se on keik tühhi tö ja waimo närriminne*. Ka psalmide raamatus on iga sünonüüm saanud erineva vaste ning kriitilise sõna tõlkimisel on alati kasutatud tüve *tühi*, nt Ps 39:6 *mo ello kord on kui ei ühtegi sinno ees; igga innime on kül koggone tühhine*; Ps 144:4 *Innimenne on tühja asja sarnane*. Kui algkäsikirjas ongi mõni muu sõna sisse lipsanud (nt Ps 62:10 *pihhokenne*), siis toimetamise käigus on kõik vasted ühtlustatud.

⁴ Eesti piiblitõlke näited, millele ei ole lisatud eraldi viidet, on leitavad andmebaasist EPAK.

Selline traditsioon kestis eesti piiblitõlkes kuni XX sajandi alguseni. Piiblitõlke 200 aasta juubeliks valmistatud piiblis (SP 1938–1940) otsustati kasutada sõna *hebel* tõlkimisel läbivald hoopis konkreetset vastet. Psalmides on vasteks *õhk* või *tühi õhk*; Koguja raamatus järjekindlalt *aur*. Näiteks Ps 39:6 *mu eluiga on kui ei miski sinu ees; iga inimene [---] on tühi õhk*; Ps 144:4 *Inimene on õhu taoline*; Kg 1:2 *Aurude aur, ütles Koguja, aurude aur; kõik on aur*; ja koguni 7:15 *oma aurupäewil*. Hilisemates tõlgetes (P 1968; P 1997; P 2014) on Koguja raamatu tõlkimisel pöördutud tagasi vana traditsiooni juurde ja kasutatud järjekindlalt *tühi*-tüvelisi sõnu *tühi*, *tühisus*, *tühine*, nt Kg 1:2 *tühisuste tühisus*, 1:14 *tühi töö ja vaimu närimine*, 7:15 *oma tühi-seil päewil*. Psalmides ja mujal, kus sõna tundus olevat kasutatud pigem oma algses konkreetses tähenduses, on kolmes tõlkes (P 1968; P 1997; Psalmid 1989) tarvitatud kontekstist sõltuvalt läbisegi erinevaid vasteid *tühi õhk*, *tuuleõhk*, *tuulepuhang*, *tuulevinu*, *tuulevine*; P 2014 tarvitab Psalmides järjekindlalt vastet *hingeõhk*.

Niisiis on eesti esimeses trükipiiblis nii tühisuse kui ka sellega seotud kaduvuse ~ põgususe tähendust edasi antud alati ühe ja sama tüve *tühi* abil, mis esineb tähenduses 'eimiski' juba varasemaski piiblitõlkes. Juubeliapiiblis anti sõnale igal pool konkreetse tähendusega vaste, ehkki eri tähendusvarjundite korral erinev. XX sajandi hilisemates tõlgetes on Koguja raamatus tagasi pöördutud varasema kasutuse juurde ning sõna *hebel* on tõlgitud abstraktse vaste abil, psalmide raamatus aga tarvitatud erinevaid konkreetseid vasteid.

Ühelgi eesti piiblitõlke ajaloos kasutatud vastel ei ole aga etümoloogiliselt mingit seost sõnaga *edevus*, mis kannab, vähemalt Thackeray romaani pealkirja tõlke kohaselt, tänapäeva eesti keeles tähendust, mida ladina *vānitās*est kujunenud sõnade prantsuse ja inglise vasted uusajal on üha enam hakanud kandma. Nimisõna *edevus* ilmub eesti kirjakeelde XIX sajandi alguses. Selle esitab oma grammatika eesti-saksa sõnastikuosa teises trükis August Wilhelm Hupel tähendusselgitusega *Vielweserey* (Hupel 1818: 30) 'toimekuse ülesnäitamine, pisiasjadega askeldamine'.⁵ Tähenduses 'vallatus, üleannetus' kasutab sõna 1822. aastal Otto Wilhelm Masing Maarahwa Näddala-Lehhes: *Olli siis Martipäwal juhtund ommas eddevuses pissut kiwwi riistu katkiteggema; emma olli sëllepärrast kurri, sõitles tedda ja panni temmale mõnne hobi külge* (Kingisepp 2020: 60). Tuletise aluseks olev omadussõnana käibiv *edev* (mis on ilmselt oleviku partisiip verbist *ede(ne)ma*) leiab kajastamist alates Salomo Heinrich Vestringi sõnastikust, mis on põhiosas koostatud XVIII sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel. Omaette märksõnana *edev* Vestringi sõnaraamatus ei esine, kuid märksõna staatuse on saanud väljend *Eddew iggas Paikas*, mille tähenduseks on antud 'Munter und hurtig' (Vestring 1998: 24) 'vilgas ja väle'. Sama väljend esineb eraldi sõnaartiklina ka Anton Thor Helle grammatika sõnastikuosas: *eddeu iggas paikas* 'munter und gar zu hurtig' (Helle 1732: 88). August Wilhelm Hupeli sõnaraamatu esimeses trükis on adjektiiv *edev* saanud juba omaette märksõna staatuse

⁵ Vendade Grimmide saksa keele sõnastik seletab nimisõna *Vielweserei* tähendust just Hupeli baltisaksa sõnastikule tuginedes ja viidates: „vielweserig nennt man denjenigen, der sich sehr geschäftig anstellt, kein sitzfleisch hat, in kleinigkeiten viel aufheben macht. ein solches angenommenes betragen heiszt die vielweserey HUPEL idiot. d. dtsch. sprache in Lief- und Ehistland (1795) 252” (DWB).

ja selle tähenduseks antakse 'munter, vielweserig' (Hupel 1780: 145) 'vilgas, toimekas (ja piasjus kinni)', teises trükis (Hupel 1818: 30) on tähenduselgitustele lisatud *Coquette* 'koketne'. Tasub märkida, et oma grammatika saksa-eesti sõnastiku osas sõna *Eitelkeit* selgituste juures Hupel vasteid *edev* ja *edevus* ei kasuta.⁶ Wiedemanni sõnaraamatu esimeses trükis on sõna *edev* tähenduseks antud *gar zu rührig, geschäftig oder zuvorkommend* 'liiga liikuv, toimekas või esiletükkiv', *kokett* 'koketne', *gefällsüchtig* 'meeldida püüdev', *übereilt* 'läbematu', *edewa këlega – vorlaut* 'ninakas' (Wiedemann 1869: vg 92), teises trükis on tähenduselgituses sõnade *kokett* ja *gefällsüchtig* vahele lisatud *eitel* ning näitefraaside juurde *edew hobune – hitziges Pferd* 'tuline hobune' (Wiedemann 1893: vg 84). Mõlemas Wiedemanni sõnaraamatu trükis on märksõnana esitatud ka nimisõna *edewus*, esimeses on selle tähenduseks 'Vielgeschäftigkeit, Koketterie', teises 'Vielgeschäftigkeit, Koketterie, Eitelkeit'. Sõna *Eitelkeit* antakse teise võimalusena ka sõna *tühidus* teise tähenduse vastena: *Nichtigkeit, Eitelkeit* (Wiedemann 1893: vg 1233). Nõnda on saksa *eitel*-tüveliste vastete kaudu *tühjus* ja *edevus* XIX sajandi lõpuks eesti keeles küll serva pidi kokku seotud, kuid side on üsna habras.

Sõnad *edev* ja *edevus* on eesti keeles toiminud täiesti omal viisil ja Piibli kontekstist sõltumatult. Ehkki nende aluseks olnud verb on tänapäeva keeles *ne*-liiteline, on mõlemad sõnad etümoloogiliselt üsna läbinähtavalt seotud tüvega *esi* (Metsmägi jt 2012: 63) ja sisaldavad seeläbi paratamatult tähenduskomponenti 'ees, ette'. Prantsuse ja inglise uusaegse *vanité/vanity* tähenduse kandjad siin põgusalt viidatud rahvuskeeltes (saksa ja soome) ei sisalda ükski osist, millesse seesugune tähenduskomponent oleks etümoloogiliselt sisse kodeeritud. Andrus Saareste sõnaraamatu järgi on *edev* eesti keeles XX sajandi esimesel poolel kandnud tähendusi 'ettetikkuv, ninakas, kerglase iseteadvusega, liiga elav ja ennatu', 'meeldida püüdev, edvistav' (Saareste 1958: vg 251). Näitelausetest selgub, et sõna on kasutatud peamiselt kolmes kontekstis: tüdruku, hobuse või põlluvilja kohta (viimasel juhul tähenduses 'kergesti kasvama minev'). Eesti murrete sõnaraamatu järgi on sõnadel *edev* ja *edevus* murdekeeles neli tähendust: 1. 'edvistav, eputav', 2. 'kiire, ennatlik; ettetükkiv', 3. 'elavalooline', 4. 'latraja' (EMS I: 556). Eesti keele seletussõnaraamat kirjeldab sõna *edev* tähendust kahe alltähenduse kaudu, millest esimene jaguneb omakorda kaheks: 1. 'tähelepanu v. imetlust äratada püüdev'. a. 'edvistav, kenitlev, koketeeriv'; b. 'millegagi uhkeldav'; 2. 'läbematu, ettetikkuv, kerglane, alp' (EKSS). Sõnaveeb annab sõna *edev* lähisünonüümideks *koketne, keks, keku, alp, edvik, edvistaja, eblakas, kergatslik, kerge, tähtis* ja viimasena *tühine*. Pole selge, mille alusel viimane lähisünonüüm on lisatud, aga kõigi teiste vastete ning sünonüümlaetelude põhjal võib väita, et side sõnade *edev* ja *tühine* vahel on eesti keeles seniajani igal juhul nõrk.

Kuivõrd varauusajal on eesti keel arenenud ühises kultuuriloolises kontekstis läti keelega, tasub lühidalt peatuda ka läti uususel. Läti keeles paistab olukord olevat eesti keelega sarnane selles mõttes, et ladina sõna *vānitās* vana tähendust 'tühisus' ja uusaegset tähendust 'edevus' väljendavad täiesti eritüvelised sõnad. Tänapäevastes piiblitõlgetes esindab vana abstraktset tähendust Koguja raamatus *niecība* 'tähtsuse-

⁶ *Eitelkeit* – tühhi od. [= oder 'või'] kaduw assi od põlw, r.d. [= tallinna murre], tühhius d. [= tartu murre], - des Sinnes tühhi meel r.d. (Hupel 1818: 372).

tus, ei miski' (Bibele 1965) või *tukšiba* 'tühisus' (sõnast *tukšs* 'tühi') (Bibele 2012). Läti esimeses piiblitõlkes (Bibele 1694) kasutati heebrea sõna *hebel* vastena nii Psalmides kui ka Koguja raamatus järjekindlalt sõnakuju *neleetiba*. Karl Mühlenbachi sõnaraamatu järgi oli *nelietiba* tähenduseks *Nichtsnutzigkeit* 'tarbetus' (Mühlenbach 1925–1927: 722). Nagu eesti piiblitõlke loos, nii on ka läti tõlgetes XX sajandi teisest poolest alates hakatud psalmide tõlkimisel kasutama erinevaid konkreetseid vasteid, nt *vēja pūsma* 'tuule puhang', *vēsma* 'hõngus', *dvašas pūsma* 'hinge puhang' (Bibele 1965) või *dvesma* 'hingus, hõng' (Bibele 2012). Kuid *vanité/vanity* uusaegse tähenduse edasiandmiseks on Thackeray romaani pealkirja tõlkimisel läti keelde kasutatud seni loetletutest hoopis erinevat sõna *liekulība*: „Liekulības tirgus” (1966). Sõnale *liekulība* annab läti-eesti sõnastik vasteteks *lipitsevus*, *lipitsemine*, *meelitus*, *silma-kirjalikkus*, *ebasiirus* (Läti-eesti 2012), lühike inglise-läti sõnaraamat lakooniliselt ainult *hypocrisy* 'silmakirjalikkus' (Veisbergs 2001: 374). Eesti-läti sõnaraamat annab eesti sõna *edevus* vasteteks 1. *koķetums*, *izrādīšanās*; 2. *švītīgums* (Eesti-läti 2015: 91), mille tagasitõlked võiksid olla 'koketsus', 'enesenäitamine' ja 'keigarlus'. Üks läti ja eesti keele väga hea tundja on meelivestluses pakkunud eesti *edevuse* vasteks ka sõna *godkāriba* 'auahnus'. Laskumata loetletud läti sõnade lähema etümoloogilise eritlemiseni, võib nentida, et siin vaadeldav mõiste on läti keeles veelgi rohkemate erinevate sõnade vahele laiali pihustunud kui eesti keeles. Ladina sõna *vānitās* põhjal kujunenud mõiste vana ja uut alltähendust kannavad erinevad tüved ning uuem tähendus ei näi läti keeles üldse moodustavat kompaktselt mõistet. Ühtlasi puudub uue tähenduse eri kandjatel läti keeles igasugune läbinähtav seos tähendusega 'ees, ette', nii nagu see puudus ka saksa ja soome vastetel.

Mida kirjeldatu põhjal arvata

Ühe ladina sõna tõlkevastete järgi eri keeltes ei saa nii pealiskaudse ülevaate põhjal muidugi kuigi palju arvata ega üldistada. Jääb ju küsitavaks, kas siin tugipunktideks võetud kolm konteksti – sõna esinemine Koguja raamatus, kunstžanri nimetuses ja Thackeray teose pealkirjas – on mõiste kirjeldamiseks piisavad. Pealegi hargneks vaadeldud mõiste tähendusnüansse või tüvesid pidi eri keeltes sügavamale uuristades kindlasti üha edasi ja põimuks teiste mõistetega, avanedes märksa mitmekihilisemana. Siinses ülevaates on eesti keelt uusajal oluliselt mõjutanud keeltest kõrvale jäetud rootsi ja vene vasted, sest esmapilgul ei pakkunud need selgitavat lisamaterjali. Ometi võib arvata, et suurema hulga keelte ja materjali kaasamisel võiks eesti arengutele leida huvitavaid paralleele. Aga kuivõrd kasutatud sarruse toel ja valitud keeltega võrdluses tekkinud pilt sobib igati kokku juba olemasoleva laiema ettekujutusega euroopaliku kultuuri kodunemisest eesti keeleruumis, võib sellisel viisil visandatud ühe mõiste lugu vaadelda kui mitte tähenduslikuna, siis vähemalt hea illustratsioonina sellele, kuidas suuresti ladinapõhiselt tekkinud mõistestik on rahvuskeeltesse laiali kandudes järk-järgult pihustunud ja hägustunud.

Ootuspäraselt on prantsuse ja inglise keel vana ladina põhjaga tihedamalt seotud kui muud siin vaadeldud keeled ning ladinapõhise mõiste vana ja uus tähendus

on neis keeltes ühe ja sama sõna eri kihtidena tallel. Isegi kui tänapäeva kasutuses uusaegne tähendus domineerib (nagu võib välja lugeda kas või tähenduste esitamise järjekorrast Merriam-Websteri sõnastikus), siis on vana keskaegne tähendus süveneja jaoks soovi korral käeulatuses. Saksa ja soome keeleruumis on seos vana ja uue tähenduse vahel samuti juba sõnatasandil säilinud. Saksa keeles on küll piiblitõlkes kasutatud sõnakuju *eitel* nii adjektiivina kui ka substantiivina, ent tänapäeval esineb see eeskätt adjektiivina⁷ ning substantiivi positsioonis tarvitatakse tuletist *Eitelkeit*, mida Luther Koguja raamatu tõlkes harva kasutab. Aga seos kahe sõnakuju vahel on tõrgeteta läbinähtav ning tänapäeva adjektiiv ja substantiiv võivad mõlemad kanda nii uut kui ka vana tähendust. Soome keeles on uusaegse tähenduse rõhutamiseks lisatud tüvele eraldi morfoloogiline liide: laia tähendusdiapasooniga adjektiiv *turha* ja substantiivi *turhuus* kõrvale on sünenenud kitsalt uusaegse tähendusega adjektiiv *turhamainen* ja substantiiv *turhamaisuus*. Aga seos on samuti kergeti arusaadav. Mõlemas keeles näib vastetel siiski puuduvat vana tähendusnüanss 'kaduv, kaduvus', mis prantsuse keeles eraldi alltähendusena esile on toodud ning osutub oluliseks varauusaegset kunstžanri tähistava termini juures. Võib oletada, et selle tähendusnüansi varjujäämisel on oma osa mänginud asjaolu, et nii saksa kui ka soome piiblitõlkes on psalmides, kus *hebel/vānitās* esineb eriti markantselt inimelu põgusust ja inimese surelikkust kirjeldavas kontekstis, tõlkevastena kasutatud muid sõnu kui Koguja raamatus.

Eesti ja läti keeles on aga mõiste täiesti lahustunud ja eri tähendustes kasutatakse hoopis erinevaid ning teistsuguste tähenduslike seostega sõnu. Eesti traditsioonis on vana tähenduse edasiandmisel küll tuvastatav järjepidevus tüve *tühi* kaudu, kuid alltähendust 'kaduv' see tüvi kuigi selgelt ei kannu, võib-olla ainult väljendis *tühja minema*. Uusaegset tähendust väljendavad eesti *edev*, *edevus* sisaldavad aga tähenduskomponenti *ees*, *ette*, mis prantsuse, inglise, saksa, soome ja läti vastetes täiesti puudub. Nõnda on piiblipõhine mõiste eesti keeles laiali lagunenenud ja näiteks Thackeray „Edevuse laat” jääb eesti keeles arusaamatult õhku rippuma. Inglisekeelsena on romaan mõistega *vānitās* selgelt raamistatud: esimese lehekülje avasõnades korraldatakse pealkirja väljendit *vanity fair* ja viimase lehekülje lõpulõigus kasutatakse Koguja raamatu ladina väljendit *vanitas vanitatum*, mille seos pealkirjaga on ingliskeelsele lugejale üheselt läbinähtav. Eesti keeles ei aita aga otsi kuigi elegantselt kokku siduda seegi, et ladina tsitaat on joone all eesti keelde tõlgitud: *tühisuste tühisus* (Thackeray 1959b: 426). Tõlkeväljaande eessõnas selgitatakse, et Thackeray on oma raamatu pealkirja laenanud John Bunyani „Palveränduri teekonnast” (Thackeray 1959a: 7), viitamata sealjuures piibli Koguja raamatule, mis 1950-ndate lõpul ei oleks ilmselt tulnud kõne allagi. Rohkem kui neli aastakümnet hiljem on Anne Lange (Allpere) Bunyani raamatu tõlkes eestindanud vastava fraasi kujul *Tühisuse laat*, selgitanud selle pärimist Koguja raamatust ja maininud ka Thackeray romaani ning asjaolu, et selle pealkirjas on fraas tõlgitud kujul „Edevuse laat” (Bunyan 1997: 401–402). See on ülim, mis tõlkija teha saab, ja lugeja jaoks on niisugune informatsioon kindlasti hariv, aga ühtset mõistet selliste selgituste varal ei

⁷ Lisaks esines *eitel* varasemas saksa keeles ning esineb ka tänapäeval adverbi positsioonis tähenduses 'edevalt' või 'ainult, puha'.

sünni. Eesti keeles vana ja uut tähendust hõlmav mõiste lihtsalt puudub, sest eesti-keelne euroopalik kultuurikihistus tekkis elava organismina alles XIX/XX sajandil, mil täielikult domineeris juba mõiste *vanité/vanity/Eitelkeit* uus tähendus.

Omaette küsimuseks jääb, miks selle tähenduse vasteks eesti keeles sai *edevus*. Või õigemini, teistpidi vaadates: kas eesti *edevus* on unikaalne mõiste ja kuidas selle tuletise tähendus alates XIX sajandi algusest on eesti keeles teisenenud. Selle väljaselgitamiseks oleks tarvis lähemalt analüüsida sõna kasutuskontekste XIX ja XX sajandil ühelt poolt eestikeelsena sündinud ja teisalt tõlkelistes tekstides ning tõlke-tekstide korral uurida, missuguste originaali sõnade vastetena sõna on kasutatud.

VEEBIVARAD

Bibele 1965 = Bibele: un tās izpētes materiāli. <https://bible.lv/bible/bible.php>

Bibele 1694 = Ta Swehta Grahmata. Latviešu valodas seno tekstu korpus.

http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VD1689_94

Biblia 1642 = Se on: Coco Pyhä Ramattu Suomexi.

http://finbible.fi/head/raam1642_vanha.htm

CNRTL = Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales.

<https://www.cnrtl.fr/definition>

DWB = Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm.

<https://www.dwds.de/wb/dwb>

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. <https://www.eki.ee/dict/ekss>

EMS = Eesti murrete sõnaraamat I. [EMS] Eesti murrete sõnaraamat (eki.ee)

EPAK = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <https://www.eki.ee/piibel/>

ES = Eesti-soome sõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/efi>

ESTER. <https://www.ester.ee>

DWDS = Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. <https://www.dwds.de>

KJV = King James Bible Online. <https://www.kingjamesbibleonline.org>

Kopkatalogs. <https://kopkatalogs.lv>

Lewis, Charlton T.; Short, Charles. A Latin Dictionary. Perseus Digital Library.

<http://www.perseus.tufts.edu>

Merriam-Webster. <https://www.merriam-webster.com>

SES = Suomen etymologinen sanakirja. (Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 72.)

<https://kaino.kotus.fi/ses>

SESS = Soome-eesti suursõnaraamat. <https://www.eki.ee/dict/fie>

Strong's Greek = The Exhaustive Concordance of the Bible. <https://biblehub.com>

Sõnaveeb. Eesti Keele Instituut. <https://sonaveeb.ee>

KIRJANDUS

Agricola 1551 = Mikael Agricolan teokset. III osa. Käsikirja / Messu eli herran Ehtolinen / Se meiden Herran Jesusen Christusen Pina / Daidin Psaltari / Weisut ia Ennustoxet / Ne Prohetat. Haggaj. Sacharia. Maleachi. [Faksiimileväljaanne. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö, 1987.]

- Bibele 2012** = Bibele ar deiterokanoniskajām grāmatām. Latvias Bibeles biedrība.
- Botterweck, G. Johannes; Ringgren, Helmer 1997.** הֶבְחֵל *hebhel*; הֶבְחַל *habhal*. – Theological Dictionary of the Old Testament. Toim F. Johannes Botterweck, Helmer Ringgren. Tlk John T. Willis, Geoffrey W. Bromiley, David E. Green. Kd III. גִּלְלִילִים – גִּלְלִים *gillûlîm – hāras*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Bunyan, John 1997.** Palveränduri teekond sellest maailmast tulevasse unenäo võrdpildis. (Klassika 2.) Tlk Anne Allpere. Tallinn: Logos.
- Eesti-läti 2015** = Igaunu-latviešu vārdnīca. Eesti-läti sõnaraamat. Koost Valts Ernštreits, Marika Muzikante, Maima Grīnberga. Rīga–Tallinn: Latviešu valodas aģentūra, Eesti Keele Sihtasutus.
- Helle 1732** = Anton Thor Helle, Lühike sissejuhatus eesti keelde (1732). Tlk Annika Kilgi, Kristiina Ross. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006. [Faksiimileväljaanne: Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.]
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen. Nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweite durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Kibbermann, Elisabeth; Kirotar, Salme; Koppel, Paula 1978.** Saksa-eesti sõnaraamat. 3. tr. Tallinn: Valgus.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2020.** Otto Wilhelm Masingu „Maarahwa Näddala-Lehhe” sõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kleis, Richard; Torpats, Ülo; Gross, Lalla; Freymann, Heinrich 2002.** Ladina-eesti sõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud väljaanne. Tallinn: Valgus.
- Luther 1545** = Biblia: Das ist: Die gantze Heilige Schrifft / Deudsch / Auffß new zugericht. D. Mart. Luth. Gedruckt zu Wittemberg / Durch Hans Lufft. M.D.XLV. [Faksiimileväljaanne: Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1983.]
- Läti-eesti 2012** = Läti-eesti sõnaraamat. Latviešu-igauņu vārdnīca. Koost Arvi Tavast, Merle Madisson, Aive Mandel, Tauno Nõulik, Anita Tannenberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Metsmägi, Iris; Sedrik, Meeli; Soosaar, Sven-Erik 2012.** Eesti etümoloogiasõnaraamat. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mühlenbach, Karl 1925–1927.** Latviešu valodas vārdnīca. Lettisch-deutsches Wörterbuch. II kd. Redigiert, ergänzt und fortgesetzt von J. Endzelin. Riga: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.
- Müller, Georg 2007.** Jutuluseraamat. (Eesti mõttelugu 78.) Koost Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. Toim K. Habicht, Kai Tafenau, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa.
- P 1968** = Piibel. Vana ja Uus Testament. Piibliseltsi väljaanne.
- P 1997** = Piibel. Vana ja Uus Testament. Tallinn: Eesti Piibliselts.
- P 2014** = Piibel. Uue maailma tõlge. Brooklyn: Jehoova tunnistajad.
<https://www.jw.org/et/raamatukogu/piibel/nwt/raamatud>

- Psalmid 1989** = Psalmid ehk Vana Testamendi Laulud. – Uus Testament ja Psalmid. Tallinn: EELK Konsistoorium, lk 698–877.
- Ross, Kristiina 1998.** Translation of Psalms by Georg Müller and Heinrich Stahl. – Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil. The Church and Written Word in the Baltic Sea region in the 17th century. Kirche und Schrifttum der Ostseeländer im 17. Jahrhundert. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 7.) Koost Piret Lotman. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 106–133.
- Saareste, Andrus 1958.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I kd. Stockholm: Vaba Eesti.
- SP 1938–1940** = Jumala Püha Sõna. Suur Piibel. Välja antud eestikeelse piibli 200 aasta juubeli tähistamiseks. Tartu–Tallinn: Loodus. [Faksiimileväljaanne: Keuruu: Otava, 1989.]
- Thackeray, William Makepeace 1959a.** Edevuse laat. Romaan ilma kangelaseta. I. Tlk H. Allikas. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Thackeray, William Makepeace 1959b.** Edevuse laat. Romaan ilma kangelaseta. II. Tlk H. Allikas, Valter Rummel, Evi Siimson. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Veisbergs, Andrejs 2001.** Jaunā latviešu-angļu vārdnīca. The New Latvian-English Dictionary. [Rīga.]
- Vestring, Salomo Heinrich 1998.** Lexicon esthonicum germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1893.** Ehstnisch-Deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage. Redigirt von Dr. Jacob Hurt. St. Petersburg. [Faksiimileväljaanne: Ferdinand Johann Wiedemann, Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus, 1973.]

Kristiina Ross (sünd 1955), PhD, Eesti Keele Instituudi juhtivteadur (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

On a concept missing from Estonian and the substitute thereof

Keywords: history of written Estonian, conceptual history, the concept of *vānitās*, the word *edevus*

This article explores the Latin-French-English concept *vānitās/vanité/vanity* as an example of how the Latin-based European conceptual system has dissolved into different words in younger literary languages such as Estonian. It distinguishes between the older definition of the concept, ‘something that is vain, empty, or valueless’, as expressed by equivalents of the Hebrew word *hebel* in Old Testament translations, and the meaning of ‘inflated pride in oneself or one’s appearance’, which is predominant in the more modern English and French usage. The article examines how these two meanings are reflected in Estonian, drawing comparisons with German, Finn-

ish, and Latvian. To identify the carriers of the older meaning, the words historically used in the translations of the Book of Ecclesiastes and certain psalms are scrutinized. For carriers of the newer meaning, the equivalents found in translations of the title of W. M. Thackeray's novel *Vanity Fair* and in modern bilingual dictionaries are considered. The analysis reveals that in German, the unity of the concept has been preserved, with the term *Eitel(keit)* encompassing both meanings. In Finnish, the older meaning is represented by *turhuus* and the newer meaning by *turhamaisuus*, which is clearly a derivative of the first, establishing a clear conceptual connection. However, in Estonian and Latvian, words of entirely different origins express these two meanings. In Estonian, the older sense is conveyed by the word *tühisus* (derived from the word *tühi* 'empty'), and the newer meaning by *edevus*. The article provides a more in-depth examination of the word *edevus* – it is derived from the verb *ede(ne)ma* 'advance, make progress' and, as such, lacks analogous derivations with similar meaning in the other languages examined.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Leading Researcher (Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn), kristiina.ross@eki.ee

Põldpaost paakspuu ja kollase värvini

ENN ERNITS

Muinasajal kasutati kaljudele rituaalsete kujutiste tegemiseks ookri kõrval paakspuust saadavat kollast, oranži või punast värvainet. Kirjutis käsitleb peamiselt kollast värvust tähistavaid soome-ugri sõnu, mis võivad üht- või teistpidi olla seoses paakspuu ja põldpaoga. Läänemeresoome värvinimetusi on võrdlev-ajaloolise keeleteaduse vaatenurgast põhjalikumalt uurinud Mauno Koski (1983), Vilja Oja (2001, 2003, 2014) ja Ilona Kivinen (2007) ning kognitiivlingvistika positsioonidelt Urmas Sutrop (1995, 2000, 2002) ja tema õpilased.

Alustuseks Soome kaljumaalingutest

Käesoleva uurimuse sünniks andis tõuke Helsingi ülikooli doktorandi Uine Kailamäki (2022) kirjutis kaljumaalingute loomisel kasutatud värviainese analüüsi tulemuste kohta moodsate meetodite, sh elektronmikroskoopia ja spektromeetria abil.

Soomes leidub 130–140 muinasajast pärinevat kaljumaalingute ja värvilaikude leiukohta. Enamik neist on avastatud Kagu-Soomest Saimaa ja Päijänne vesikonna vertikaalsetelt kaljudelt. Põhiliselt pärinevad nad neoliitikumist ehk nooremast kiviajast (5200–1900/1700 eKr), ent kõige hilisemad leiukohad dateeritakse varasesse metalliaega (1000 eKr). Muiste on maalitud inim-, looma-, paadi- ja teisi kujutisi, samuti geomeetrilisi kujundeid, mida uurijad seostavad muistsete uskumustega. (Halinen 2016: 55, 92, 96) Seepärast on oluline teada saada maalinguteks kasutatud värvaineid ja nende päritolu.

Seni oldi arvamisel, et kõik Soome kaljukujutised on maalitud ookriga (< kr *ōchros* 'kollakas'), mis on kollakas või punakas, raud(hüdr)oksiidist ja savist koosnev värvimuld (VL: 746). Seda kasutati koopamaalingute tegemisel ja surnukehade ülepuistamiseks juba vanemal kiviajal (AS: 184). Glasgow' ülikooli teadlane Carole Biggam (2014: 22) ongi rõhutanud, et muinastaiduritel, kes tegelesid värvainete otsingu, pigmendi valmistamise ja maalimisega, pidi leiduma sõnavara pigmentide ja võib-olla ka protseduuride jaoks. Muidugi võis see sõnavara aastatuhandete jooksul vähemal või suuremal määral hääbuda.

Kailamäki võttis uurimiseks materjali kahest leiupaigast: Saimaa järvestu Puumala Syrjäsalmist ja sellest põhja pool asuvast Suomussalmi Värrikalliost ('värvi-kalju') (objektide kohta vt lähemalt Parkkinen, Wetterstrand 2012: 44–46, 124–125).

Esimese leiukoha proovis tehti ootuspäraselt kindlaks rauda, mis näitab selgesti ookri kasutamist. Ent teises leiukohas saadi rabavaid tulemusi: nimelt leiti värvi-kihist leelismetalle kaaliumi ja rubiidiumi, mis osalevad erkpunaste toonide moodustamisel. Tehti ka värvikatseid. Kailamäki tuli järeldusele, et Värikallio maalingute tegemisel kasutati harilikust paakspuust valmistatud ja tuha abil intensiivistatud värvainet. Vesilahuses töötlemisel eraldub paakspuust kollane värvipigment, leelisega aga punaseid toone. Teatavasti on töötlemata paakspuu lülipuit oranž, kollakas-punane või oranžpunane, maltspuit aga helekollakas või hallikaskollane (Laas 2019: 415; Saarmann, Veibri 2006: 320, 339).

Hilisemast ajast on teateid, et sarnast tehnoloogiat on viljelnud näiteks eestlased ja soomlased, kasutades seda villase lõnga värvimiseks, kusjuures lehtedest saadi kirkast kollakasrohelist ja koortest kas sügavat kullakarva või eredat telliskivipunast värvi sõltuvalt valmistamisviisist (Kailamäki 2022: 7; KLO: 128–129; Viires 1975: 130). Kunagise kasutamise tõttu värvimisel on rootslased kutsunud paakspuud sõnaga *gulbark*, mis tähendab 'kollast koort' (Wikipedia: Brakved).

Kes on Soome kaljumaalingute loojad? Traditsiooniliselt on nendeks peetud soomeugrilasi. Ent uuematel andmetel lahknes varajane läänemeresoome algkeel lääneuurali ehk soome–saami–mordva ühiskeelest tunduvalt hiljem, nimelt 2500 aastat enne praegust aega, niisiis 500. aasta paiku eKr (EKA: 23, 25). Seepärast näikse enamik Soome kaljumaalinguid (nagu ka Äänisjärve ja Valgemere kaljuraiendid Karjalas) olevat teinud läänemeresoomlastele eelnenud rahvad. Pärast jääaega saabusid esimesed inimesed Soome alale ligikaudu 10 000 aastat tagasi. Tuldi nii lõunast ja kagust kui ka Lääne-Euroopa aladelt piki Norra rannikut. 7000 aasta eest tõid ida poolt uue kultuuri ja tõenäoliselt ka keele(d) endaga kaasa kammkeraamikat valmistavad hõimud. Enne läänemeresoomlasi elanud rahvastiku, nn paleo- ehk/või protoeurooplaste keelepruugist on vähe andmeid. Sellest suudavad mõnel määral kõnelda vaid fonotaktilised ebauuralipärasused ja väljaspool läänemeresoome keeli puuduvad ebaselge algupäraga substraatsõnad, sh kohanimed. Praeguseks on kindel, et tegu polnud ei soomeugrilaste ega indoeurooplastega, vaid mingite hõimudega, kelle keeled on ammugi hääbunud (Häkkinen 2012: 38, 2014: 1–4; probleemi kohta vt ka Kendla, Viikberg 2016; Ernits 2017: 89). Soome alal tegeldi peaaegu rauaajani peamiselt küttimise ja kalastamisega (Halinen 2016: 24). Sellele osutavad ka kaljumaalingud, mis ei kajasta kammkeraamika perioodil arenema hakanud põllumajandust.

Kailamäki (2022) kirjutisest selgub, et kaljumaalingute värvi allikana oli paakspuu kasutusel kauges minevikus. See ärgitab küsima, kas läänemeresoome paakspuunimetused on kuidagi seotud arengulooliselt sarnasena tunduvate põld- ja lubipao ning mõningate värvitoonide nimetusega.

Eesti paakspuu, soome paatsama jt

Harilik paakspuu (*Frangula alnus* ehk *Rhamnus frangula*; sm *corpipaatsama*) on kõrge põõsas või hargneva võraga kuni kaheksa meetri kõrgune puu algselt roheliste, seejärel punaste, küpsenult mustjate marjadega. Seepärast on paakspuud, nagu teisi sarnaseid põõsa ja puu vahepealseid vorme, nimetatud põõsaspuuks (Laas 1987: 534; Viires 1975: 129–130). Paakspuuga sarnaneb türnpuu (*Rhamnus catarthica*; sm *orapaatsama*), mistõttu tavainimesed ei suudagi neid alati eristada (ALFE III: 459).

Tähelepanu äratas Kailamäki (2022: 7) väide, et sm *paatsama* 'paakspuu' etümolooa on ebaselge ning et Soomes leiduvaid *paats*-algulisi kohanimesid saab pidada saamipärasteks. Seetõttu tundub, et autor pidas aprioorselt silmas ka puunimetuse võimalikku saami algupära. Päris nii need asjalood siiski pole. Usutavasti toetus autor kõige uuemale soome keele sõnaraamatule, milles on tõesti nenditud, et *paat-sama* sõnatüve algupära on teadmata (Häkkinen 2005: 851). Ent tõenäoliselt Soome saamipärased toponüümid ei seonu paakspuuga, sest saami genuiinsele **paats*-tüvele omistatakse muid tähendusi (vt Lehtiranta 1989: 96 **pāc*-all).

Ühisele algkujule tagasi viidav paakspuud tähistava sõna tüvi leidub kõigis läänemeresoome keeltes (vt ALFE III: 449–461) väidetavalt peale vadja keele, ent seegi seisukoht on vaieldav (vt allpool). Puunimetuse algkujuna on esitatud **payats*- (EEW VI: 1862), **payatsma* (SSA II: 284) ja **pakats*- (ALFE III: 459). Siinjuures on *-ma* kahtlemata sufiks, mis esineb teisteski läänemeresoome põhjarühma keelte marjataimede nimetustes, nagu sm *vaarama* 'vaarikas' ja *muurama* 'murakas' ning vps *murm* (: *murman*) 'murakas' (Koponen 1991: 133–134, 152–153). Julius Mägiste nentis soome-ugri puunimetustele iseloomulikku variatiivsust ja eristas läänemeresoome algvormis sufiksit *-ts-*, mis olevat asendanud algset *ks*-noomeniliidet (EEW VI: 1862). Ta lähtus ilmselt eesti tüvekujust *paaks*-. Selleks oletuseks pole aga vajadust, sest asendumine võis toimuda hääbuva *k* jäänusena.

Sven-Erik Soosaare (2021: 304) arvates on *paaks*- substraatsõna, millele viitavat tüvehäälikut avar varieerumine ja afrikaat. Eeldades, et läänemeresoome algkeeles eksisteerisid kahesilbilised tüved, usaldaksin Mägiste seisukohta, mille kohaselt on nimetuses tegu siiski algse sufiksiga. Selleks oleks noomenitest substantiive tuletav primaarne *-tsa*, mille algseks funktsiooniks peetakse deminutiivsuse väljendamist, nt *karitsa* 'lambatall' (< *kari* ~ *karu* 'lambatall'), *vaskitsa* 'vaskuss' (vrd *vaski*) (Hakulinen 1968: 118). Tänapäeva läänemeresoome paakspuunimetustes tüvi varieerub, kuid mitte eriti olulisel määral, rohkem omapära on sufiksile liitumisega. See ei välista võimalust, et sõnatüvi oleks substraatne, kuid kindlakstegemiseks pole eriti väljavaateid, sest ta on väga laia levikuga (vt allpool).

Mida tähendab sufiksist lahutatud tüvi *paya*⁻¹, vrd ka ee *paatsa* ~ *paatsi*, sh *vohopaats* 'paakspuu' jt (ALFE III: 450, 457; VMS II: 696)? Selle ühendas anonüümse

¹ Siinkohal jääb autor traditsioonilisele seisukohale, et hääliku **k* ja selle kao vahelisel perioodil eksisteeris mingi vahepealne häälik, mida edaspidigi võiks tähistada *γ*-kujul (vrd Junttila, Kallio 2021: 1112). Selline häälik on tuvastatud peale läänesoome mälestiste ka eesti keele varastes kirjapanekutes (vt Kask 1972: 29–30).

veebiblogi autor soome mitmetähenduslike verbidega *pakahtua*, mille tähendus sfääri kirjeldavad SSA järgi 'lõhkema, murduma; kõvastuma; valutama [vrd ee *pakitama*]; lämbuma' ja vanema etümoloogilise sõnaraamatu põhjal 'lõhkema; puhkema, murduma; lämbuma, *pakkua* 'lõhkema; eralduma' ning Laadoga-äärse Salmi karjala *pakuin nenällein* 'kukkusin nina peale' (Fytonnyymit 2017: *sub* paatsama).

Blogi autor lähtus eeldusest, et paakspuu ei talu painutamist, vaid katkeb rak-satades. Seepärast peab ta **paka-* alg tähenduseks 'murduma'. Idee olevat ta saanud indoeuroopa keeltest, nimelt eelkõige ladina nimetusest *frangula*, mis tuleb verbi *frango* : *fregi* : *fractum* 'murdma' olevikutüvest; seetõttu substantiiv tähendaks '(kerge sti) murduv, habras ese'. Ladina keeles esineb tähenduses 'habras' sama verbi tule-tis *fragilis*, mis ühtlasi tähendab midagi pragisevat, krigisevat, nagisevat (LRS: 438). Seega on sõna onomatopoeetiline taust ilmne.

Slaavi keelte näiteks tõi blogi autor vn *крушина* '*paakspuu*', mis seostuvat adjek-tiiviga *kruch-* 'habras'. Ilmselt on silmas peetud poola lekseemi *kruchy* 'habras' ja valgevene *крыхы* 'rabe, kerge sti purunev', ent omadussõnad on tuletatud sub-s-tantiivist *kruch* 'laast, kild, tükike' (vrd vn *крых*), millest on moodustatud ka verb *крушить* 'purustama, hävitama' (ESR II₈: 420; Vasmer 2: 387). Tegu on algslaavi perioodi ulatuva lekseemiga, millel on vasteid serbia, tšehhi jt keeltes, kusjuures algse kuju **krušina* tähenduseks olevat olnud 'tükike' (ESS XIII: 48–49).

Ladina *frangula* on esimest korda kirja pandud 1623. aastal. Varem on kasuta-tud kreeka laensõna *rhamnus* ~ *rhamnos*, mis, tõsi küll, on tähistanud erisuguseid puid, kõige sagedamini paakspuu lähedast sugulast türnpuud (Genaust 1996: 255; LES: 968). Nõnda hiline esmakasutus võib vihjata ladina lekseemi tehislikkusele ja sõnalooja emakeele mõjule. Slaavi sõna puhul on peetud võimalikuks selle kalkeeri-mist ladina lekseemist (ESS XIII: 49). Sellele vaidles vastu Anželika Šteingolde (2002: 208–209, 216), kelle arvates on asjaomased balti (vrd lt *krūklis* 'paakspuu') ja slaavi keelte puunimetused, mis polevat küll omavahel otseses suguluses, ürgset onomato-poeetilist algupära.

Rootsi keeles kannab paakspuu nimetust *brakved*. See on tuletatud sõnast *brak*, mis tähistab purunemise heli ja sellega seostub sks *brechen* '(katki) murdma'. Järel-datakse, et tegu on taimega, mis murdub praksudes või praksub tules põlemisel (Wessén 1975: 51; Hellquist 1922: 59). Juba eespool tekkis kõhklusi, sest missugune puu ei purune ega põle praksudes. Ent teisel on seletatud, et paakspuud kasutati omal ajal püssirohu valmistamisel, sest ta annab vähe tuhka, nimetus seostuvat hoo-pis kahuritorude purunemisega tõhusama lõhkeaine tagajärjel (Wikipedia: Brakved; vt ka Laas 2019: 415).

Siinkohal on mõttekas tsiteerida etnoloog Ants Viirest (1975: 130), kes kirjutas rahvaküsitlusmaterjali põhjal: „Samuti lõhestati paakspuust sitkeid vikativitsu, mil-lega vikat kinnitati löe külge. Paakspuu andis ka häid tugevaid rehapulki.” Seevastu uuem dendroloogia käsiraamat mainib, et paakspuu on pehme ja habras (Laas 2019: 415). Ravimtaimede raamatus nenditakse, et „painutamisel murdub puit kerge sti pikkade kildudena” (Tammeorg jt 1975: 146–147). Puidutehnoloogid on sedasta-nud, et paakspuu on hästi lõhestatav (Saarmann, Veibri 2006: 320). Need andmed ei sobi omavahel kokku. Võimalik, et informant ajas puuliigid segamini.

Sõltumata sellest, kuidas suhtuda nostraatilisse keelesugulusse, on teada, et mitmes keelkonnas esineb identne onomatopoeetiline tüvi, vrd altai **pak*(*ʌ*)- 'lõhkema; kortsu minema', uurali **pakk**ʌ*- 'lõhkema' ja draviidi **pakk*- ~ **pak**ʌ*- 'murduma; lõhkema'; seda tüve on deskriptiivseks pidanud ka nimetatud hüpoteesi autor, vene keeleteadlane Vladislav Illitš-Svitõtš (1967: 347). Mitmel puhul on osutatud, et onomatopöa võib pärineda eri aegadest, ka kaugest minevikust (näiteks vt Bogár 2011: 35). Soome-ugri algkeeles oli tüvi **pakka*- tähenduses 'mõranema, lõhenema, lõhkema; puhkema; lõtvuma' olemas; selle jätkuks on kirjasõnas nimetatud ee *pakata*-, sm *pakku*-, *pakahtu*-, handi *payən*-, ung *fakad*- (UEW I: 349; OFJ 1974: 420; vt lähemalt allpool).² Eks onomatopoeetiline **pakka*- võis kajastada mitmesuguseid purunemisega kaasnevaid helisid. Sünkreetilisse tervikusse võis peale lõhenevuse ja helide aja jooksul sügeneda värvus. See võis motiveerida omakorda värvainena kasutatava paakspuu nimetuse teket. Vaikides ei saa mööda minna objekti materjalist: kas tegu on puidu või kiviga (vt lähemalt allpool)?

Paakspuunimetuse päritolu seletamisel saaks sellest tüvest lähtuda juhul, kui see oleks läänemeresoome keeltes astmevaheldusele **pakka* : **paka* allunud juba üsna varakult. Seejärel tulnuks oletada, et ajapikku oli **pakka* ja **paka* vaheline seos ununenud, mistõttu uue astmevaheldusliku seose tekkimisel oleks *k* hääbunud (**paka* > *paa*-). Seda seisukohta oleks liiga keerukas põhjendada. Pigem võiks kõne alla tulla võimalus, et kunagi eksisteeris käsitletava onomatopoeetilise geminaatkonsonanti sisaldava tüve kõrval paralleelselt **paka*-. Seda hüpoteesi aitavad mõnevõrra põhjendada Petar Kehayov ja Rogier Blokland (2007), kelle kohaselt võib deskriptiivsõnades deminutiivsuse väljendamise eesmärgil ilmuda geminaatkonsonant. Enamik selle näidetest on küll kas lastekeelsed või suhteliselt hilised, ent leidub ka siinses kontekstis üksikuid huvipakkuvaid, vrd *käkk* : *käki* ~ *käku* 'tomp, känk; odrajahust kakk' ja *kägar* : *kägara* 'väljaheitetükk; väike heinasaad', *nakk* : *naki* 'pulgake, kingatikk; varn; väljaulatuv nurk' ja *naga* : *naga* 'pikk, terava otsaga varras, mida liigutades saab lasta õlle- või kaljanõust välja jooki läbi põhjaaugu', *pukk* : *puki* 'terav rinnanurk hanel või pardil' ja *pugu* : *pugu* 'linnu söögitoru laiend terasööda seedimiseks; linnu kõhualune; kõht' (Kehayov, Blokland 2007: 91–93, 102). Seepärast pole võimatu, et deskriptiivtüvede puhul tekkis sarnaseid opositsioonipaare juba kauges minevikus.

Eesti ja soome paakspuunimetuses on sufiks *-ts*- liitunud nõrgaastmelise tüvega, mille teine silp on *t*-osise tõttu kinnine (eeldusel, et tegu oli häälikujärgendiga, mitte foneemiga *c*). Seepärast on *k*-st tekkinud palataalspirant *γ*, mis on eesti ja soome keeles pärastpoole vokaalistunud, vrd ee *jalg* : *jala* (< **jalyan*), *mägi* : *mäe* (< **mäyen*), (murdeline) *vaga* : *vaa*; sm *vika* : *vian* 'viga : vea' (Kask 1972: 19, 34, 37; Hakulinen 1968: 52; vt ka Koponen 1991: 153).

Lauri Posti (1942: 151) tuletas lv *pagāstpū* ~ *pagāstmōrapū* 'Rhamnus frangula' sõnas sisalduva *g* alghäälikust **γ*, kõrvutades sõnadega *kōgaz* (< **kauyas*) 'kaugele', *māgūd* (< **māyet*) 'mäed' jt. Uuriija lisas, et liivi nimetuse algusosa on tekkinud

² Obiugri keelerühmas on levinud **pakka*-tüve eesvokaalne variant (UEW I: 349), samuti näiteks inarisaami keeles kujul *pakkad* 'praksatama (puu kohta tules); lendama (tulesädemete kohta)', mille esisilbil lähteks on **e* või **ä* (ILW II: 349; Korhonen 1981: 84–85, 89, 97). Viimane tähendus on tõenäoliselt sekundaarne.

rahvaetümoloogiliselt läti keelest laenatud sõna *pagāsts* 'vald' mõjul. Näikse, et Posti pidas vaikimisi silmas osist *-ts-* ja metateesi **ts > st*.

Martti Rapola (1966: 59) tõdes, et sm *paatsain ~ paatsama* ja ee *paatspuu* puhul on *k*-klusiili kadu normaalne nähtus, kuid probleemsed on hääliku *j* esinemine soome murdekujudes *pajahtin* jt ning livvi *pakatsin* lähtumine geminaatklusiilist. Seetõttu tõstatas uurija küsimuse, ega mainitud keelte puunimetused ole laenatud vepsa keelest.

Nimetatud vahehääliku esinemises siinkirjutaja probleemi ei näe, sest nagu nentis Rapola, on ühesuguste vokaalide vahelise *k* muutumine *j*-ks küll väga harv nähtus, kuid siiski kohatav. Vepsa laenule vihjates pole ta mehhanismi lähemalt seletanud. Teadupoolest tuleneb sõnas *pagač* 'paakspuu' leiduv *g* otse varasemast **k*-häälikust, sest vepsa keeles pole kujunenud läänemeresoome keeltele iseloomulikkude astmevaheldust, vrd vps *mägi* : *mäged* ja ee *mägi* : *mäed* (Tunkelo 1946: 55). See tähendab, et vepsa lekseemi moodustamine algkujust **paka-* sarnaneb eesti, liivi ja soome keelega.

Seevastu pole sõnasisesel klusiilil kao puudumise tõttu idasoomes *pakatsin*, li *pakačču*, viena *pakačim* ja lü *pakačim* ülejäänud läänemeresoome, sh vepsa lekseemiga otseselt võrreldavad. Nii võikski lüüdi ja karjala keeltes oletada nõrka geminaatklusiili **k*, mis on tekkinud vahelduse **kk* : **k* tulemusel, vrd sm *lakki* : *lakin* 'müts : müts' (Hakulinen 1968: 52). Teisalt oleks see tekkeviis erandlik, kuid muidugi mitte võimatu. Mõlema karjala keele murrakutes esineb paralleelselt omapärane *pagačim*. Livvi keeles leiduvad *g*-lised *sagarvu* 'saarmas', *jagardus* 'juuste noaga lahtu ajamine täide otsimisel' jt, mida Heikki Ojansuu (1918: 18, 19) on pidanud lüüdi või vepsa laenudeks. Ehk võiks sama lugu olla paakspuunimetusega. Klusiili *g* sisaldavad vormid võivad olla laenatud kas vepsa või varasest lüüdi keelest, mil *g* oli erandlikult veel *k*-ks muutumata, sest ootuspärane oleks olnud samuti **paga-*tüvi nagu vepsa keeles, vrd *mägi* : *mäged* (LMS: 253). Edasi võiks oletada analoogiamuutust teiste *pak-*alguliste sõnade mõjul, nt *pakaihe* 'pakane', *pakotada* 'pakitada' jt (LMS: 295–296).³

Läänemeresoome murdekaardilt on näha, et paakspuunimetuste algusosa on Ida-Soomes ja Karjalas (*paga-* ~) *paka-*, sellest lääne pool aga laia, lõunast Kesk-Soomeni ulatuva vööndina ja tõenäoliselt endast vahevormi kujutav *paja-* ning Eestis (mitte täies ulatuses) ja Edela-Soomes *paa-*; nt Põhja-Soomest on *paja-* teada vaid ühest murrakust (vt ALFE III: 449, 456).

Esitatust ilmneb, et paakspuu nimetuse saab seostada puidu suurepärase lõhenemise ja sellega kaasneva heliga.⁴ Mainimist väärib sama tähendusega, kuid kitsa levikuga vps *plakač* (ALFE III: 460). Selle üsna hilisel ajal tekkinud lekseemi saab kõrvutada vepsa onomatopoeetiliste verbidega *plakahtada* 'plartsatada, laksutada, pröksutada; praksudes välja lennata jms' ja *plakutada* 'pragiseda, praksuda, paukuda, pröksuda, nagiseda', nt *hil plakahť päčišpäi lavale* 'süsi lendas ahjust praginal põran-

³ Klusiilide vaheldus *g ~ k* esineb ka näiteks eesti keele onomatopoeetilist algupära verbis *kägistama ~ käkistama ~ käkistämä* (EMS IV: 405).

⁴ Öeldu kehtib ka eespool käsitletud lad *frangere* kohta; selle üheks tähendusnüansiks on märgitud 'lõhki lõõma, lõhestama' (LRS: 439).

dale', *kužne haug plakutab* 'kuusehalg pragiseb (ahjus)' (SVJ: 423). Kahtlemata on uue lekseemi moodustamisel eeskujuks olnud vps *pagač*.

Vadja bragattsi

Vadja paakspuud tähistava *bragattsi* ~ *brägattši* ~ *brägättsi* ~ *brägättši* (variandid VKS: 169 järgi) seost teiste läänemeresoome lekseemidega on peetud selgusetuks (Soosaar 2021: 304). Siinkohal sobiks mainida Lõuna-Soome murdesõna *prätäkä* 'paakspuu' (ka *paskaprätkä*, *prätäkäpaju*, *prätäkktuomi*), mida eespool nimetatud blogi autor pidas kas puuoksa murdumise või põleva puu praksumise hääle jälgendajaks ja kõrvutas onomatopoeetilisel tasemel rootsi sõnaga *brakved* 'paakspuu' (Fytonyymit 2017: *sub* paatsama). Soome sõnapere päritolu lähem uurimine jäägu praegu kõrvale. Seevastu hakkab vadja lekseemi puhul silma, et aligusosa *brag-* ~ *bräg-* sarnaneb tõepoolest rootsi sõna alugusosaga *brak-*, kuid järelosa *-Attsi* ~ *-Attši* läänemeresoome liitega. Niisiis võiks algkuju rekonstrueerida kujul **brAg-Attsi*. See võiks näidata, et ka vadja keeles on esialgu võinud eksisteerida **pakattsi*, mis pärastpoole, nimelt ajal, mil Ingerimaa oli Rootsi valduses (st XVII sajandil või järgnenud aastasaja alguses), on langenud rootsi keele mõju alla. Sel puhul ilmneks vadja keelele iseloomulik areng **k > *γ > g*, nt *tšako* : *tšagoo* 'kägu : käo' (Ariste 1948: 17), mille tõttu klusiil sai püsima jääda. Teisalt tuleb kõne alla onomatopoeetilise *prakisa* ~ *präkisä* ~ *präkkiä* 'pragiseda, praksuda; ragiseda' mõju (vt VKS: 959, 967). Kolmandaks, pole võimatu, et vadja paakspuu algse nimetuse muutumist või uue teket on mõjutanud nii üks kui ka teine.

Eesti pagu

Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus on kirjas sõnad *pagu* 'Spath', *lubjapagu* 'Kalkspat' ja *põldpagu* 'Feldspat' (Wiedemann 1973: 748). Mujalt seda leitud pole, isegi mitte eesti regilaulude andmebaasist (ERLA). XIX sajandil on sobiva kujuga perekonnanimed ainult Vil *Baggu* ja Kan *Paggo*, kuid üldsõnal on mitu tähendust. Viljandi kihelkonna samas mõisas on teisele talupojale antud nimeks *Kiwwi*, kuid sellegi tõestusjõud on väike (näidete allikas: Onomastika).

Mis on *põldpagu*? Eesti mineraalide ja kivimite raamatust seda ei leia. On küll nimetatud raskepagu ehk barüüti (Viiding 1984: 114). Nõnda on kirjas ka vene-eesti geoloogiasõnastikus (VEG: 16). Viimane sõna ei puutu praegu asjasse. Mõistet *põldpagu* kasutatakse ohtrasti veebis seoses ehetega, kusjuures sageli võrdsustatakse seda nimetust päevakivi omaga, mis pole aga täpne. Eesti entsüklopeediast võib lugeda, et mitmuslik *põldpaod* on päevakivide vananenud nimetus (EE VII: 589). Viimased moodustavad omavahel üsna sarnaseid mineraale, mille küljed on täisnurkse kahe-suunalise lõhenevuse tõttu siledad ja läikivad. Mineraalid kuuluvad mitmesuguste kivimite (graniit jt) koostisse, andes neile punase, roosa, roheka või helehalli tooni; teisel on täpsustatud, et kaaliumi sisaldavad päevakivid (ortoklass jt) on sageli liha-

ja pruunikaspunased (Viiding 1984: 161; Seim 1974: 77–78, 365). Ühelt poolt oli muinasaja inimesele tarberiistade valmistamisel oluline kivimite hea lõhenevus, teisalt võis äratada tähelepanu nende ere värvus või omapära. Sellest annab tunnistust isepärase kujuga kvartsikristallide leidmine kiviaegse Tamula asula kultuurikihist ja Kagu-Soome Vaateranta matusepaigast; nende kasutamise kohta on avaldatud mitmesuguseid arvamusi, sh usundiga seonduvaid (Jonuks 2022: 119–120).

Peale sõna *põldpagu* on tuntud veel *lubjapagu* kaltsiidi tähenduses (EKM I: 1298). Ka see mineraal on ülihea lõhenevusega. Kaltsiit on läbipaistev ja värvitu, kuid lisan did võivad anda talle mitmesuguseid heledapoolseid toone, nagu roosakas ja kollakas, kusjuures läbipaistvaid kaltsiidikristalle nimetatakse islandi paoks (Viiding 1984: 134–135).

Just hea lõhenevuse tõttu võis käsitletavate mineraalide nimetus sarnaselt paakpuuga tuleneda algkujust **paka*. Seetõttu, et teine silp oli algselt lahtine, sõnasisene klusiil säilis (vt nt Kask 1972: 28). Sõna *pagu* ongi etümoloogidel ühendusse viidud pragu või lõhet tähistavate sõnadega, vrd ee *pagu* 'pragu, lõhe' (murdes ka *pakatus*), lv *pağ* 'pragu', sm *pako* 'pragu, lõhe, rebend, mõra' ja võib-olla krj *pako* liitsõnas *silmäpako* 'võrgu viga, rebend'. Teisalt on mineraalinimetust peetud onomatopoeetilise *pagisema* 'nagisema' tuletiseks mineraalide pragnemisel tekkiva pragina järgi (EES: 344–345). Üks ei välista teist, vaid seletused sootuks täiendavad teineteist, sest miski ei takista oletamast, et purunemise või lõhenemise mõiste ongi sünenenud kaasneva heli baasil. Sünkreetilisse buketti võis kuuluda lisaks värvus.

Eesti keeles on *pagu* : *pao* ~ *pau* 'pragu' või üliharva sellest tuletatud Muh *pagu-line* 'praguline' ja Khk *pagunema* 'pragunema' registreeritud kokku 32 murrakust, sh kõige rohkem Läänemere saartel ja Lääne-Eestis, väikse rühmana Kesk-Eestis (KJn Pil Plt) ning üksikjuhtudena Ida- (Kod Trm) ja Lõuna-Eestis (Hls) (VMS II: 159–160). Seevastu teise tuletusliite ja tähendusega *pagisema* ~ *pagisama* 'nagisema, naksuma' on tuntud peamiselt Mulgimaal (Hel Hls Trv) ja sellest veidi põhja pool, Põltsamaa kandis. Asjaomase tüve leviku kohta pole andmeid Põhja-Eestist, ent sugulaskeelte näited (vdj *pakisa* 'pragiseda, praksuda', sm *pakista* 'vestelda; lobiseda') veenavad, et tegu on samuti läänemeresoome ühissõnaga; seega on *pagu* ja *pagisema* pärit ühisest algpesast (vt EES: 344). Vadja lekseem osutab, et **pak-* võib väljendada ka tugevamat heli kui nagin.

Sugulaskeelte järgi otsustades sisaldas *pagu* algselt *o*-sufiksit (*-u* < **-o*). Sel juhul võib tegu olla vähendusliitega (*pagu* < **paka* + **oi*), kuid mitte ainuüksi, sest liide võis tähistada ka teo tulemust jms (vt Hakulinen 1968: 143–144, 176–177). Kui jääda esimese oletuse juurde, siis võib väga ettevaatlikult tuletada, et **pakka* võis omandada mingi hästi lõhestuva (värvilise) kivimi, kivi või isegi (kaljumaalingutega?) pragulise kaljupanga mõiste; mõttekäigule aitavad kaasa üldine kontekst ja *pakk* 'puutük' (lähemalt järgmises alajaotuses). Usutavasti on tegu väga vana pärandiga, mis on nüüdseks peaaegu minevikku haihtunud, ent kiviajal võis see olla vägagi olulisi mõisteid.⁵

⁵ Ahvatlev oleks kõrvutuseks seada kaljut tähistav sõna saami keeltest ja murretest, sh Lule *paktē*, põhjasaami *bákti*, inari *páhti*, mille algkujuks on tuletatud küll *páktē* (Lehtiranta 1989: 98–99), seda muidugi juhul, kui oleks võimalik näidata, et kõnealuse substraatsõna osis *-te* ~ *-tē* on min-

Vepsa *paku-*, livvi ja lüüdi *pakku-* 'kollane'

Enamikus läänemeresoome keeltes (v.a liivi ja vepsa) seostub kollase värvi nimetus taimenimetusega *kold* (vt EES: 172). Kogu vepsa keele alalt on kollase värvuse tähenduses registreeritud *pak*-algulise omadussõna variante, mis erinevad üksteisest vaid teise silbi vokalismi poolest: *pakuine* ~ *pakuune* ~ *pakõine* ~ *pakõne* [õ on tegelikult kõrge], mis tähendab ka munakollast (LAV: 414–415). Vepsa järgsilbi diftong *ui* on algsem; lõunavepsas on toimunud muutus *ui* > *ü*, mujal on paiguti *ui* muutunud *õi*-ks või *õ*-ks (vt lähemalt LAV). Soome etümoloogiline sõnaraamat seostas nimetatud adjektiivi ja verbi *pakuštada* 'kollendama' kagusoome murdesõnaga *pakkunen* 'mingi taimeliik, millega värvitakse kollaseks; *Bidens tripartitus*, millest varem saadi kollast värvi' (SSA II: 297). Hiljem on seda talletatud vaid Karjala kannase edelaosas kunagises Uusikirkko (tänapäeval Poljanõ) murrakus. Lekseemi on sõnaraamatus esimesena registreerinud Elias Lönnrot 1880. aastal (SRS II: 135). Tegu on niisketes kohtades kasvava kolmisruskmega, millest vanasti valmistati lahust villa ja lõnga värvimiseks (Koski 1983: 102). Ruset on tulikollase värvi saamiseks kasutatud ka Eestis (Vilbaste 1993: 196).⁶

Samasse sõnaperre kuulub li *pakkuine* 'kollane' ja vps sõnaga identne lü *pakuine* 'kollane'; viimast peetakse tõenäoliseks laenuks vepsa keelest (SSD: 48; LAV: 415). Erinevalt vepsa keelest on livvis ja lüüdis tavalisemad siiski eostaime nimetusest tuletatud lekseemid.

Asjaomase sõnatüve saab rekonstrueerida kujul **pakku-*. Geminaatklusiili **kk* jätkajaks astmevahelduseta vepsa keeles on *k*, kuid soome, livvi ja lüüdi keeles *kk* (Tunkelo 1946: 145, 167), vrd li *akku* : *akan* (Ojansuu 1918: 5–9), lü *akk* : *akan* 'naine : naise' (Turunen 1946: 165, 175). Ilmselt seetõttu ongi lüüdi kollast tähistavat sõna õigusega peetud laenuks, sest ootuspärase *kk* asemel esineb selles *k*. Värviniimetuses on sufiks *-inen* liitunud erinevalt eespool pikemalt käsitletud sõnadest tüvevaastmelise tüvega.

Tänapäeval esindavad **pakkoi*-algkuju eespool nimetatud ee *pakk* jt. Paraku pole seda nimisõna teada vepsa ega karjala keeltest, küll on aga lõunavepsast tuntud samatüvelised verbid *pakuda* 'küljest ära tulema' ja *pakutada* 'minema ajama; maha raiuma; küljest ära tulema', millel on vasteid ka karjala murretes (Tunkelo 1946: 791, 805–807; SVJ: 396–397).

Pakk-sõna puhul on peale germaani laenu oletuse peetud võimalikuks, et tegu on sama tüvega nagu sõnas *pakatama*, kusjuures noomeni algtähtenduseks on arvatud

gi sufiks, vrd ka kildini Voronje murraku *paĥ'k'* 'mägi ja *aĥ'k'* 'vanaeit' (Kert 1971: 147). Huvi pakuvad sarnase sõnakuju ja üsna lähedase tähendusega tunguusi-mandžu keelte lekseemid, nagu ultši *nāĥma* 'paljand, (jõekalda) järsak', nanai *nāĥma* 'paljandunud kõrge) järsak' jt (SST II: 32). Kõnealusesse rühma ei mahu teist algupära kr *πάγος* 'kaljurahn', mis on ühendatud alindoeuroopa tüvega *pāĥ-* ~ *pāġ-* 'tugevaks tegema' (GEW II: 459; PED: 2281).

⁶ Eestis on kolmisruset kutsutud ka oja-, roja- või roojakollaks (Wiedemann 1973: 330). Rohttaime nimetust *ruse* : *ruskme* seostatakse värviniimetusega *ruske* 'punakaspruun, pruunikas-punane'. Sama või pruuni värvitooni tähistavad ka vadja, soome ja isuri ning osaliselt livvi vaste, ent lüüdi, vepsa ja suuremalt osalt ka livvi sõna märgib punast värvust. Seega suhteliselt hiline fütöonüüm on tuletatud värviniimetusest, mis ise on balti algupära (EES: 439).

'tük, lõhandik, (kuivusest) lõhenenud puu', vrd ka ee *pakatus* 'pragu' (EES: 349; SSA II: 293). Edaspidise arengu käigus on võinud liituda sellele kollase värvitooni mõiste, mis vepsa keeles on muutunud põhivärvuseks ja ühes soome murrakus kolmiskme nimetuseks.

Eesti *paat* ja *paatjas*

Kollast värvust tähistab ka ee *paat* : *paadi*, mis on registreeritud kogu eesti keele alal, kuid laiemalt idapoolses Eestis Kuusalust Setoni, ning sellest lääne pool vaid kaheksas kihelkonnas, kokku 38 murrakus (VMS II: 157; vt ka Oja 2003: 101–102, sh levikukaart). Murdesõnastiku andmeil tähendab *paat* just kahvatu- või hallikaskollast värvust. Sõna on kasutusel rohkem taimede (eriti valminud kõrsvilja) ja loomade kirjeldamisel, samuti on *Paat* tuntud härja- või pullinimena. Hobuse puhul on lekseemi talletatud isegi substantiivina (EMS VII: 55). Enamasti samades murrakutes on teada ka *paat*-sõna tuletisi. Need on *paadikas* 'punakas- või hallikaskollane' (esineb 15 murrakus), *paadikõnõ* 'paatjat värvi pullike', *paadin* 'paatjat värvi', *paatjas* 'kahvatu- või hallikaskollane; kahvatupruun' (16 murrakus), *paatjanõ* 'paatjas (hobuse kohta)'. Helme murrakus on sõna *paat* baasil arenenud verb *paatime* (*paat'ma*) 'valmima (vilja kohta)' (EMS VII: 36, 55; VMS II: 154, 157). Järva-Jaani kihelkonnas on XIX sajandi algupoolle pandud perekonnanimi *Paatjas* (Onomastika). Sealkandis pole vastavat apellatiivi registreeritud, küll aga kahes naaberkihelkonnas (JMd Koe), mistõttu lekseemi esinemine kõnealus kohas oleks ülimalt tõenäoline.

Seega on eesti keeles tegu üsna laialt levinud produktiivse sõnaga. Ilukirjandusest on teada *paadikas* 'kollakas', *paat* 'kahvatukollane', *paathall* 'kollakashall', *paatjas* 'kahvatukollakas, hallikaskollane, luitunud pruunikas', *paatjaspruun* 'kahvatu kollakaspruun' ja *paatjaspunane* 'kahvatupunane, punakas' (vt EKSS IV: 5, 14). Juba 1660. aastal esines see Heinrich Gösekeni eesti keele käsiraamatus härja ja kübara värvuse kirjeldamisel. Seal on sõna *paht* saksa vasteks antud *fahl* ja eesti keeles 'kollakas(pruun)' (Kingisepp jt 2010: 544) Seega näitab kogu talletatu, sh üle 360-aastane kirjapanek, et eesti keeles pole tegu põhivärvuse nimetusega, vaid mingi domineerivalt kollaka värvusega, milles tajutakse kas hallikat, pruunikat või harvem punakat tooni. *Paat* kuulub nende üsna väheste värvisõnade hulka, mis pole moodustatud liite *-ne* abil. Liide *-jas* väljendab omaduse vähesust, osutades värvitooni tagasihoidlikule intensiivsusele (vt Kasik 2015: 362).

Oletatakse, et eesti keelest on sõna laenatud soome murretesse ja isuri keelde, vrd sm *paatti* 'võik (hobune)' ja is *paatti* 'tumekollane' (EES: 342). Viimase kohta on raske midagi kindlalt otsustada, kuna ta on talletatud vaid ühest kohast, nimelt Metsäkylästä Soikkola poolsaarel (IMS: 392). See jääb eesti keeleala piirist suhteliselt kaugele. Soome sõna on registreeritud Karjala kannaselt, st samuti kagumurdest nagu *pakkunen*, ja esimesena taas Lönnrot (SSA II: 284). Lisaks kuulub siia kannase idaosast pärinev *paatittava hevonen* (täpsemini *poatittava hepone*) 'valkjaskollane hobune' (IKM: 104). Sõna grammatiline vorm eeldab registreerimata verbi **paatittaa* 'kollendama', vrd nt sm *kellastua*, *kellertää* (< *kelt-*) samas tähenduses. Niisiis

pärinevad asjaomased lekseemid samast keeleareaalist. Siiski tundub sõnade algallikast suhteliselt kaugelt laenamine vähetöenäoline.

Eesti sõna päritolu pole selge, sest läti keeles leidub *pāts* ~ *pātsis*, mida kasutatakse mitmesugust kollakat või pruunikat värvust hobuse kohta. Lekseemil pole vasteid teistes balti keeltes, mistõttu pole selge laenu suund: kas ülevõtmine on toimunud läti keelest eesti keelde või vastupidi (EEW VI: 1868; SSA II: 284). Eesti etümoloogia-sõnaraamat peab sõna *paatjas* siinkirjutajale teadmata põhjendusega eelkõige balti laenuks, kuid ei välista seejuures nooremat, st läti algupära (EES: 342), Lembit Vaba (1997: 146) aga kahtlevalt läti laenuks.

Esialgu Koski (1983) monograafia retsensioonis, hiljem ka mujal on Vaba (1987: 224, 1997: 147) õigusega väitnud, et käsitletavat värvinimetust ei saa tuletada sõnast *paas* : *pae*, nagu seda on varem püütud seletada. Vaba üritas läti lekseemile leida indoeuroopa algupära, võrreldes seda sanskriti värvinimetusega *pātalaḥ* 'kahvatu-punane' ja *patala-* 'kehale tehtud värvilaik' ning osseedi võimaliku edasiarendusega *fadyṇ* : *fast* ~ *fadun* : *fast* 'lööbega kattuma', *fadyṇag* ~ *fadengæ* 'lööve' (Abajev 1958: 415).⁷ Vaba oletust kommenteerimata on maininud ka Oja (2014: 103).

Santeri Junttila (2019: 56, 63) ei eita Vaba esitatud indoeuroopa etümoloogiat, kuid peab siiski usutavamaks laenamist läti keelest eesti keelde või siis vastupidist laenusuunda juhul, kui eesti sõna on alguse saanud saksa lekseemist *Spat* 'pagu'. Viimati mainitud seletuskatse sobib küll häälikuliselt, sest läänemeresoomes keeltes üldiselt sõnaalgulisi konsonantühendeid ei esine (*p* < **sp*), kuid semantilises plaanis tundub areng olevat kahtlasevõitu: kas nii hilja kui eesti keele perioodil tekkis lähte-sõnas puuduv värvitähendus, mida laenati ka naabritele?

Näikse, et läti lekseem on olnud üsna kitsa levikuga, piirdudes Kuramaa (Jelgava, Kuldīga, Talsi, Tukums) ja Põhja-Liivimaaga (Cēsis). See võiks viidata pigem laenule liivi keelest, kuid sealt pole paraku sobivat vastet nenditud. Arvestades teiste sarnase tüvega kollast värvust tähistavate sõnadega, võiks oletada, et ee *paat* on genuiinne. Sarnaselt paakspuunimetusega esineb lekseemis *pagu* samuti **paka-* tüvi, kusjuures -*t* jätkab kunagist sufiksiti *-*tti*. Seega *paat* < **paya-tti* < **paka-tti*, vrd ka ee *vääṭ*, sm *väätti* 'vits' (EES: 622; Hakulinen 1968: 179–180).

Ungari *fakó*

Ungari keeles on sõna *fakó*, millele ungari-eesti sõnaraamat annab tähendused 'hallikas, kollakashall; tuhkur (hobuse kohta); tuhm, matt' (UES: 227). Seevastu ungari-vene sõnaraamatus on esitatud *fakadni* ~ *fakó* tähendusteks 'tuhm, tuhmunud; luitunud; võik' (vn *буланный, соловый*; VRS: 210). Selgituseks olgu märgitud, et *tuhkur* peaks tähistama tuhakarva ja *võik* kollakat värvi hobust, tulenedes sedapuhku sõna-

⁷ Indoeuroopa keelte teadlastel tasuks lähemalt uurida, kas indoiraani värvinimetused võiksid lähtuda samuti purunemisega seotud indoeuroopa sõnadest, vrd osseedi *fadyṇ* : *fast* ~ *fadun* : *fast* 'lõhkuma, lõhki lõõma; katki saagima; lõhestama', *fadyṇ* : *fast* ~ *fadun* : *fast* 'purunema', vanaindia *pāṭayati* 'lõhkuma, lõhki lõõma; lõhestama', beludži *patay* 'maha raiuma' ja armeenia *hatanem* 'lõikan ära' (vt Abajev 1958: 415–416, 430).

dest *tuhk* ja *või* (EES). Ungari keele etümoloogilises sõnaraamatus on toodud asjaomase sõna tähendused ka varasemates kirjanekutes: värvustega seostuvad 1549. aastal talletatud 'kollakashallikas' ja 1703. aastal 'heledat karva hobune, [sks] Falbe' (MNT I: 831). Sks *falb* tähendusteks esitatakse 'kahljas, paatjas; paatjaskõrb, võik' ja substantiivil *Falbe* 'võik hobune' (SES: 274).

Vaatlusalust lekseemi on seni peetud nimisõna *fa* 'puu' tuletiseks sufiksiga *-kó*, kusjuures esialgne tähendus olevat olnud 'puidust', seejärel on keeruka semantilise nihke tagajärjel tekkinud tähendus 'puidusarnase varjundiga' ja lõpuks 'kollakas' (MNT I: 831). Siinpuhulgi tunnukse, et on tekkinud semantiline seos puiduga. Ent kõnealust sõna morfoloogiliselt teisiti liigendades saab ungari sõnale anda uue seletuse, mis ühendaks *fakó* siinses uurimuses kollast värvust tähistavate lekseemidega. Uut viisi struktureerides saaks sõnas eristada tüve *fak-* ja liidet *ó*.

Tüvi *fak-* võib lähtuda algkujust **pakka*. Ungari on soome-ugri keeltest ainuke keel, mille varasel perioodil on toimunud muutus **p > f*. See osutab tõigale, et tegu on üsna eaka tüvega. Soome-ugri esimese silbi vokaalile **a* vastab ung *a* või *á* ja kaksikkonsonandi **kk* vasteks on *k* (Hajdú 1985: 268–269). Tõenäoliselt on see sama tüvi, mis esineb verbis *fakad*. Viimati mainitul on rikkalik tähendusspekter: 'purskuma, purskama; puhkema, avanema, pakatama; lähtuma, tulema' (UES: 227). Ungari verbi kõrvutatakse soome sõnaga *pakkua* 'pragunema, lõhenema, rebenema; lõhkema' ning mansi lekseemidega *pákmänt* 'pragunema, lõhenema, rebenema', *pákəp-* 'voolama hakkama; murdma, lõhkuma; välja ilmuma (päikese ja kuu kohta)' ja *pákənta* 'rebenema; tõusma (päikese kohta); välja purskuma'. Tüve *fak(a)- ~ fek(e)-* peetakse iidseks häält jälgendavaks soome-ugri sõnaks, mille algkuju oli **pakka- ~ *pekk-* (vrd *fekély* 'mädapaise; haavand'). Sõnapere semantika võib olla arenenud algsete tähenduste 'pauguga purunemine' või 'purskumine' baasil (MNT I: 830).⁸

Lähedaste tähendustega on ka handi murrakute *paynəkəta* 'lõhkema hakkama; tõusma hakkama (päikese kohta)', *payənta ~ pakənta ~ pákənta* 'lõhkema (õõnsate esemete kohta); tulistama; tõusma (päikese kohta)' ja *páyta ~ payta* 'lõhkema (õõnsate esemete kohta)' (SVD: 336–337, 346, 348). Keeleteadlane Alo Raun (1982: 115) kõrvutas läänemeresoome verbe (ee *pakatama*, sm *pakahtaa*) nii handi kui ka ungari materjaliga.

Nüüd tuleb juttu ung *fakó* võimalikust sufiksist *ó*. Selle päritolu võib olla kahe-sugune. Esiteks, ungari keeles esineb kas deminutiivsust või tähendust 'varustatud millegagi' väljendav sufiks kujul *-ó ~ -ő*, nt *apó* 'isake' < *apa* 'isa'. Seda saab teiste häälikuvõimaluste seas tuletada ka **p*-st. Teisalt tuleb arvesse soome-ugri denomi-naalsufiks **-p*, mis esineb läänemeresoome keeltes kujul *-vA* ja saami keeles *b-na*. Liide moodustab obiugri keeltes eelkõige omadussõnu tähenduses 'millegagi varustatud', kuid selle sufiksi esinemine ungari, permi ja mordva keeltes pole kindel. Juba alungari perioodil tekkis muutus **p > *w* (**β*). Seega *fakó* toonane algkuju võiks olla **fakawa*. Vanaungari perioodi alguses IX–XI sajandi paiku eksisteerisid veel difton-

⁸ Onomatopoeetilisest päritolust on ka hilisemad, st pärast **p*-klusiili *f*-iks muutumise aega tekkinud *pukkad* 'lõhkema' ja *pukkan* 'paukuma, plaksuma, pauku tegema'. Nende tüvehäälikute kuju peegeldab helimuljeid, mis tekivad täispuhutud objekti purustamisel (MNT III: 306; tähendused UES: 641 järgi).

gid, kusjuures *aw* oli muutunud *au*-ks. XIV sajandi lõpuks või hiljem redutseerusid diftongid pikkadeks vokaalideks, sh *au*-st sai enamasti *ó* (OFJ 1974: 350; OFJ 1976: 354–355, 358, 379).

Taaskord paakspuust

Kui siinkirjutaja käsikiri oli juba Keele ja Kirjanduse toimetusse jõudnud, ilmus paakspuu teemal üllatuslikult Santeri Junttila kirjutis. Selle autor nentis, et *paakspuud* ei saa puhtvormiliselt pidada tuletiseks sõnast *pagu* 'pragu', sest see on ise derivaat, kuid ta võib olla paralleelne tuletis samast tüvest kui lõunaeesti *pago* 'adra põikpuu; tüüri pide; palgiveopakk reel; pulk; klopp; plokk; liist', mille algseks tähenduseks saab pidada 'lõhkenud või lõhutud puutükk' (Junttila 2023: 245).

Paakspuunimetuse päritolu selgitamisel lähtus Junttila ajakirjas Kieliposti publitseeritud Jorma Koivulehto (1989) kirjutisest,⁹ mille kohaselt algläänemeresoome **pakka* või **pakko* on germaani laensõnu. See on rekonstrueeritud kujul **spakō*, vrd norra *spak* 'hoob, (puust) kang', asks *spake* ja üks *Spake* 'tüüri käepide'; sama päritolu on sks *spachen* 'kuivuse tõttu lõhenema'. Nende baasil rekonstrueeris Junttila hilisläänemeresoome **pakaccō*, mis on võinud anda nii **pakoi* 'pragu, lõhe' kui ka **pak-koi* 'pakk', muutudes ise *ma*-tegevusnime lisandusel paakspuunimetuseks (Junttila 2023: 245–247).

Esimesel pilgul ei kutsu Koivulehto ja Junttila seisukohad esile vastuväiteid. Eespool käsitletud *pago* saab tõenäoliselt võrrelda ka lekseemidega ee *pakk* : *paku* 'jameda puutüve otsast saetud jupp', vdj *pakko* 'puu- või raiepakk; plokk ehk palgipakk; pakk-taru, mesipuu', sm *pakko* 'jalal pehkinud puu' ja is *pakko* 'puupakk' (< **pakkoi*), kusjuures semantilise plaani kõrval kajastub häälikurööpsus **pak-* ~ **pakk-*. Üldiselt on nimetatud autorid jõudnud siinkirjutaja uurimusega samalaadsete tulemusteni: paakspuunimetused *paatsain*, *paatsama* jt seonduvad lõhenevuse põhjal sama omadust väljendava sõnatüvega, millest on saanud alguse ka *pagu* : *pao* ja *pakk* : *paku*; mõlemal juhul aimub alussõna onomatopoeetiline alge. Ent põhiline erinevus on see, et ühel juhul on lähteks laensõna, teisel puhul genuiinne lekseem. Kronoloogiliselt oleks ühel juhul tegu algläänemeresoome, teisel aga ulatuslikuma levikuga, nimelt algsoome-ugri keeleperioodist pärineva sõnaga, mille areng on viinud peale äsja mainitute ka mitme teise mõistenä. Lisaks on omasõnalisest seletusest arvesse võetud värvitähendust. Junttila uurimus ärgitab siinkirjutajat oma tulemusi detailsemaks muutma ja indoeuroopa andmete põhjal nägema avaramat üldpilti.

Ei saa jätta märkimata, et paakspuunimetuste hulgas leidub selliseid, mille puhul on keerukas oletada kunagist *ma*-liidet (nt *paats*, *vohopaats*); see seab kahtluse alla deverbaalse tuletustee vähemalt osal juhtudel. Läänemeresoome paakspuunimetuse variante on üliohttrasti (vt ALFE). Eesti teisendite hulgas saab peale liiteta juhtude eristada sufiksit *-k*, *-ma*, *-na* ja *-s* sisaldavaid lekseeme, mis osutavad nimetuse sekundaarsele kujunemisele murrakuti; neist *ma*-liitega sõnu leidub vaid vähestes Põhja-

⁹ Paraku polnud artikkel siinkirjutajale kättesaadav.

Eesti murrakutes (lähemalt teisel). Siinkohal tasub ehk nimetada Hel *paats* 'malk' ja Krl *paadskakal* 'kuhjamalk', mida Vaba (1997: 147) on, tõsi küll, küsimärgiliselt oletanud läti laensõnadeks. Pigem kuuluvad nad **paka-* derivaatide hulka.

Junttila artikkel ajendas siinkirjutajat endalt küsima, kas vaatamata algindoeuroopa vaste puudumisele Illitš-Svitõtši nostraatiliste kõrvutuste ahelas ei võinud see siiski esineda indoeuroopa sfääris kujul **spakō*. Tänapäeva sks *spack* tähendab 'kuiv, kuivanud' ja seda sõna kasutatakse peamiselt puidust rääkides. Tõenäoliselt naksumise ja põlemise heli jälgendav adjektiiv lähtub alamsaksa keelest, vrd kask *spaken* 'kuivanud oksad', vanaülemsaksa *spahha* 'hagu; peen halg' (EWD: 859). Ka onomatopoeetilise alge oletamine lähendab mõlemat uurimust.

Indoeuroopa keeltes, eriti germaani rühmas, on tuntud nn mobiilne *s*-häälik (*s mobile*), mis liitub ühel juhul tüve alguskonsonandiga, teisel mitte. Kas poleks kõrvutamiseks võimalik leida *s*-ita sõnakujusid, mis pärineksid indoeuroopa algkeelest või vähemalt germaani algkeelest? Otsingud ei kandnud siiski vilja. Germaani keeltes oleks algkeelest lähtunud mobiilse *s*-ita lekseemis pidanud toimuma muutus $p > f$ (Makajev 1970: 236). Kõnealune algvorm lähtub formandi **-g-* vahendusel algindoeuroopa juurest **sp^hē- ~ *sp^hə-* (PED tähistuses *sp(h)ē- ~ *sp(h)ə-* tähenduses 'pikk, lame puutükk'; viimasest pärineb formandi **-t-* abil ka sks *Spat* ja holl *spaath* 'pagu' (EWD: 860–861; Duden: 686–687; PED: 2878).¹⁰

Siinkohal võib tüpoloogiliselt lisada, et mõneti sarnastest konsonantidest koosneb indoeuroopa algkuju **bheg-* (*~ *bheng-*) 'puruks lööma; katki murdma' (PED: 340). Kaudselt kõrvutatav on ka konsonandikoostise *pV_k* ja tähenduse poolest lähedane, oletatavasti häälejäljenduslik üldslaavi sõnapesa **pōkati*, nt vn *nykamъ* 'lõhkema; gaase väljutama, tšehhi *pukati* 'lõhkema; puhkema (pungade kohta)', poola *pękać* 'lõhenema, pragunema; lõhkema' jt (Vasmer 3: 403–404). See on tuletatud hoopis algindoeuroopa juurest **pank-* *~ *pang-* 'paisuma, punduma' (PED: 2276). Kirjeldatu osutab veenvalt erinevatele, kuid häälikuliselt sarnastele, samuti eriaegsetele arengutele.

Kokkuvõtteks

Kaugest esiajast pärinevad onomatopoeetilist päritolu tüved **pakka-* ja **paka-*, mille esialgne tähendus on väljendanud murdumist, lõhenemist vms ning nendega kaasnevaid helisid. Kunagi on sünkreetilise terviku tähendustega liitunud värvuse mõiste. Tüvest **pakka-* sufiksile abil moodustatud tuletised on sm *pakkunen* 'kolmisruse', li *pakkuinen* 'kollane', vps *pakuine* 'kollane' ja ung *fakó* (< **pak-*) 'kollakashall; võik'. Neid sõnu ühendab mõiste *kollane*. Tüvi **paka-* on andnud läänemeresoome paakspuunimetused: ee *pagu* 'kivim' ja *paat(jas)* 'kahvatu- või hallikaskollane'.

Kagu-Soome kaljumaalingute jaoks kasutati muinasajal nn makropunaste toonide saamiseks peale ookri ka paakspuust valmistatud värvi. Kollane värvinimetus võib olla seotud kas puidu, põldpao või mõne muu muiste tarviliku värvilise kivi-

¹⁰ Näikse, et siia sõnaperre ei paigutata vanaingl *spærstān* 'kips; krohv' ja kask *spar*; viimasest on laenatud ingl *spar* 'kergesti lõhenev, läikiv mineraal' (vt CDE: 374 *sub* feldspar, 1040).

miga. Mõlemad, nii puu- kui ka kiviminimetus on tuletised, mille tekke eeldus on nende hea lõhestatus. Paraku pole *pagu* leviku kohta peale eesti keele mingeid andmeid. Väga tõenäoliselt on selle mõiste hääbumine johtunud materjali majandusliku, esteetilise ja/või religioosse tähtsuse minetamisest.

Üldises plaanis viitab uurimus häälikkoostise poolest sarnaste sõnade osaliselt paralleelsele semantilisele arengule. Soome-ugri keeltes on *pakka* ~ *paka* areng toimunud suunas 'murduma, lõhkema' → 'lõhenenud puu/puit või kivi/kivim' → 'lõhenev, habras värviline puu [= paakspuu]; kergesti lõhenev, rabe värviline kivi/kivim' [= *pagu*] → 'kollane'. Siinkohal pole selge, mis etapil on sünkretism ilmnenud; samuti tuleks silmas pidada põimumist mõne teise tüve tähendusega ja semantilisi nihkeid seoses erinevate osiste liitumisega. Need tõigad raskendavad asjaomaste lekseemide uurimist, võimaldades erinevaid, kuid mitte vastuolulisi seletuskatseid. Eri indoeuroopa keeltes on **sp^hē-* ~ **sp^hə-* areng toimunud järgmiselt: 'pikk, lame puutükk' → 'laast; hagu; peenike halg' → 'kuivanud puit/puu' → 'lõhenenud, pragunenud puit' → 'lõhenev, rabe kivim [= *pagu*]' ja 'lamedad, peenema osaga, enamasti varrega objektid [= aer, labidas, lusikas; kiil, abaluu jt]'. Tähendus '*pagu*' on teada vaid germaani keeltes, ent eluslooduse taksonoomia- ja värvimõisteteni pole areng kulgenud.

KEELE- JA MURRAKUNIMETUSTE LÜHENDID

asks = alamsaksa; **eesti**; **Helme**; **Hls** = Halliste; **hollandi**; **inglise**; **isuri**; **JMd** = Järva-Madise; **Kanepi**; **kasks** = keskalamsaksa; **Khk** = Kihelkonna; **KJn** = Kolga-Jaani; **Kodavere**; **Koeru**; **kreeka**; **krj** = karjala; **Krl** = Karula; **ladina**; **livvi**; **It** = läti; **Iv** = liivi; **läädi**; **Muhu**; **Pilistvere**; **Plt** = Põltsamaa; **sks** = saksa; **sm** = soome; **Trm** = Torma; **Trv** = Tarvastu; **ungari**; **vdj** = vadja; **Viljandi**; **vn** = vene; **vps** = vepsa; **üsk** = ülemsaksa.

VEEBIVARAD

ERLA = Eesti regilaulude andmebaas. <https://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>

Fytonymit. <https://fytonymit.wordpress.com/blogs/page/9/>

Onomastika. Nimede panemine.

<https://www.ra.ee/apps/onomastika/index.php/et/nimepanek/nimepanekPtl>

Wikipedia. Den fria encyklopedin. <https://sv.wikipedia.org/wiki/Brakved>

KIRJANDUS

Abajev 1958 = Василий Иванович Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1, А–К. Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.

ALFE III = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Lääne-meresooe keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. Peatoim Tuomo Tuomi. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 2010.

Ariste, Paul 1948. Vadja keele grammatika. (Nõukogude soome-ugri teadused 9.) Tartu: Teaduslik Kirjandus.

- AS** = Уорвик Брей, Дэвид Трамп, Археологический словарь. Перевод с английского. Москва: Прогресс, 1990.
- Biggam, Carole P. 2014.** Prehistoric colour semantics: A contradiction in terms. – *Colour Studies: A Broad Spectrum*. Toim Wendy Anderson, C. P. Biggam, Carole Hough, Christian Kay. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 3–28. <https://doi.org/10.1075/z.191.01big>
- Bogár, Edit G. 2011.** Onomatopoeia and etymology. – *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum, Piliscsaba*, 9–14. VIII. 2010. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica. Piliscsaba: Reguly Társaság, lk 35–39.
- CDE** = Chambers Dictionary of Etymology. Toim Robert K. Barnhart. [Edinburgh:] Chambers, [2008].
- Duden** = Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. Bearbeitet von Günther Drosdowski. Nach den Regeln der neuen deutschen Rechtschreibung überarbeiteter Nachdruck der 2. Auflage. (Duden Band 7.) Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich: Dudenverlag, [1997].
- EE VII** = Eesti Entsüklopeedia. Kd 7, nõuk–rah. Peatoim Ülo Kaevats, Toomas Varrak. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1994.
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar, Eesti etümoloogiasõnaraamat. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- EEW VI** = Julius Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch. Helsinki: Finnisch-ugrische Gesellschaft, 1982.
- EKA** = Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso, Eesti keele ajalugu. (Eesti keele varamu 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020.
- EKM I** = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Stockholm: Vaba Eesti, 1958.
- EKSS IV** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 2., täiend ja parand tr. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- EMS IV** = Eesti murrete sõnaraamat. IV kd, 17. v. kõhvits–kähür. Toim Evi Juhkam, Mari Kendla, Piret Norvik, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2005.
- EMS VII** = Eesti murrete sõnaraamat. VII kd, 31. v. osatlema–pari. Toim Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2020.
- Ernits, Enn 2017.** Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteneni. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75.) Tallinn: Emakeele Selts, lk 89–96.
- ESR II₈** = Этимологический словарь русского языка. Под руководством и редакцией Н. М. Шанского. Москва: Издательство Московского университета, 1986.
- ESS XIII** = Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд. *kroměžirь – *kyžiti. Под редакцией О. Н. Трубачева. Москва: Наука, 1987.
- EWD** = Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24. tr. Bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2002.
- Genaust, Helmut 1996.** Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. 3. tr. Basel–Boston–Berlin: Birkhäuser.
- GEW II** = Hjalmar Frisk, Griechisches etymologisches Wörterbuch. 3. tr. Heidelberg: Carl Winter; Universitätsverlag, 1991.
- Hajdú 1985** = Петер Хайду, Уральские языки и народы. Москва: Прогресс.

- Hakulinen, Lauri [1968].** Suomen kielen rakenne ja kehitys. 3. tr. (Otavan korkeakoulu-kirjasto.) Helsinki: Otava.
- Halinen, Petri 2016.** Kivikausi. – Georg Haggrén, P. Halinen, Mika Lavento, Sami Raninen, Anna Wessman, Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle. [Helsinki:] Gaudeamus, lk 17–121.
- Hellquist, Elof 1922.** Svensk etymologisk ordbok. Lund: C. W. Gleerups.
- Häkkinen, Jaakko 2012.** Kalliomaalaajien kielestä: vastine Antti Lahelman artikkeliin Muinaistutkijassa 1/2012. – Muinaistutkija, nr 3, lk 36–42.
- Häkkinen, Jaakko 2014.** Kielet Suomessa kautta aikain. – Jaakko Häkkinen puolikuiva alku-peräsivusto. https://alkuperäsivusto.fi/Kielet_Suomessa_kautta_aikain.pdf
- Häkkinen, Kaisa 2005.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. 3. tr. Juva: WSOY.
- IKM = Itä-Kannaksen murre-sanakirja.** Koost Adolf Neovius, Lauri Hakulinen, Veikko Ruoppila. Toim V. Ruoppila. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 392.) [Helsinki:] Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiö, [1984].
- Illitš-Svitõtš 1967 = Владислав Маркович Иллич-Свитыч, Материалы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейский, алтайский, уральский, дравидский, картвельский, семитохамитский).** – Этимология 1965: материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам. Москва: Наука, lk 321–373.
- ILW II = Inarilappisches Wörterbuch (L–P).** Koost Erkki Itkonen, Raija Bartens, Lea Laitinen. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 202.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1987.
- IMS = Inkeröismurteiden sanakirja.** (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 18.) Toim Ruben Erik Nirvi. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1971.
- Jonuks, Tõnno 2022.** Eesti muinasusundid. [Tartu:] Postimehe Kirjastus.
- Junttila, Santeri 2019.** Lähtökielen sanansisäisten soinnittomien klusiilien edustus kantasuomen balttilaissanoinissa 2. Edustus kohdekielen pitkän tavuaineksen jäljessä. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja. Journal de la Société Finno-Ougrienne, nr 97, lk 35–73. <https://doi.org/10.33340/susa.76433>
- Junttila, Santeri 2023.** Paaksmapuu. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuurin-gute keskuse aastaraamat, kd 21–22. Pühendusteos Karl Pajusalule 60. sünnipäevaks. Tartu: [Tartu Ülikooli Kirjastus], lk 244–248.
- Junttila, Santeri; Kallio, Petri 2021.** Eesti keel läks ajalukku. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 1110–1116.
- Kailamäki, Uine 2022.** Punamultaa vai paatsamankuorta? Värikallion ja Syrjäsalmen kalliomaalausten analyysituloksia. – Hiisi. Lehti muinaisuudesta kiinnostuneille, nr 1, lk 3–9.
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. (Eesti keele varamu 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1972.** Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu. 2. tr. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kehayov, Petar; Blokland, Rogier 2007.** Mittesufiksaalne deminutiivituletus eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 87–124.
- Kendla, Mari; Viikberg, Jüri 2016.** Protoeurooplaste keelepärandid. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoim Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 135–154. <https://doi.org/10.3176/esa61.06>

- Kert 1971** = Георгий Мартынович Керт, Саамский язык (Кильдинский диалект). Фонетика, морфология, синтаксис. Ленинград: Наука.
- Kingisepp, Valve-Liivi; Ress, Kristel; Tafenau, Kai 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kivinen, Ilona 2007.** Värinnimitysten synty suomalais-ugrilaisissa kielissä, lähtökohtana 'musta'. Pro-gradu-työ. Helsingin yliopisto. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/19678>
- KLO** = Antti Halkka, Krister Karttunen, Ulla Kokko, Pertti Koskimies, Juhani Lokki, Petri Nummi, Seppo Parkkinen, Teuvo Suominen, Kalle Taipale, Kotimaan luonto-opas. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström, [1994].
- Koivulehto, Jorma 1989.** Sananselityksiä. – Kieliposti, nr 1, lk 28–30.
- Koponen, Eino 1991.** Itämerensuomen marjannimistön kehityksen päälinjoja ja kantasuomen historiallista dialektologiaa. – Suomalais-Ugri-laisen Seuran aikakauskirja. Journal de la Société Finno-Ougrienne, nr 83, lk 123–161.
- Korhonen, Mikko 1981.** Johdatus lapin kielen historiaan. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Koski, Mauno 1983.** Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 391.) [Savonlinna:] Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laas, Eino 2019.** Dendroloogia ja pargindus. Tartu: Atlex.
- Laas, Endel 1987.** Dendroloogia. 2., ümbertöötatud tr. Tallinn: Valgus.
- LAV** = Лингвистический атлас вепсского языка (ЛАВЯ). Под общей редакцией Н. Г. Зайцевой. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2019.
- Lehtiranta, Juhani 1989.** Yhteissaamelainen sanasto. (Suomalais-Ugri-laisen Seuran toimituksia 200.) Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura.
- LES** = Richard Kleis, Ülo Torpats, Lalla Gross, Heinrich Freymann, Ladina-eesi sõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud väljaanne. Tallinn: Valgus, [2002].
- LMS** = Lyydiläismurteiden sanakirja. Koost Kai Donner, Jalo Kalima, Lauri Kettunen, Juho Kujola, Heikki Ojansuu, Elvi Pakarinen, Y. H. Toivonen, E. A. Tunkelo. Toim J. Kujola. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 9.) Helsinki: Suomalais-Ugri-lainen Seura, 1944.
- LRS** = Иосиф Хананович Дворецкий, Латинско-русский словарь. 2., переработанное и дополненное издание. Москва: Русский язык, 1976.
- Makajev 1970** = Энвер Ахмедович Макаев, Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва: Наука.
- MNT I** = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (A–Gy). 2. tr. Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai kiadó, 1984.
- MNT III** = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Ö–Zs). Főszerkesztő Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai kiadó, 1976.
- OFJ 1974** = Основы финно-угорского языкознания (Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков). Ответственный редактор Василий Ильич Лыткин. Москва: Наука.
- OFJ 1976** = Основы финно-угорского языкознания (марийский, пермские и угорские языки). Ответственный редактор Василий Ильич Лыткин. Москва: Наука.
- Oja, Vilja 2001.** Linguistic Studies of Estonian Colour Terminology. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 9.) Tartu: Tartu University Press.
- Oja, Vilja 2003.** Hobu oli võik, lehm oli leet. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 101–107.

- Oja, Vilja 2014.** Motivational analysis of some colour names. – *Colour Studies: A Broad Spectrum*. Toim Wendy Anderson, Carole P. Biggam, Carole Hough, Christian Kay. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 93–108.
<https://doi.org/10.1075/z.191.06oja>
- Ojansuu, Heikki 1918.** Karjala-Aunuksen äännehistoria. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 162.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Parkkinen, Jukka; Wetterstrand, Tuija 2012.** Suomen kalliomaalaukset. Bongarin käsikirja. (Kirjokansi 4.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PED** = Proto-Indo-European Etymological Dictionary. A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch. Revised and Published by the Dnghu Association. Indo-European Language Revival Association, 2007.
http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_400/N_337.pdf
- Posti, Lauri 1942.** Grundzüge der livischen Lautgeschichte. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 85.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rapola, Martti 1966.** Suomen kielen äännehistorian luennot. Liitteenä Martti Rapolan kirjallinen tuotanto 1902–1966. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 283.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etimoloogiline teatmik. (Maarjamaa taskuraamat 17.) Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Saarmann, E[ndel]; Veibri, U[do] 2006.** Puiduteadus. Tartu: Eesti Metsaselts.
- Seim, Rolf 1974.** Minerale. Entstehung, Vorkommen, Bestimmung, Verwertung. 2. tr. Leipzig: Neumann Verlag.
- SES** = Elisabeth Kibbermann, Salme Kirotar, Paula Koppel, Saksa-eesti sõnaraamat. Deutsch-estnisches Wörterbuch. Tallinn: Valgus, 1975.
- Soosaar, Sven-Erik 2021.** Võimalikke protoeuroopa substraadi järgi eesti keele dendro-nüümides. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020)*. Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 295–309. <https://doi.org/10.3176/esa66.12>
- SRS II** = Suomalais-ruotsalainen sanakirja. Finskt-Svenskt Leksikon (N–Ö). Toim Elias Lönnrot. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 50.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1880.
- SSA I–III** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Peatoim Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992–2000.
- SSD** = Сопоставительно-ономасиологический словарь диалектов карельского, вепсского, саамского языков. Под общей редакцией Юрия Сергеевича Елисеева и Нины Георгиевны Зайцевой. Петрозаводск, 2007.
- SST II** = Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Материалы к этимологическому словарю 2. Составители В. А. Горцевская, В. Д. Колесникова, О. А. Константинова, К. А. Новикова, Т. И. Петрова, В. И. Цинциус, Т. Г. Бугаева. Ленинград: Наука, 1977.
- Sutrop, Urmas 1995.** Eesti keele põhivärvinimed. – *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 797–808.
- Sutrop, Urmas 2000.** The basic colour terms of Estonian. – *Trames*, kd 4, nr 2, lk 143–168.
<https://doi.org/10.3176/tr.2000.2.03>

- Sutrop, Urmäs 2002.** The Vocabulary of Sense Perception in Estonian: Structure and History. (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia 8.) Frankfurt am Main: Peter Lang.
- SVD** = Николай Иванович Терешкин, Словарь восточно-хантыйских диалектов. Ленинград: Наука, 1981.
- SVJ** = Мария Ивановна Зайцева, Мария Ивановна Муллонен, Словарь вепсского языка. Ленинград: Наука, 1972.
- Šteingolde 2002** = Анжелика Штейнгольд, Об одной славяно-балтийской фитонимической параллели в этимологическом аспекте. – *Keelekontaktidest keelevahetusest. From Language Contacts to Language Shifts.* (Fenno-Ugristica 24.) Toim Piret Klesment. Tartu: Tartu Ülikool, lk 207–217.
- Tammeorg, Johannes; Kook, Oskar; Vilbaste, Gustav 1975.** Eesti NSV ravimtaimed. 4. tr. Tallinn: Valgus.
- Tunkelo, E[emil] A[ukusti] 1946.** Vepsän kielen äännehistoria. Proff. Lauri Kettusen, E. N. Setälän y.m. sekä itse keräämänsä aineiston nojalla. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 228.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Turunen, Aimo 1946.** Lyydiläismurteiden äännehistoria 1. Konsonantit. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 89.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- UES** = Ungari-eesti sõnaraamat. Magyar-ész szótár. Koost Anu Kippasto, Anu Nurk, Tõnu Seilenthal. Peatoim T. Seilenthal, A. Nurk. (Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia 6.) [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus, 2010.
- UEW I** = Károly Rédei, Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1: Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1988.
- Vaba, Lembit 1987.** [Mauno Koski, Värien nimitykset suomessa ja lähisukukielissä (1983).] – Советское финно-угроведение, nr 3, lk 219–226.
- Vaba, Lembit 1997.** Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn–Tampere: Eesti Keele Instituut; Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
- Vasmer 1–4** = Макс Фасмер, Этимологический словарь русского языка: в четырех томах. Издание 2-е, стереотипное. Москва: Прогресс, 1986–1987.
- VEG** = Vene-eesti geoloogia sõnastik. Koost Karl Orviku, Ernst Nurm, Dimitri Kaljo, Magnus Kindlam, Ralf Männil, Vaino Olli. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1963.
- Viiding, Herbert 1984.** Eesti mineraalid ja kivimid. Tallinn: Valgus.
- Viies, Ants 1975.** Puud ja inimesed. Puude osast eesti rahvakultuuris. Tallinn: Valgus.
- Vilbaste, Gustav 1993.** Eesti taimenimetused. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 20 (67).) Tallinn: Emakeele Selts.
- VKS** = Vadja keele sõnaraamat. Vad'd'aa tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка. 2., täiendatud ja parandatud tr. Toim Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.
- VL** = Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet, Võõrsõnade leksikon. 7., parand ja täiend tr. [Tallinn:] Valgus, [2006].
- VMS II** = Väike murdesõnastik. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1989.
- VRS** = Венгерско-русский словарь. Magyar-orosz szótár. Под общей редакцией Ласло Гальди. Москва–Будапешт: Русский язык; Издательство Академии наук Венгрии, 1974.

Wessén, Elias 1975. Våra ord: deras uttal och ursprung. Kortfattad etymologisk ordbok. 2. tr. [Naska:] Esselte Studium.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. 4., muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Enn Ernits (snd 1945), PhD ja DVM, Eesti Maaülikooli emeriitdotsent (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1a, 51014 Tartu), enn.ernits@emu.ee

From feldspar to alder buckthorn and the colour yellow

Keywords: names of colours, trees and rocks, etymologies, Finno-Ugric languages, Indo-European languages, comparative linguistics

The onomatopoeetically derived stems **pakka-* and **paka-* trace back to ancient times, originally signifying actions like breaking and splitting along with the associated sounds. Over time, the concept of colour became syncretically intertwined with these meanings. Derivatives formed by adding suffixes to the root **pakka-* include the Finnish *pakkunen* ‘three-lobed beggartick (*Bidens tripartitus*)’, the Olonetsian *pakuinen* ‘yellow’, the Vepsian *pakuine* ‘yellow’, and the Hungarian *fakó* (< **pak-*) ‘greyish; faded; cream-coloured (about a horse)’. These terms share the common thread of ‘yellow’. The stem **paka-* contributed to the Finnic names for alder buckthorn (*Frangula alnus* or *Rhamnus frangula*), such as the Estonian *paakspuu*, the Finnish *paatsama*, the Vepsian *pagač*, and others, along with the Estonian *pagu* ‘feldspar’ and *paat(jas)* ‘pale or greyish yellow’.

In ancient times, the rock paintings of South-Eastern Finland used paint made from buckthorn, in addition to ochre, to achieve the so-called macro-red tones. The association of the colour yellow with wood, feldspar, or another significant coloured rock in the prehistorical times is plausible. Both the wood and the stone derive their names from their good splitting properties. Unfortunately, there is no information about the term’s prevalence outside the Estonian language. The disappearance of this term is likely linked to the diminishing significance of the material in economic, aesthetic and/or religious contexts.

In general, the study suggests a partially parallel semantic development of similar words in sound composition. In Finno-Ugric languages, the evolution of **pakka* ~ **paka* progressed from ‘break, burst’ → ‘split tree/wood or stone/rock’ → ‘split, brittle coloured wood or easily split [= ‘alder buckthorn’], brittle coloured stone/rock [= feldspar]’ → ‘yellow’. The point at which syncretism appeared remains unclear, considering the intertwining with the meaning of another stem, as well as semantic shifts due to diverse component associations. In various Indo-European languages, **sphē-* ~ **sphā-* has developed as follows: ‘long, flat piece of wood’ → ‘chip; brush-wood; thin log’ → ‘dried wood’ → ‘split, cracked wood’ → ‘split, brittle rock [= feld-

spar]' and 'flat objects with a thinner part, mostly with a handle [= oar, spade, spoon; wedge, shoulder blade, etc.].' The meaning 'feldspar' is exclusive to Germanic languages, with no progression to the taxonomic and colour concepts of wildlife.

Enn Ernits (b. 1945), PhD ja DVM, Associate Professor Emeritus of Estonian University of Life Sciences (Friedrich Reinhold Kreutzwaldi 1a, 51014 Tartu), enn.ernits@emu.ee

Lohut(amat)use määr

Lilli Luuk. Minu venna keha. [Tallinn:] Hea Lugu, 2022. 182 lk.

Lilli Luuk tuli eesti kirjandusse suuremalt eelmisel aastal, kui järjestikku ilmusid tema novellikogu „Kolhoosi miss” ja romaan „Minu venna keha”. Kuid kirjanduspildis on ta esil olnud varemgi: 2017. aastal võitis Tuglase novelliauhinna tema novell „Auk” ja 2021. aastal novell „Kolhoosi miss”. Eesti nüüdiskirjanduses on ta end kehtestanud aga just tänavu – ja seda ei näita üksnes aasta kirjaniku tiitel, vaid ka hinnangute ja perspektiivide mitmekesisus tema teoste arvukais arvustustes, millest ei puudu ülivõrdeline kiitus: „Midagi nii head pole te eesti kirjanduses ammu lugenud”, teatab Sveta Grigorjeva juba Luugi novellikogu arvustuse pealkirjas loosunglikult.¹ Kiitvaist, samal ajal vahel ka kõhklevaist hinnanguist olulisem on Luugi loomingu paigutamine kirjanduslukkku: „hämarkirjutus”² ja „tumekirjanik”³, „Surma, hirmu ja leina 50 halli varjundit”⁴, „mingi kummaline kooslus post-interneti ja uustehnoloogia kohtumisest kõrgkirjandusega”⁵. Luuk on

eesti kirjanduses kanda kinnitanud vanamoeliselt, lihtsalt (häid) raamatuid kirjutades. Tema teoste põhjal joonistub välja ennastunustava põhjalikkusega pühenduv, end poeetiliselt realiseeriv enesest teadlik autor, kelle üle laotub saladuslikkuse loor, sest mis suudaks seletada seda, kuidas on võimalik kirjutades luua nii intensiivselt ja vahetult tajutud, isegi füüsiliselt ja paigaliselt kogetud kohalolu, nagu see avaldub tema novellides, kuid veelgi tugevamalt romaanis „Minu venna keha”. Romaani ei ole võimalik iseloomustada mõne kokkuvõtliku lausega – see on justkui elav organism, mis lugemisprotsessis lõputult teiseleb, nihetub, ühtaegu nii kujundiliselt avardades kui ka sündmustikult kokku tõmbudes. See on romaani olulisim pingejoon ja ülesanne, mille lugeja peab lahendama: kas kõlama jäävad tegelaste halastamatu järjepidevusega vahendatud, aegluubis kuhtuvad saatused või suudab elavalt värelev kujundipalett puhta esteetika jõuga neist üle kasvada?

„Minu venna keha” ülesehitus on keerukas ning selle „loomise mehaanika” täielikuks mõistmiseks on Made Luiga sõnusti vaja „kirjandusuuriia fanaatilist püsivust”,⁶ ning seda, et romaan vajab tähendus- tasandile täieliku(ma)ks avanemiseks mitmekordset lugemist, on välja toonud teisedki arvustajad. Romaanis vahendatud mitmeharuline lugu ei näi alguses ulatavat lugejale ühtki selget niidiotsa. Küsimus pole niivõrd teose temaatilises ega kujundilises plaanis, mis omavahel sagedasti ootamatutel, vahel justkui sobimatutel viisidel põimudes panustavad samuti keerukusse, vaid nn loolooma põhielementides. Romaan algab järgmiselt: „Nende tulevik

¹ S. Grigorjeva, Midagi nii head pole te eesti kirjanduses ammu lugenud. – Looming 2023, nr 2, lk 270–272.

² J. Ross, Märjade jalgade tunne. – Vikerraar 2023, nr 4–5, lk 157–162.

³ M. Luiga, Pimesikumäng. – Sirp 21. X 2022, lk 22.

⁴ A. Loog, 360 kraadi kaamost ja kadu. – Postimees 24. X 2022.

⁵ S. Grigorjeva, Midagi nii head pole te eesti kirjanduses ammu lugenud, lk 271.

⁶ M. Luiga, Pimesikumäng.

võetakse jõuga, rebitakse lahti nende enda nähes, alles tärkav potentsiaal, võimed ja soovid visatakse kõrvale [---] sündides antud annid jäävad kasutamata ja kaotavad aastatega jõu, nende õnn kehtivuse” (lk 5). Kes need sõnad lausub? Narratoloogilise tavaarusaama kohaselt võiks see olla väljaspool loomaailma paiknev jutustaja, kes ise ei ole tegelane ning kes asesõna „nemad” kasutades viitab loo tegelastele. Peatükki edasi lugedes aga näib, et need sõnad lausub iseendaga kõneledes ja enda juba elatud elule viidates minajutustaja, kes on minetanud võime end minana tajuda. See, et loolised ja olemuslikud kategooriad takerduvad teineteisesse kohe esimeses peatükis, ei tee lugemist lihtsamaks.

Laused mõjuvad ettekuulutusena, mida võiks lausuda prohvet. Ennustus läheb täide, ent selle ulatus jääb lugejale romaani vältel mõistatamiseks, nii otseses, tegelaste saatuse ja omavahelisi suhteid selgitavas plaanis kui ka laiemal olemuslikul tasandil, milles küsitakse, mis osa oma saatusest jääb inimesele määrata hävingut külvavais ajaloo keerdkäikudes. Õigemini küsivad selle järele romaani kahe minajutustaja sisemonoloogide kaudu vahendatud vestlustes nii erinevad tegelased kui ka jutustajad – 19-aastane Ellen ja tema teismeline õetütretütär, kelle mõtted tuuakse lugejani mitmekordse filtri kaudu. See omakorda mõjutab seda, milline on nende mõtiskluste narratiivne autoriteet. Välisläti antropoloog Vieda Skultans, kes on Lätis iseseisvuse taastamise järgse aja alguses suuliselt jutustatud elulugude kaudu uurinud Nõukogude okupatsiooni mõju vaimsele tervisele, kirjutab intervjueeritavate raskustest oma elust tähendusrikkana jutustada. See tuleb kõige tugevamalt välja saatuse (läti keeles *liktenis*) mõiste kaudu, millele toetudes inimesed rõhutavad võimetust juhtida nii oma elu(käiku) kui ka selle loostamist. Lausetega „See on mu saatuse” ja „Niisugune on mu saatuse olnud” annavad

rääkijad teada, et nad ei ole suutnud anda oma elule sellest jutustades tähenduslikku kuju. Mingis mõttes on niisugusel juhul tegu jutustamise läbikukkumisega.⁷ Luugi romaani avalõik on kujundite ja neist tulenevate loo võimaluste poolest võimas, ent saatuse tähendusväli sarnaneb väga sellega, mida Skultans eluloointervjuusid tehes hoomas. Tähenduse hajumine ja jutustamispädevuse kahtluse alla seadmine sama peatüki lõpuosas tundub sellele ka osutavat.

Küsimus lugudest ja vahendusest läbib romaani, kõige silmatorkavamalt juba jutustamise laadi kaudu. Teoses puudub otsekõne, tegelastevahelisi kõnelusi annab edasi jutustaja sisekõne ja selles vaheldub tema hääle teiste tegelaste lausutu vahendamise ja sageli ei ühildu seesugune sisekõne parajasti aset leidvate sündmustega. Lisaks on tegelaste elu muserdanud sündmuste nimetamise ja väljaütlemise ning lugude rääkimise võimatus romaanis pidevalt esil, moodustades peatükist peatükki kulgedes kujundilise ja temaatilise rütmi osa. Nii kõneleb noor jutustaja 1980-ndatel aset leidvas peatükis „Ema” teadmisest, mis on „meil kurgus kinni” ja mille „väljaütlemiseks ei ole sõnu olemas” (lk 15), järgmises peatükis aga mõtiskleb Ellen mõistmisest, mille tähistamiseks ta „ei teadnud veel õigeid sõnu” (lk 16). Romaani sündmustiku seisukohalt olulises peatükis, milles Ellen saab ülesande minna teekonnale – see on ühtlasi tema eneseavastamise tee alguspunkt –, tuleb esile teosele omane sisemonoloogina vahendatud hajuv ja katkendlik jutustaja autoriteeti pärssiv mitmehäälsus.

„Miks ema ei saa minna, sain ma muidugi aru [---]. Doris oli seda suutnud. Emale selgeks teha, kuidas on õigem. Õige. Just sellepärast rääkisimegi järele jäänud

⁷ V. Skultans, *Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-Soviet Latvia*. New York–London: Routledge, 1997, lk 44.

hommikutel [...] märja villa järele lõhnavaas kõõgis sellest, et puudenormi peab ju keegi perest ka tegema jääma. Et seda on palju, ja mida kõike meilt veel nõutakse, et jälle see kordub ja üha rohkem nõutakse. Aoajal, kui aknatagune on veel päris pime ja alles õue astuja jaoks lubatakse aeglaselt taeva alt natuke halli valgust nõrutada, peeti meil plaane. Vanuse poolest olin mina ka nüüd ametlikult töökohuslane. Aga ema jõudis minust rohkem palki lõigata [...]. Mehi meie majapidamises enam ju polnud [...], polnudki kedagi muud, kui meie kolm. // Ellen ei ole enam laps. // Kas tõesti minu ema ütles nii?" (Lk 16)

Jutustamine liigub siin ühe lõigu ulatuses mitu korda mineviku ja oleviku vahel edasi-tagasi, sisaldades esimeses isikus jutustamist ainsuses ja mitmuses, kolmandas isikus jutustamist ja umbisikulist tegumoodi. Nii on teose sündmused ning teised tegelased koondunud põhijutustaja ja peategelase Elleni ümber. Samas on üksteise otsa kuhjatud häätel Elleni lugu ja tema minaloomet hajutav ja lahustav mõju. Rängale teekonnale asumist, mille perekond talle ülesandeks on andnud, tajub ta sisemise arengu lähtekohana. See leiab aga aset identiteedikategoriate vahelisel alal, kuhu Elleni paigutavad tema perekonna liikmed: ema, kes rõhutab, et ta pole enam laps, ja lapseootel öde, kes (Ellenist) selge(ma)lt paigutub naiseks olemise kategooriasse. Sellegipoolest määratleb Ellen oma positsiooni enda jaoks võimalusena. „Selles ajas ja kohas algas minu vabaduse auk,” arutleb ta, nägemata ette, „KUI pikk või lühike mu vabadus on, kuhu see ulatub” (lk 16).

Ajaloo- ja sõjaromaanina määratletud teose sündmustik leiab aset 1944. aasta hilis-sügisel sõjas kurnatud ja purustatud Eestimaal, napimalt väljajoonistatud kõrval- või järelliin aga millalgi 1980. aastate keskel. Autor on seda nimetanud teekonnaromaaniks, mille keskmes on ühe inimese tee-

kond „enda paremaks mõistmiseks”,⁸ rõhutades peategelase Elleni sisemise arengutee rolli tema füüsilise, Eesti 1944. aasta kaardil jälgitava kulgemise kõrval, mis annab graafilise täpsusega edasi peategelas(t)e läbitud asulate ja linnade sõjapurustuste määra. Näiteks mööduvad Ellen ja Paul oma teekonnal⁹ Türi raadiosaatejaama varemeist, otsides pilguga „ikka Euroopa kõrgeimat raadiomasti”, mille kaudu „ulatus Eesti hääle isegi Ameerikasse, kogu Euroopas olime me kuulda-val” (lk 52). Nõukogude hävituspataljon oli 1941. aasta juulis saatejaama õhku lasknud. Nii 1941. aasta juuli- kui ka 1944. aasta märtsipommitamises tugevaid purustusi saanud Tartusse, sõjaeelsete unelmate linna saabudes haarab Elleni pilk Emajõe, mis on kui „must liputav keel linna hambutus, harvade mustade hambatüügastega, peaaegu tühjaks pektud suus” (lk 82). Läbi Eestimaa kulgeva retke kirjeldustele lisanduvad Elleni mälopildid, milles korduvad, natuke varieeritud juhtmotiivitaoliste kujundite kaudu joonistub välja sõjaeelse maailma külluslikkuse järkjärguline kokkutõmbumine. Selle elu muretu rikkalikkus ilmneb Elleni meenutuses naabertalu suvisest kohvilauast, mis aktiveerib kõik meenutaja meeled: silm haarab valget pitslina halliks pleekinud aialaual, kompimis- ja haistmismeel hõlmavad uimastavalt lõhnavate pojengiõite pakse õiepalle, maitsemeel naudib ette „hea elu” värske kohvi ja Pihlaka perenaise paksude saiade maitset „kannikestega taldrikul” (lk 60). Pojengimotiiv on osa ka 1941. aasta suvel koolitrepil poolihääli peetud jutu-

⁸ Lilli Luuk: Eestis on head kirjandust väga palju. – ERR-i kultuuriportaal 15. VIII 2023. <https://kultuur.err.ee/1609063694/lilli-luuk-eestis-on-head-kirjandust-vaaga-palju>

⁹ Romaani sündmustikku ei ole võimalik edasi anda lugemismuljet rikkumata, see asjaolu hoiab romaani arvustajaid krüptilises voolu-sängis vangis ja paneb pead murdma selle üle, kuidas romaani sündmustiku kohta midagi öelda selle kohta midagi ütle mata.

ajamisest, mille keskmes on Tartu massimõrv. Seda poolvargi kuulates jääb Elleni pilk kinni „sinna [mõranenud savikausi] saki vahele”, kuhu naabritüdruk Ada metsmaasikaid kallab, nii et tal jäävad nägemata viimased veel öitsevad „lumest valgema, verise südamikuga” pojengid, mille „õied on sama suured nagu väikese lapse pea” (lk 69). Pojengid, mis lugeja meeli uinutades toonivad rahulolevat ja enesestmõistetavat kohvijoomist pisut roidunud sensuaalsusega, lisavad nüüd romaani sündmustikus üha enam maad võtva kurbuse, hirmu, ärevuse, teadmatuse ja jõuetuse atmosfääri killukese nukrat tardunud pühalikkust, mida rõhutab langevate õielehtede võrdlus haavatud luikedega.

Romaani intensiivne afektiivsus, mis tekitab lugejaski vahetu kogemuse tunde, tõstatab peaaegu paratamatuna küsimuse sellest, mil määral saaks või peaks romaani vaatlema traumanarratiivina. Imbi Paju pealkirjastas Eesti kultuuri-ruumis minevikutraumade teemat avava teose „Tõrjutud mälestused” (2007) ühe osa järgmiselt: „Ajalooteo on mälestuste ja leina topelttöö”. Luugi romaani ajalootöö kulgeb sarnases trauma kontseptuaalse raamini ulatuvas mõistelises ruumis. Traumateooria põhimudeli kohaselt saab traumaatilise kogemuse kahjustavat mõju leevendada seda kogemust toetavale ja vastuvõtlikule kuulajale loona vahendades, ning traumaga toimetuleku tõenäosust peetakse seda suuremaks, mida täielikumalt suudab traumakogemusega inimene oma läbielamist loostada. Paju teos ja samanimeline film on püüdnõukogude võimu repressioonide tõttu tema emale ja ema kaksikõele osaks saanud trauma loostada ja luua empaatiline ruum selle loo vastuvõtuks.¹⁰ Traumateraapia

põhimõtetest lähtuvalt – niipalju kui neid kirjandusele rakendada saab – on Paju teosed õnnestunud, kuivõrd kogemus saab lohutust ja lepitust võimaldava määrani loostatud.

Romaanis „Minu venna keha” edastatakse sündmusi lugejale raskesti ligipääsetaval viisil, lugude vahendamise võimalikkust üha küsimärgi alla seades. Omamoodi paradoksaalselt on traumateoorias levinud ka loostamise vajadusele vastanduv arusaam trauma hoomamatust ja tabamatust olemusest ning selle kujutamise võimatusest. Selle tulemus on vormiliselt eksperimentaalsete, fragmentaarsete, nn lõhutud narratiiviga kirjandusteoste eelistamine või isegi normatiivne staatus trauma kirjandusliku kujutamise käsitlustes. Luugi Teise maailmasõja hävingut, purustusi ja (inimelude) kaotusi, ent ka tegelaste sisemiste maailmade ahenemist ja sandistumist käsitleva romaani hüplik narratiiv ja kujundiline tihedus klapib viimati nimetatud tüüpi traumanarratiiviga hästi. Teoses käsitletud ajaloosündmused – Teise maailmasõja kogemus Eestis ja selle järelmõjud – on iseseisvuse taastamise järel olnud kannatustena rahvusliku mälu keskmes. Kui romaani sündmustik – või sündmustevaesus – lisab maailmasõja ja selle järelmõjude kirjanduslikesse käsitlustesse kahtlemata uusi rakursse, siis millisel viisil suhestub „Minu venna keha” Eesti nn normatiivse mäludiskursusega? Luuk on mõnevõrra krüptiliselt lausunud, et „Teine maailmasõda on õpetanud meile niivõrd palju asju ja me ei ole neid ikka veel ära õppinud”.¹¹ Romaani fookustele mõeldes ei ole võimalik, et see Luugi hinnangul veel eesmisev õppetund ei puudutaks tegelemist ja hakkamasaamist mineviku pärandiga, mille muserdav jõud romaanis

¹⁰ Vt L. Kurvet-Käosaar, Vaikusesse vajunud aeg. Naise traumaatiline repressioonikogemus Imbi Paju dokumentaalfilmis ja raamatus „Tõrjutud mälestused”. – Ariadne Lõng.

Nais- ja meesuuringute ajakiri 2008, nr 1/2, lk 136–147.

¹¹ Lilli Luuk: Eestis on head kirjandust väga palju.

üle inimeste ja maastike laotudes levib tahmahalli määrdunud varjuna üle põlvkondade.¹² Pärast iseseisvuse taastamist väljakujunenud, nn kannatuse ja vastupanu narratiivile ülesehitatud rahvusliku mäludiskursuse ulatumist XXI sajandisse on peetud kohatuks ja aegunuks. Kirjan-

¹² Vt **M. Atkinson**. *The Poetics of Trans-generational Trauma*. New York: Bloomsbury Academic, 2017, lk 56; **I. Paju**, Kirjandus-kliinik. Mida tähendab olla inimene. [Tallinn:] Kirjastus Gallus, 2023, nt lk 18–26, 36. Põlvkondadevahelisele traumale tähelepanu pööramine ja sellega toimetulek on Paju raamatu üks läbivaid teemasid.

duses on hilisemat nõukogude aega käsitletud stabiilsust ning ehk isegi harmooniat kätkeva perioodina. Praegust meile ähvardavalt lähedal sõjakeerises maailma vaadates on romaani kurbuse, kannatuse ja kuhtumise narratiiv ehmatavalt a(s)jakohane. Oma vahetus intensiivsuses on „Minu venna keha” ehk võimeline ehitama sildu üle põlvkondade ja kultuuriruumide, toetama arusaama meie eksisteerimisest maailmas haavatavana ning tajuma seda ajas ja ruumis jagatavana ja jagatuna.

LEENA KÄOSAAR

Tammsaare ja sõda

A. H. Tammsaare. *Sõjamõtted*. (Eesti mõttelugu 170.) Tartu: Ilmamaa, 2023. 270 lk.

Kogumik „Sõjamõtted” koondab A. H. Tammsaare aastatel 1914–1919 Koitjärvel kirjutatud ja omaaegses ajakirjanduses avaldatud esseistlikke tekste. 1919. aastal ilmunud raamatu tarbeks lisas autor neile saatesõna ja viis sõjateemalist novelli. Seega on osalt tegemist ilukirjandusteosega. Kirjastus Ilmamaa on seda tekstivalimikku täiendanud toimetaja Katre Ligi allmärkustega ning Peeter Järvelaiu järelsõnaga.

Mõttelooliselt seostuvad Tammsaare kirjutised maailmasõjaeelses Euroopas levinud pessimistliku kultuurikriitikaga (vt lk 184–190), mis reaktsioonina sajandivahetuse progressiusule juhtis tähelepanu inimeste ja inimmasside võimetusele allutada oma madalaid instinkte ükskõik millise kõrgema moraali teenistusse ning hoiatas, et teaduse ja tehnika areng pigem võimendavad inimloomuses peituvaid destruktiivseid jõude, kui lubavad neid

ületada. Esimese maailmasõja vallandumine 1914. aasta suvel kinnitaski sellise pessimismi asjakohasust: ebamäärastel põhjustel alanud ja kiiresti laienenud sõda, millel selget süüdlast justkui ei olnudki, lubas järeldada, et sõjasüüdlaseks tuleb pidada inimloomust, mis polnud suutnud tapatalguid ära hoida.

Sõjakriitikuid vapustas massiline poole valimine tolleaegsete Euroopa intellektuaalide seas. Paljud neistki, kes varem olid kuulunud patsifistide ridadesse, otsustasid nüüd kas isiklikust patriotismist või avalikkuse surve tõttu kodumaad sõjas toetada ning katkestada suhted endiste mõttekaaslastega, kes seda teha ei soovinud või vastase poolele jäid (lk 20, 190–191). Kosmopoliitse haritlaskonna killustumine võttis paljudelt sõjavastastelt literaatidelt viimasegi tulevikulootuse: kui maailma sõtta juhtinud konservatiivsed valitsusringkonnad ning rikastuv liberaalne keskklass olid progressiivsete jõududena juba varem maha kantud, siis nüüd tabas sama saatus vaimuaristokraatiat, mille hulka kuuluvaks lugesid sõjavastased literaadid ennastki.

Pessimistide sõjaaegseid tekste iseloomustab seetõttu resigneerunud meele-

olu, pettumus Euroopa kultuuris ja mure maailma tuleviku pärast. Samal ajal püüti oma haritlasmissiooni teadvustades leida uusi väljendusvahendeid sõjaõuduste tal- letamiseks ja edasi andmiseks ning helge- matel hetkedel tegeleti otsingutega mingi ehedama elutunnetuse järele, mida loodeti leida näiteks eluslooduse (lk 45, 129, 206), laste (lk 142, 216, 221–235) või lihtsate ja harimata inimeste juurest (lk 76, 236–245).

Tammsaare veetis Esimese maailma- sõja aastad haigena venna talus Koitjärvel ja kirjutas kõik need kahtlused, lootused ja Euroopa kataklüsmid lahti esseedes, milles ilmneb ambitsioon tõusta kõr- gemale Eesti kohalikest oludest ning võtta osa rahvusvahelistest aruteludest maailmasõja põhjuste ning sõja olemuse üle. Tammsaare luges Anatole France'i ja Maurice Maeterlincki ning osales nen- dega samas mõtteringluses, mis püüdis toimuvat mõista, lugejate jaoks mõtestada ja paremal juhul olukorrast väljapääsu või lohutust leida.

Hiljem iseloomustas Tammsaare oma jupikaupa ajakirjanduses avaldatud mõtte- avaldusi väikeste ja juhuslikena, kahetse- des, et ta polnud oma ideid suuremasse teosesse koondanud (lk 7, 10). Läbivaid teemasid ja seisukohti saab välja tuua aga nendegi tekstide põhjal.

Inimene ja usk

Võib-olla taotlusliku vastusena maailma- sõja eraldavale ja lõhestavale survele domi- neerib Tammsaare „Sõjamõtetes” kesken- dumine inimsoo ühisosadele. Need on tema jaoks igal juhul ja kõigele vaatamata olemas, kuid ei anna veel põhjust optimis- miks. Vastupidi: Tammsaare käsitluses moodustub jagatud pattudest omamoodi kollektiivne süüdistus inimkonna vastu, kelle nii käimasolev sõda kui ka varasemad ajaloosündmused olid paljastanud enese- keskse silmakirjatsejana.

Näiteks olid sõjad kinnitanud, et Euroopa kultuuri ei saa pidada ülejäänud kultuuridest tsiviliseeritumaks, ületagu see pealegi teisi oma tapa- ja tulejõult (lk 8, 27–30, 52). Ka maailmasõja juures pol- nud märkimisväärne mitte see, et mustad või punased võitlesid valgete vastu, vaid hoopis see, et valged oma väidetavalt kõr- gemale kultuursusele vaatamata kippusid metsikustes värvilistest ette jõudma (lk 111). Üldse on inimkäitumine Tammsaare meelest ettearvata ning inimeste pinna- pealsed erinevused ei väljenda sügavamaid loomuerisusi: ka tööline hakkaks miljo- näriks saades käituma täpselt samamoodi nagu see, kes on miljonärina sündinud (lk 35–40).

Eriti ilmseks muutuvad inimeste jaga- tud instinktid siis, kui nõrgenenud väliste kontrollimehhanismide asemele astub puhtalt tugevama õigus. Siis võib igaüks näha, et seadust täidetakse ainult seni, kuni on võim, mis selle täitmist nõuab; vasta- sel juhul ei pea vett ükski rahvusvaheline leping ning kindlasti leitakse sobiv põh- jendus, miks peaks õiguse või isamaa pärast kaaskodaniku paljaks röövima (lk 66). Nõnda tuleb üle saada naiivsest seisu- kohast, nagu oleks inimlik religioon ena- mat kui orjus, inimlik õigus enam kui võimuiha ning inimlik ajalugu enam kui mälestusmärk võitjatele (lk 7). Nõustudes filosoof Henri Bergsoniga, et ainuke kin- del reaalsus on liikumine ja muutumine, ei soostu Tammsaare siduma nende nähtus- tega edenemist – aja voolavus olevat ainult sündmuste vaheldumine (lk 193), samas kui igasuguse „arenemise” ja „edenemise” retoorika suhtes tuli olla skeptiline (lk 42, 45).

Ometi kuulub inimloomuse juurde vajadus millegi kõrgema järele; unistus mingisugusest „temast”, keda kunagi kätte ei saa, kuid kelle käskusid pikisilmi ooda- takse. See „tema” võib olla nii maa peale jumalate asemikuks määratud üliinimene

kui ka Jumal ise (lk 121–122). Maailmasõja ajal olidki kõik rahvad pöördunud Jumala poole ja palunud temalt nende vaenlaste hävitamist, kelleni relvad ei ulatunud – justkui oleks igal rahval jätkuvalt oma rahvuslik jumal, nagu iidsetel Iisraelil (lk 145). Jumalalt või jumalate asemikult loodeti lohutust kannatusteski, sest miljonite kannatusi nähes oli raske mitte hakata nendest mingit mõtet otsima (lk 181).

Sõjakoledest või muude läbielamiste tõttu võib inimene seega kergesti kaotada usu mõistuse väärtusesse ning pöörduda pigem intuitsiooni ja „sisemise selgelnägemise poole” (lk 193). Sellest, kuidas kriitilises olukorras tuleb inimesel tunnistada oma mõtte- ja tegutsemisvõime piiratud ning teha katset ületada see uute vahenditega, kirjutab Tammsaare pikemalt seoses Maeterlinckiga (lk 129–141). Seejuures märgib ta, et ebausk ja ebateadusi Maeterlinck ei pooldanud (lk 134); seda ei saa aga väita kõigi teiste omaaegseid pöördelisi sündmusi tunnistanute kohta. Ka Eesti ajaloos tuleks lähemalt uurida XX sajandi esimese poole ühiskonnategelaste ja intellektuaalide kokkupuuteid teosoofia, antroposoofia, spiritismi ja teiste sarnaste liikumistega.

Suurrahvus ja väikerahvus

Inimkonna ühisosade väljatoomise kõrval juhib Tammsaare siiski tähelepanu olulisele nähtusele, mida võiks nimetada suurrahvusliku ja väikerahvusliku eneseteadvuse eristamiseks. Esimest iseloomustab usk uue ajastu saabumisse ja uutesse ülesannetesse, mis ootavad täitmist ning mille nimel võitlemine on õigustatud. Näiteks oli Saksamaal ennustatud, et sakslased saavad maismaa käskijaks, nagu Suurbritannia oli olnud mere valitseja (lk 75), samas kui venelased uskusid uude slaavi tõu ajajärku ja uude maailmakultuurilisse missiooni (lk 61, 125–126). Isegi vene liberaalid arvasid,

et „virgunud Venemaa” suudab tsaariaegsed pahed kõrvaldada ning ülejäänud maailmale eeskujuks olla (lk 60).

Tagasihoidlikel väikerahvastel, nagu eestlased, seesugune julgus ja lootus aga puudub (lk 61–62). Vastupidi, eesti rahvaluule on tunnistanud, et Kalevipoeg oli olnud halb tapleja, ning suhteliselt võitluskehv oli ka hilisem eesti kirjandus (lk 152). Peamine, mida eesti sõjalauludes rõhutati, oli isamaalisus ja riigiustavus, mis pole Tammsaare meelet imekspandav, kuna eestlasi oli ammu igal võimalusel separatismis süüdistatud (lk 154–155). Üldiselt oli sõjapasun aga eestlaste jaoks olnud alati hädapasun ning iga sõjalaul muutunud nutulauluks. Kuigi Eesti aladelt olid paljud sõjad üle käinud, ei olnud eestlased neid kunagi ise algatanud ning nii oli neile võõras suurrahvastele omane ülev, peadpööriv, meeletuks tegev, orgialik rõõm, mis tekib jõuteadvusest. Maailmasõjaski olid väikerahvad sunnitud erapooletut mängima, „sest kes võib teada, milleks see hea on” (lk 160).

Väikerahvuslikku eneseteadvust esindav Tammsaare ei hinnanud seetõttu kõrgelt ei Euroopa kultuuri varemetele uue tuleviku ehitamist lubavaid futuriste (lk 11–12) ega Marxi vääramata tõena ettekuulutatud maaapealset rahuriiki (lk 78). Ka eilse maailma hävitamise järel pidid ju inimene ja tema instinktid ikkagi endiseks jääma (lk 9) ning õige oli arvata, et just need, kes kõige valjemalt vabadustest ja õigustest karjuvad, osutuvad kõige suuremateks vabaduste ja õiguste rikkujateks. Nii oli see olnud juba tsaariajal ja nii pidi olema ka pärast revolutsiooni (lk 82).

Selles mõttes on eriti valulik ainuke „Sõjamõtetes” leiduv tekst, mis lähtub otseselt Eesti omaaegsetest päevapoliitilistest oludest. Selles käsitletav sündmus on Ajutise Eesti Maanõukogu (Maapäeva) laialipeksmine enamliku rahvahulga poolt 1917. aasta 15. novembril, samal päe-

val, kui Maapäev kuulutas end kõrgeima võimu kandjaks Eestis. See episood kinnitas Tammsaarele tema varasemat „tumedat aimdust”, et niisugune ongi kuulutatud ja kiidetud vabadus ja revolutsioon ning oleks eksitus arvata, et Eesti on midagi muud kui Venemaa, „see logeduste ja korratuste pesa” (lk 80–81).

Niipea kui võim käes, olid äsjastest vabaduste lubajatest enamlased unustanud oma rahumeelsuse ja vabatahtlikkusprintsipi ning võtnud kasutusele vägivalda nii Helsingis, Peterburis kui ka Tallinnas. Võis ju mõista, et vägivalda tarvitatakse vägivalda vastu, aga millist vägivalda pidid esindama soome ja eesti rahva valitud saadikud? Tammsaare järelendas, et revolutsiooniline vägivald ei olegi kuidagi õigustatud, vaid leiab poolehoidjaid puhtalt seetõttu, et Tsaari-Venemaa oli olnud vägivallamaa ning need, kes olid vägivalda all kannatanud, tahavad kasutada sedasama vägivalda, et kätte maksta, ükskõik, kas süüdlasele või süütutele. Nähes ette Vene kodusõda, avaldas Tammsaare muret, et Venemaal leidub liiga palju pimedust selleks, et lepitaks vähese vennaverrega (lk 82).

Ent ennekõike oli märkimisväärne, et ka eestlased olid nüüd oma väikerahvusliku eneseteadvuse reetnud. Selleski oli süüdi Venemaa, mille äärmusparteid olid juhtrolli esindanud põrandaalused, põrandaalune aga pidi alati muutuma usu-meheks, hullustajaks, vägivallatsejaks ja tagakiusajaks. Seda tsariaegset põrandaalust vaimu leidis Tammsaare arvates ka Tallinna enamlaste juhtkonnas, mis oli Venemaal hariduse omandanud ja mida ei olnud mahendanud seltskondlik kokkupuutumine teiste eestlastega (lk 83–84). Need venestunud eesti põrandaalused olid samuti muutunud kitsarinnalisteks usklikeks, kellele vägivald, tagakiusamine ja kättemaksuhimu olid igapäevased asjad. Rahva seas olid nad leidnud aga poolehoidu, kuna kõik eestlased olid tsaari-

ajast pärinud enam-vähem põrandaaluse hingeilma usuga, et on kerge ilma ja inimesi uueks luua – lihtsalt varem polnud selleks võimalustki avanenud (lk 84). Sama temaatika juurde pöördub Tammsaare kogumiku viimases tekstis, novellis „Meeletu mälestused”, mis lihtsa talumehe silmade läbi räägib enamliku vägivalda võimutsemisest Eestis (lk 236–245).

Sõda ja tulevik

Oma sõjaaegseid kirjutisi tagasihoidlikkeks hinnanud Tammsaare ei uskunud, et sõja ajal võiks sündida suurt kunsti või kirjandust – loomine nõuab süvenemist, milleks sõjas pole aega (lk 187) ning sõda ei võimalda loometööks vajalikku rahu ja mõtlikkust (lk 18). Nagu öeldud, ei kiirustanud Tammsaare nõustuma ka nende kaasaegsetega, kelle meelest võis sõda kui kergemeelsust ja kergeusklikkust hävitav nähtus (lk 7, 51) toimida vaimse puhastustulena, mis viiks uue ja parema inimese või ühiskonna sünnini. Vastupidi: toetudes Prantsuse revolutsiooni (lk 187) ja Ameerika Ühendriikide kodusõja kogemusele (lk 113), ennustas Tammsaare sõjajärgseks ajaks pigem liialdusi, meeletusi ja elupõletamist nendelt, kes olid sõja ajal ja tänu sõjale rikkaks saanud (lk 62–65). Tagantjärele 1920. aastatele mõeldes pidaski see ennustus paika.

Seda, milline võiks välja näha eeldatav sõjajärgne elu, kehastasid Tammsaare jaoks eeskätt Ameerika Ühendriigid. Sealgi ei leidunud õieti kunsti ega kirjandust (lk 19) ning miljardid dollarid sünnitasid kire ainult uute miljardite järele (lk 64). Seetõttu ei võinud Ameerika olla sobiv eeskuju pea kaotanud Euroopa kultuurile (lk 114): isegi Ameerikasse sisse rännanud eurooplased ei saanud seal kunstiloojateks, vaid samasugusteks ameeriklasteks nagu kõik teisedki (lk 119). Vaheldusrikkust ja põnevust taga ajava inimese vaimu-

toidu vähenõudlikke eelistusi iseloomustas Tammsaare kui „Ameerika süsteemi järele Chicagos valmistatud” konservi (lk 201). Üldse on Ameerika problemaatikale pühendatud „Sõjamõtete” märkimisväärt osa, sh pikk essee „Ameeriklastest” (lk 108–120).

Teine Tammsaare huviobjekt oli tuleviku sõda, mis pidi kahtlemata saabuma ning teaduslik-tehnilise progressi tingimustes kujunema piirituks ja lõputuks eskaleerumiseks (lk 31–34). 1915. aastal kirjutatud arutlust, kuidas tulevikus kaugjuhitav masin võitleb masina vastu, võib pidada varaseimaks droonide kirjelduseks eesti publitsistikas (lk 47–48). Päädima pidi see sõjalis-tehniline areng aga täiusliku, tehisintelligentse masina leiutamise, millel on hing sees ja mida inimesel pole võimalik taltsutada (lk 49–50). Nagu sellest tekstist näha, siis kuulus tuleviku juurde õieti seegi, et tõele peab ameerikalikul kombel „naljavana või klouni ülikonna selga ajama”, kuna alles siis hakkab lugeja tõe vastu huvi tundma (lk 204).

Sarnast tumedat ja paradoksidest tulvil irooniat leiab teistestki „Sõjamõtete” esseedest. Nii kirjutab Tammsaare, et sõda on kultuur ja vabaduse avaldus, kuna sõda

ühendab inimesi ja õpetab neile uusi teadmisi (lk 14). Samuti olevat hea, kui inimesed õiguse nimel ülekohut teevad, sest nii saab ka ülekohus õigusest osa, imbub sellest pikkamööda läbi ja tundubki viimaks peaaegu õigusena (lk 106). Mingit sirgjoonelisemat tulevikuoptimismi leiab tema tekstidest aga vähe. Vaid möödaminnes märgib Tammsaare, et ainuke inimsoo jumalatest, mis näib püsivat, on kaastundmus (lk 164), ning et „päästmine [on] vististi ainult kasvatuses ja arenemises” (lk 9). Ainuke pikem ja põhjalikum positiivne kreedo leidub kogumiku nimiesseed lõpetavas lõigus: „Mina usun ainult, usun kõige, mis minus on, et jälle ilusaid päevi tuleb, kus niidud värskest loost lõhnavad, lilled õilmitsevad ja männik magusa vaigu templiks saab. [---] Ma usun isegi, et me surnutele kord-korralt nende käsud ja seadused üles ütleme ja et me ühe hukkunud elava pärast rohkem kurvastame kui mõne sammaldanud vareme või luitunud pildi pärast. Ma usun õnnelikke aegu, kus jumalad meie peale kadedaks saavad ja kus inglid taevast põgenevad, et inimeste seltis elada. Ma usun, sest ma ihkan!” (Lk 34)

MART KULDKEPP

Rahvuslik õudasjalugemik

Marju Kõivupuu. Eesti mütoloogia algajale. Jumalatest ja hiidudest tontide, näkkide ja muude õudasjadeni. Tallinn: Tänapäev, 2023. 383 lk.

Nii nagu varasemagi Marju Kõivupuu publitsistliku loomingu, on raamatupoodide kliendid, lugejad ja kuulajad võtnud tänavu aasta algul ilmunud „Eesti mütoloogia algajale” vastu soojalt. Teos

on jõudnud Rahva Raamatu korraldatava aasta raamatu konkursi teabekirjanduse valdkonna nominentide nimekirja, rääkimata positiivsetest arvustustest siin ja seal. Autor on veenvalt tõestanud, et folkloristiametiga arvamusiilidril on avalikkuses väärrikas roll täita ja inimeste janu folkloori kaudu oma juuri tunnetada on ikka ja alati suur.

Just selle viimase tõttu on raamatu tähendust raske hinnata – suhe pärandisse on iga lugeja jaoks individuaalne. Samal ajal ei tohi unustada, et see, mida peetakse pärandiks, on autoriteetide, teadlike vali-

kute, rõhuasetuste ja vaatepunkti suunata. Kõivupuul on autoriteetne hää, mis kujundab avalikkuse suhet rahvuslikku kultuuripärandisse. Teos asetub usundit käsitlevate raamatute maastikule, mis hariduseusku eestlaste enesepilti vormib. Kõvakaanelisi kaunilt kujundatud rahvausundialaseid teoseid on välja antud ka mujal: Soome Kirjanduse Selts on hiljuti taasavaldanud klassikalised Martti Haavio „Suomalainen mytologia” („Soome mütoloogia”, esmatrükk 1967) ja Uno Harva „Suomalaisten muinasusko” („Soomlaste muinasusk”, esmatrükk 1948), samuti uudisteoseid tänapäevases mütopoeetilises kujunduses.

Seda, et tegu on identiteedikirjandusega, kinnitab nii autori pöördumine, mille järgi on raamat mõeldud „teretutvuseks meie rikkaliku ja elava pärandimaailmaga” (lk 9), kui ka põgus pilguheit raamatututvustustesse, mis vahendavad justkui lugejate hääli.¹ Samuti saab autori pöördumise kaudu vaadelda raamatut kui rahvahariduslikku lugemikku, sest just valgustuslik rahvaharidus on väärtus, mis Kõivupuu raamatut kannab. Autor järgib seda aadet, tõmmates läbivalt piiri teadusliku ja mütoloogilise maailma vahele, olgu teemadeks surm, loodusnähtused või rahvameditsiin. Lugejat haritakse muu hulgas vormaliste tekke, surma eri faaside ning eri liiki taimede ja putukate osas.

Sellest kajab vastu folkloristikat kujundanud ajalooline dilemma: kuidas lepitada

neid rahvausu kujutelmi ratsionalistliku maailmavaatega? Siin tõmbab autor ajalise piiri: vanemale ehk ajatule rahvapärimusele ei rakendu küsimused selles esitatavate väidete tõeväärtusest, mida aga tuleb esitada tänapäevasemate nähtuste kohta, olgu nendeks 1980-ndatel rahvast „hulutanud” AU8 või mürgine kloordioksiid. Ka veesoonte puhul on autor pidanud vajalikuks täpsustada, et arusaam nendest ei kuulu teaduslikku maailmapilti. Seega esindab „Eesti mütoloogia algajale” just fiktsiooniks muutunud usundipilti, mis kõnetab lugejat seetõttu, et on oma, rahvuslik ning seda on oluline tunda.²

Oma ladusa stiiliga viib autor lugeja justkui ekskursioonile rahvausundiliste märksõnade ja assotsiatsioonide maailma. Just viimast võibki pidada Kõivupuu raamatu kõige originaalsemaks osaks, sest ehkki teos on üles ehitatud märksõnade kaupa, on need temaatiliselt grupeeritud. Katuspeatükkide ülesanne on siduda eri teemad tervikuks. Esimene peatükk „Maailm meie kohal ja all” sisaldab teemasid maailma loomisest, ilmalinnust, ilmapuust, milles leidub põikeid võrdlevasse mütoloogiasse, aga ka pilvedest ja ilmaennustamisest, vormalistest (ning selle kõrval ka maksamerelistest ja Loksberile sõitjatest), põrgust ning inglitest. Peatükk lõpeb Juhan Viidingu luuletusega „Elole”: „kiosk oli kuradi kujusid täis” (lk 73). Seda peatükki iseloomustab autori valikute assotsiatiivsus ning väga erinevaid rahvaluuleliike (loomislaulud, pilvetükkidega ravitsemine, tuulispask ja kotermann) ühise teema all käsitledes jääb lugejale mulje maailma totaalset mütologiseeritusest. Sealjuures on pikemalt käsitletud rahvaastronoomiat – ent puudub viide kalendripärimusele – ja ilmapuu kujundit

¹ Karl Martin Sinijärve raamatututvustused „Jätku lugemis(t)ele” (Eesti Rahvusraamatukogu kodulehel, 9. II 2023, <https://vana.nlib.ee/et/sinijarv-lugemissoovitus-koivupuu-rakke>); Marelle Kirnmanni raamatututvustus Tallinna Keskraamatukogu kirjandusblogis „Marju Kõivupuu „Eesti mütoloogia algajale”” (8. VI 2023, <https://lugemiselamused.keskraamatukogu.ee/2023/06/08/marju-koivupuu-eesti-mutoloogia-algajale>); Jaan Sudaki raamatututvustus Sirbis „Eesti mütokollide punane raamat” (Sirp 21. IV 2023, lk 34, <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/eesti-mutokollide-punane-raamat>).

² Vt Ü. Valk, Kui muistendist saab fiktsioon. Žanriajaloolisi märkusi. – Keel ja Kirjandus 2015, nr 8–9, lk 541–555. <https://doi.org/10.54013/kk694a2>

võrdlevas usundiloos, aga pole tutvustatud rahvalaulutekste. Siiski on raamatu järgnevad peatükid ühtlasemad, pakkudes sidusamaid ja üksiktermineid kontekstualiseerivaid arutlusi ning elustavaid tekstinäiteid.

Üksikteemade vahel on ka üldisemaid religiooniteoreetilisi põikeid: räägitakse dualismist, väest, ohverdamisest ja selle liikidest, analoogiamaagiast, mustast ja valgest maagiast. Ühelt poolt on säärane üldmõistete teemadesse lõimimine meetodina mõistetav, sest toob üksikutele märksõnadele paralleele Euroopa kultuurist ja laiemast usundiloost, ometi jätab see juhusliku ja autori assotsiatsioonidel põhineva mulje. Näiteks on peatükis „Inimene ja kodu” räägitud (näitetekstides sageli demoniseerunud) koduhaldjast, puugist, kodukäijatest, ohverdamisest, püha-paikadest ja pühadusest. Peatükk lõpeb „Mütoloogiliste kehakatetega”, milleks on võrdselt nii õnnesärk ja kooljakindad (ehk ended lapse sünnil) kui ka küüntest kübar ja seitsmepenikoormasaapad. Osa märksõnadest on esile toodud hallil taustal koos illustreerivate fotodega, mis loovad raamatusse justkui rõhutatud tasandi. Need moodustavad kauni vahepala üldises märksõnavoos. Muust tekstist eristuvad terminite seletused, näiteks „Peremärgid”, „Eluvesi”, „Imerohi”, „Nõidussõnad”, mis põhiteksti kommenteerivad või laiendavad. Nende seos põhitekstiga on aga vaba – näiteks ilmub kodukäija selgitus mujal kui vastavat teemat käsitlenud põhipeatükis. Kui muidu on hallidel lehtedel terminiseletus, siis raamatu lõpupoole on vastav lehekülj pühendatud Laatre ristimännile ehk kindlale maastikuobjektile.

Teos kombineerib erinevaid allikaid. Üldistustes vahendab see tihti Matthias Johann Eiseni kirjutisi, mida on arhiivitekstidega illustreeritud või ositi ka illustreerimata jäetud. Huvitava allikana kasutab Kõivupuu vanades ajalehtedes

ilmunud kommentaare rahvauskumustele. Nii on toodud ära pikem tekst kurja silmaga seotud problemaatikast, milles mainitakse ilmselt avalikkuses levinud lugusid ühe ooperilaulja kurjast silmast, mis palju õnnetusi toonud. Samuti pikem artikkel, mis kajastab arutelu batsillide ja lendva suhtest ning pärineb 1900. aasta Isamaa kalendrist. Siiski on lugejale algajast edasi jõudnuks saamise tee üsna konarlik raamatus kasutatud viitamissüsteemi tõttu. Peatükkide lõpus toodud viidete seas esineb ohtralt internetiaadresse, mis aga on muutlikud või vahel viitavad autori koduarvuti kõvakettale.

Raamatut iseloomustavad rohked osutused uuema aja kultuurile: nii on autor toonud välja sõna *tont* sagedase esinemise ühendites, nagu *viidetetont* või *kommunistitont*, samuti teoste pealkirjades, nagu „Tondinahad” või „Tondi-õomaja”. Selline osutamine on raamatus programmiline: viitab see ju mütoloogia kõikehõlmavale mitmekihilisusele, teisalt osutab see eesti kultuuri tihedusele. Folkloor nii selle sõnalistes kui ka muudes väljendustes on omakultuuri ammendamatu allikas. Uue mütoloogilise tegelasena on sisse toodud illuminaadid – vabamüürliku salaorganisatsiooni võimukas eliit. Märksõna ilmub rahvameditsiini ja taimravi teema vahel, mille põhjuseks on nende väidetav seos ravimitootmisega. Viimane peatükk kannabki nime „Uuema aja tegelased” ja märksõnadena ilmuvad järjest *jõuluvana*, *põhjapõder Rudolf*, *jõulusokk*, *päkapikud* ja *lihavõttejanes*.

Kui vaadelda raamatut folklooriprotsessi või pärandilooma osana, võib mõista autori soovi detaile pisut kirevaks värvida. Siiski märksõnana esinev välgust materialiseerunud välkmadu (rästik, lk 51) või vihje halastussurmale kui siinmail aimamisi levinud praktikale (lk 120) vajaksid veenvamaid viiteid, kui on soov jääda teaduslikkuse piiresse.

Samas on mõningane fabuleerimine, isegi müstifitseerimine asjakohane, kui kasutusse on võetud samasugune haruldane termin pealkirjas – *õudasi*. Ähmane viide sõna Hiiumaa päritolule ei selgita küll sõna allikat, ajastut, konteksti ega täpset tähendust, ent tundub, et see sõna rikastab kaasaegset keelt ühe omakeelse vastega interneti kaudu levivaid õuduslugusid tähistavale inglise sõnale *creepypasta*. Arusaam mütoloogiast ja selle rollist ühiskonnas üha uueneb: folklooril pole

omanikke, on omadused ja funktsioonid. Säärane ajastutest, kohtadest, žanritest ja inimese eluringist irrutatud ülevaade mütoloogiast ongi materjaliks fabuleerivale, uuenevale rahvapärimusele, mis huvilisi sageli innustab ja inspireerib. Ülevaade esivanemate vaimuvarast algaile on nüüd kättesaadav ladusas kaunilt illustreeritud väljaandes, innustuseks ja inspiratsiooniks lugejale.

KRISTEL KIVARI

Kuidas jutustada luulest ja miks?

Mart Velsker. Luulejutud. Tekste aastast 1994–2020. (Studia litteraria Estonica 21.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2022. 463 lk.

Mart Velskri „Luulejutud” ei ole küll ilukirjandus selle sõna tavapärasest tähendusest, kuna koosneb eesti luule käsitlustest ja arvustustest, kuid see pakub kohati samaväärset lugemisnaudingut.¹ Seejuures ei tee raamatut võluvaks ainuüksi aines (alustades küsimusest „Kellele on vaja eesti luulet?” ja lõpetades Tõnis Vilu auhinnatud „Tundekasvatuse” arvustusega), vaid ka luulekäsitluste loomise viis (alusstruktuur). Ma julgeks isegi väita, et kogumik peaks olema kohustuslik lugemisvara igaühele, kes tahab kunagi kirjutada kirjanduskriitikat, sest sarnaselt Märt Väljataga palvetega retsensendile² näitab Velsker taktitundelisel moel, kuidas luulest rääkida ja kellele see üldse korda võiks minna.

Harold Bloom on öelnud, et ilukirjandust loetakse mina kasvatamiseks ja pilgu ära pööramiseks pettekujutelmadest nagu autori surm ja umbisikuline keelekesksus.³ Lugemine on tema jaoks esmajärjekorras enda humaansuse arendamise projekt, mis ei ole taandatav pelgalt ühele teooriale ega lugemisviisile. See võtab täpselt kokku, milliseid väärtusi kannavad „Luulejutud”. Kõigepealt ei karda Velsker selgeks teha, kes lugejaga räägib. Igaüks saab aru, et kogumiku tekstid on kirjutanud kirjandusteadlane, kuid neis peituv hää on ka enesekriitiline. Näiteks kui Velsker seostab Paul-Eerik Rummo põgenemismotiivi Erich Frommi raamatuga „Põgenemine vabaduse eest”, lisab ta sellele kommentaari, et tõlgendus on tõenäoliselt vale (lk 166). Teisal kirjeldab ta põhjalikult, kuidas Andres Ehini luule tõstab teda õhku (paneב lendama), aga ei unusta kordagi, et seda ei saa hea luule hinnangukriteeriumiks seada (lk 143). Just eneseteadlikkus on Velskri käsitluste läbiv tunnusjoon, mis ei tekita ainuüksi poolehoidu, vaid sel on ka ennast kehtestav

¹ Vt B. Melts, Parim jutukogu 2022. – Looming 2023, nr 1, lk 136–138.

² Vt M. Väljataga, Paar palvet retsensendile. – Sirp 28. X 2005.

³ Vt H. Bloom, How to Read and Why. New York–London–Toronto–Sydney–Singapore: A Touchstone Book Published by Simon & Schuster, 2000, lk 21–29.

funktsioon. „Luulejutud” on pidevas dialoogis varasema retseptisioonilooaga, kuid erinevalt paljudest arvustajatest ei unustata kordagi ära enda positsiooni: „Äsja tutvustatud käsitlusvõimalusi äärmuseni viies võib jõuda ju ka selleni, et üdilik dünaamika on nii totaalne, et väärtustest ja hierarhilisest maailmamudelitest ei jää alles midagi. Minu lugejatunne ütleb aga, et see pole tõsi.” (Lk 185) See „minu lugejatunne” ei kao isegi selliste autorite puhul nagu Jüri Üdi, kelle tõlgendamise viis on suuresti juba paika loksunud.

Kirjeldatud eneseteadlikkus on Velskri kui õppejõu anne, mida ta toetab tugeva materjali valiku (mida üldse arvustamiseks võtta) ja loomupärase tasakaalukusega. „Luulejuttudes” on mõningate eranditega vaatluse all XX–XXI sajandi eesti olulisemad luuletajad: Henrik Visnapuu, Paul-Eerik Rummo, Jüri Üdi, Gustav Suits, Hasso Krull, Andres Ehin, fs, Karl Martin Sinijärv, Andra Teede, Maarja Pärtna, Tõnu Önnepalu, Sass Suuman, Tõnis Vilu jt. Seejuures ei ole Velskri kriitika lahmiv, vaid lugupidav. Näiteks „Sõnarise” luuleantoloogia arvustuses ütleb Velsker, et seesuguse töö hindamisel on mõistlikum loobuda ühtede autorite tõstmisest teiste arvel (lk 121–122). Karl Muru koostajakäe vägivaldsust peab ta materjali suhtes pigem leebeks (lk 126). Kivisildnikust rääkides mainib ta, et üldjuhul on luuletaja õigel teel ja tal oleks kahju, kui too värsimasin seisma jääks (lk 257, 259). Jah, hinnangulisus on arvustustes ülioluline, aga Velskri tekstides ilmneb see pigem vihjamisi, ridade vahelt. Ainult mõnikord ei jää muud üle kui otse välja öelda, et miski ei sobi, nagu 2003. aasta luuleülevaates: „Aga sellest hoolimata ei taha ma kriitilisi tundmusi vältida. [...] Ma ei igatse mingit uut revolutsiooni – on tõenäoline, et revolutsioonide äärmised võimalused said jupiks ajaks läbi proovi-

tud 1990. aastate alguse eesti luules –, aga tahan siiski seda, et miski mind jahmataks, olgu see siis kasvõi üks kujund või stroof.” (Lk 340) Tasakaalukus ei tähenda seega nõudmistes hinnaalanduse tegemist.

Selge uurijapositsiooni ja taktitunde kõrval on sama oluline käsitluste süstemaatilisus. On tavapärase, et Velsker loetleb tunnuseid, mis aitavad ühte või teist autorit ja tema tekste avada. Näiteks fs-i luulest toob ta välja üheksa tunnust: 1) ebamugav temaatika ja külmus, 2) autorikujundi paroodilisus, 3) linnakesksus, 4) mittereligioosne jumala käsitlemine, 5) ü asemel y, 6) vormimängulisus, 7) silbilis-rõhulise värsi eiramine, 8) kirjutamisviisi minimalism ning 9) luulekogu kompositsioonis kindel algus ja lõpp (lk 387–390). Kuigi tunnuste paikapidavuse üle saab alati vaielda ja need võivad osaliselt kattuda, on märkimisväärne, et Velskri tähelepanekud varieeruvad vormist sisuni, tekstist autorini, kompositsioonist temaatikani ega ole piiritletavad kindla teooria või vaatepunktiga. Isegi kui vahel harva on teooria kasutusel, eelkõige Juri Lotmani arusaamad, siis on teoreetikut võetud ainult konkreetne tähelepanek või põhimõte. Mitte kunagi ei ole proovitud üle tuua tervet metodoloogiat. Näiteks Lotmani abil on Velsker sedastanud, kuidas mingi tunnuse puudumine võib olla selle ilmnenisega sama kõnekas: Suumani luule näilise lihtsusega kaasneb hoopis tähendusliku keerukuse kasv (lk 179). Niimoodi ei mõju „Luulejutud” koormavalt, vaid on oma rütmis ladsad, sulatades kokku kirjandusloolisi tähelepanekuid ja teooria või retseptisiooni killukesi, luuletuste poeetilist analüüsi ja hinnangut, üleüldist filosoofiat ning ajaloolist (autori)konteksti. Sealhulgas ei eelistata ühte võimalust teisele, vaid valik tehakse vastavalt vaadeldavale objektile.

Loominguloolises käsitluses „Liikumine Paul-Eerik Rummo luules”⁴ võtab Velsker oma luulekirjutiste võlu ja valu kokku: „Põhistruktuuride üldistamine on abstraktsioon, mis ei pruugi konkreetse teksti puhul õieti midagi öelda” (lk 170). „Luulejuttude” suurim tugevus on nende üldistusjõud, näiteks see, kuidas Henrik Visnapuu luuletuse „Kevade kylan” põhjal on võimalik kokku võtta terve tema keeleluule loomeperiood (lk 74–75) või kuidas Gustav Suitsu „poeetiline teisitolemine” ilmneb võimatus võimaluses lükkida kõrvuti kolm rõhutat silpi (lk 139). Samalaadne tendents ilmneb ülevaadetes, näiteks artiklis „Varemed, tasan-dikud, püramiidid. Uidang eesti nüüdis-luules” (lk 278–291) saavutatakse üldistus ühe perioodi (murranguaja) üksikasjalise kirjeldamisega: kuidas 1990-ndate alguse vabaduse tuules seni kehtinud väärtused murenesid ja asendusid uutmoodi (turumajandusliku) paljususega. Samas, nagu Velsker vihjab, säilib fragmentide looks kirjutamisega teatud kartus (lk 291). Iga-suguse üldistamisega käib käsikäes abstraktsioon, mis detailidesse süvenedes ei pruugi autori või iga tema teose kohta enam kehtida. Suitsu või Visnapuu poeetiline eripära võib ilmned küll ühes vaadel-davas tekstis, aga ei pruugi esile tulla nende ülejäänud loomingus. Mingi perioodi kil-lukesi kokku liites on alati kõnekas, mis mahub rohkem või vähem tekstiruumi,

sest valikuga tehakse alati kellelegi liiga. Samal ajal ei teki „Luulejutte” lugedes kordagi hirmu, et Velsker ei tea, millest ta räägib. Isegi juhul, kui täpselt tekstile ei viidata. Abstraktsioon ei jää kahtlaseks heietuseks, vaid on osa nauditavast analüüsist, mille näiteks sobib Tõnu Õnnepalu luulekatke „Hommikuudu” põgus ava-mine (lk 242). Ainuüksi lihtsate küsimuste tõstatamisega saab käsitluses näitlikusta-tud, kuidas tavapärase looduskirjelduse taga võib olla sügav ja lugejat segadusse ajav mõte.

Kõige lõpus (või vastupidiselt – algu-ses) tasuks igal arvustajal endalt küsida: miks on üldse tarvis seda, mida ma teen? Milleks lugeda luulet või milleks kirjutada luulearvustusi? Kogumiku kirjandus-loolise haarde ja iseomase analüüsi kõr-val paistab „Luulejuttudest” silma Velskri oskus küsida ja vastata nendele kõige ras-kematele küsimustele. See on tänamatu töö, kuna millegi põhjaneva sõnas-tamine eeldab millegi muu strateegilist välja jätmist. Kogumiku tuumküsimus on „Õõulikooli” loenguga tõstatatud „Kellele on vaja eesti luulet?” (lk 11–21), millele Velsker vastab T. S. Elioti abil: igaihele, kes meie keelt kõneleb. Luule tagab (lk 20) oma iseäralike korduste, keelestruktuuri ja kujundimänguga keele elususe ning kuigi maailmas on ridamisi põnevaid keeli ja kultuure, on ainult üks eesti keel, mida arendada ja hoida. Luule on keele lakmus.

⁴ Nõustun arvamusega, et see artikkel väärrib esiletõstmist. Vt **B. Melts**, *Parim jutukogu* 2022, lk 137.

TÕNIS PARKSEPP

Võõrsõnade esitamine eesti keele sõnastikes

Tiina Paet. Võõraainese kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 51.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2023. 259 lk.

Võõrsõnade osakaal on eesti keeles viimasel aastakümnetel suurenenud, nagu ka paljudes teistes keeltes, kuigi võõrsõnad on loomulikult igal ajal keelde jõudnud. Kuna eri teadusvaldkondade hulk on kasvanud ja mitmekesistunud, lekitab üldkeelde rohkem võõrsõnu oskuskeelest. Seetõttu on võõrsõnade uurimine üha olulisem tänapäeva sõnavarakirjelduse osa.

Tiina Paeti väitekirja uurimisobjekt on eesti keele tsitaatsõnade ja võõrsõnade kasutamine leksikograafia ja keelekorralduse vaatenurgast. See on tüüpiline rakenduslingvistiline uurimus, mis toob esile sõnaraamatutööle ja keelekorraldusele tähtsaid küsimusi. Paeti analüüsi võtmeks on sõnastikutöö praktiliste lahenduste parandamine, mis eeldab teadmisi etimoloogiast ja sõnavara kasutamise ajaloost. Töö taustal on autori töökogemus sõnaraamatute toimetajana ja keelekorraldajana Eesti Keele Instituudis.

Uurimus koosneb katuspeatükist (64 lk + 5 lisa 26 lk + allikad 12 lk) ning kuuest eestikeelsest artiklist (kokku 114 lk), mis on avaldatud aastatel 2011–2023 eelretsenseeritavates väljaannetes. Üks artikkel on teistest varasem, viis artiklit on avaldatud viimase viie aasta jooksul. Kahel artiklil on kaasautor, ja iga autori panus on selgelt väljendatud. Artiklid on järgmised: „Võõrsõnade kuju fikseerumise põhijooni eesti keeles 1918–2018” (ESA 2018, kd 63), „Tsitaatsõna hääldusest eesti keeles ja selle esitusest sõnastikes” (ESA 2011, kd

56), „Võõrsõnade tähendussoovitused ja nende esitus üldkeele sõnaraamatus” (KK 2021, nr 11, kaasautor Lydia Risberg), „Võõrsõnade kuju normimise probleeme tänapäeva eesti keeles” (KK 2022, nr 10), „Pritskookidest lõhnakuuskedeni. *Vanill* ja *vanilje*” (KK 2022, nr 5), „Prantsuse mugandite kirjakuju varieerumisest eesti keeles. *Ekläär* ja *ekleer*” (KK 2023, nr 4, kaasautor Madis Jürviste).

Katuspeatükis on kokkuvõtlikult esitatud nii tulemused kui ka põhimõtted tulevase sõnastikutöö jaoks ning see jaguneb kaheksaks peatükiks: 1. sissejuhatus, 2. kasutuspõhine teooria ja eesti keelekorraldus, 3. väitekirja andmestik ja meetod, 4. eesti keele normimise traditsioonist, 5. võõrsõnade päritolukihid eesti keele sõnavaras, 6. võõrsõnad ja leksikograafia, 7. kokkuvõtavad tulemused: võõrsõnade normimise ja leksikograafilise esitamise põhimõtted ning 8. lõppsõna ja perspektiivid ning lõpetuseks ingliskeelne kokkuvõte. Katuspeatüki struktuur on selge ja sisu mitmekülgne, igas alapeatükis esitatakse sidusalt erinevate uuringute asjakohane sisu. Viis lisa annavad teavet uurimuses kasutatud sõnastike, võõrsõnade päritolukeelte, häälduse ning võõrsõnade omasõnaliste vastete (ÕS-is 1918) ja tänapäeval kasutusel olevate sõnade kohta.

Teoreetiline eesmärk on „näidata, mis soodustab võõrsõnade kirjakuju muutumist ja mis seda takistab – ja sellest lähtuvalt luua raamistik võõraainese leksikograafilisele käsitlemisele” (lk 9). Teine eesmärk on „pakkuda eesti keelekorraldusele uuendatud põhimõtteid keelde tuleva uue võõraainese käsitlemiseks” (lk 9). Eesmärgid on teineteisele lähedased ja mõlemad on rohkem praktilised kui teoreetilised. Ausalt öeldes on teoreetiline osa esitatud selles töös väga lühidalt ja õhukeselt ning kasutuspõhise teooria sidumine analüüsi endaga jääb mõnevõrra ebaveenvaks. Valitud teooria pakub selle uuringu jaoks

õige raamistiku, kuid lugeja sooviks üksikasjalikumalt kirjeldust selle kohta, kuidas uurija seda näiteks leksikaalse muutuse hindamisel arvesse võtab. Viidatakse Ronald Langackeri, Michael Tomasello ja Joan Bybee lähtekohtadele, kuid nende uuringuid ei kasutata sellises ulatuses, mis oleks olnud soovitatav ja vajalik. Lisaks on esimene eesmärk tegelikult keelesotsioloogiline, kuigi Paet seda eriti ei rõhuta. Sõnavara varieerumine ja muutumine peegeldab ühiskonna sotsiaalset elu, mistõttu oleks käesolevas töös olnud soovitatav tugevam keelesotsioloogiline lähenemine.

Keelekasutuse mõju ilmneb vähemalt kaudselt analüüsi eri punktides, kuid kõige selgemini siis, kui autor arutleb normatiivsete eelduste muutuste üle. Tuleb siiski öelda, et teose lõppeesmärk on anda suuniseid praktiliseks sõnaraamatutööks. Paeti väitekiri esindab rakenduslingvistilist uurimistööd, millel on sageli teistsugused, st praktilisemad eesmärgid kui teoreetilistel uurimustel.

Uurimuse teema on oluline sõnavara kirjeldamise ja keelekorralduse seisukohalt. Üksikasjalikud uurimisküsimused (lk 12) on sõnastatud konkreetset ja hõlmavad erinevate osauuringute vaatenurki. Küsimusi on rohkem kui tavaliselt, kokku seitse, kuid Paet oskab neile erinevates artiklites hästi vastata. Artiklid moodustavad terviku, ja iga artikkel aitab kaasa esitatud uurimisküsimustele vastamisele.

Väitekirja andmestik on teema seisukohast asjakohane. Paet kasutab erinevaid sõnastikke ja ulatuslikke tekstikorpusi. Sõnastikud on leksikograafilise töö tulemus ja esindavad suures osas standardkeelt ning erinevad seega korpustest. Paet suhtub ettevaatliku kriitikaga kasulikesse ja mitmekesisestesse korpustesse – ja õigusega, sest need eristuvad keelekorralduse kontrolli all olevatest leksikonidest ning sisaldavad väga erinevaid tekstiliike, millest kõik ei kajasta standardkeele arengut.

Sellistes tekstides võib näiteks võõrsõnade õigekiri oluliselt varieeruda, isegi kui need variandid pole laialdaselt kasutusel. Korpuste kasutamine uurimuses eeldab seega, et uurija tunneb neid hästi ning mõistab tekstiliikide erinevusi. Minu arvates on Paet piisavalt kursis eesti keele korpustega ning on teadlik nende piirangutest ja võimalustest sõnavara analüüsimisel. Sellisena on korpuste varieerumise uurimine sotsiolingvistikult huvitav ülesanne, kuid see ei ole olnud Paeti uurimuse lähtekoht, vaid on teistsuguse uurimuse objekt.

Kuna autor toetub arvukatele sõnastikele ja andmebaasidele, siis olen juba oma eelretsensioonis teinud ettepaneku, et kolmandas peatükis materjali esitamisel oleks olnud vaja lisada ülevaatlik tabel, mis näitaks sõnastike kronoloogiat ja teisest küljest, milliseid sõnastikke ja materjali allikaid autor rohkem kasutab. See oleks illustreerinud tõhusalt materjali paljusust ja lugejal oleks alati lihtne kontrollida, millisele sõnaraamatule viidatakse ja millal see on avaldatud. Sõnastikud on praegu kronoloogiliselt kirjeldatud lisades 1 ja 2, aga oleks olnud parem, kui need oleksid olnud ka teksti sees tabelis ja seega muutnud materjali kirjelduse ülevaatlikumaks.

Paet on hästi kursis varasemate sõnavaraauuringutega, olles ise osalenud paljudes uurimisprojektides ja tööühmades, mis on andnud suuniseid tänapäeva keelekorraldusele Eestis. Ka varasemate sõnaraamatute lahendused ja normid on teoses hästi kajastatud, nii et sõnavara ajalugu on üsna selge. Paet käsitleb leksikaalse kirjelduse arengut üksikasjalikult, mis on põhimõtteliselt vajalik, kuid detailirohkus võib mõnikord üldpildist kõrvale juhtida. Lühikokkuvõtte iga alapeatüki lõpus on ikkagi tõhus ja lugejasõbralik.

Paet tutvustab laensõnade ja võõrsõnadega seotud terminoloogiat ja arutleb erinevate terminite üle. Kategooriatevahelised piirid on hägusad ja paljudes keeltes

ei tehta vahet laensõnal ja võõrsõnal. Paet kasutab teose pealkirjas terminit *võõraines*, mis hõlmab võõrsõnu ja tsitaatsõnu. Kesksed mõisted on *muganemine* ning *norm* ja *norming*. Kuuendas peatükis käsitleb autor eraldi nn uuslaene. Neid oleks võinud käsitleda varasemates peatükkides teiste võõrsõnade analüüsi raames, eriti kuna uue ja vana sõnavara vaheline piir on hägune.

Neljas, viies ning kuues peatükk moodustavad Paeti doktoritöö tuumiku. Need kirjeldavad sõnavara käsitlust erinevates sotsiaalsetes kontekstides eri aegadel ja näitavad, kuidas keelekontaktide mõju kajastub valitud materjalis. Muutub mitte ainult sõnavara, vaid ka kasutatav terminoloogia. Hea näide on termin *keelearendus*, mis põhineb keelel endal, samas kui *keelekorraldus* rõhutab keele teadlikku kontrolli. Kogu teoses kasutab Paet siiski terminit *keelekorraldus*, võib-olla seetõttu, et *keelearendus* on suhteliselt uus.

Keeleline purism on olnud paljude keelealade ajaloo osa. See on olnud seotud võitlusega nn võõraste keelekontaktide mõju vastu. Oleksin tahtnud rohkem lugeda purismi mõjust eesti keelele ja ka sellest, kas purismil on eesti keeleteadlaste seas koht inglise keele osakaalu hindamisel tänapäeva sõnavaras ja väljendusviisides. Kui eesmärk on võidelda inglise keele mõju vastu, võib küsida, kas see on purism (vrd saksa ja vene keele mõju vastu võitlemine) või midagi muud. Samuti võiks küsida, kas purism on ainult ajalooline nähtus või saab seda tuvastada ka tänapäeval. Kokkuvõttes on normeerimise ajalugu ja selle erinevad etapid keeleteaduse ajaloo jaoks väga huvipakkuvad, mida ei saa ammendada ühe peatükiga. See vääriski tervet kõidet, kuid Paet on oma käsitluses kindlasti põhipunktid välja toonud.

Sõnade etümoloogia ja lähtekeeled pakuvad nii keeleteadlastele kui ka teistele keelehuvilistele pidevat huvi. 2015. aasta

võõrsõnade leksikoni analüüsi järgi (vt joonist 4, lk 62) on ladina ja kreeka keelel olnud Euroopa keeltele tugev mõju, kuid ka prantsuse ja üha enam inglise keelest on eesti keelde sõnu lisandunud. Saksa ja vene keel seevastu mängivad sõnaraamatu järgi palju väiksemat rolli. Saksa keel on varem olnud oluline ja selle mõju kajastub Paeti sõnul vanemates laensõnades, vene keele piiratud mõju aga vene keelest laenamise tõrjumises. Lähtekeeled on hea näide sellest, kuidas sotsiaalsed tingimused mõjutavad keelelisi valikuid.

Paet arutleb ka sõnaraamatute deskriptiivsuse ja preskriptiivsuse suhte üle. Sõnaraamatu kasutaja tahab tõlgendada, nagu ka ÕS-i kasutajad sageli teevad, lahendusi normidena, mitte soovitusena. Sõnaraamatukasutajad ei loe tavaliselt eessõnu, kus arutatakse leksikograafide keelekäsitlusi ja töö põhimõtteid. Loomulikult on keeleteadlikkuse tugevdamine kogu keelekogukonna ülesanne, kuid järelتان Paeti tekstist, et normide ja soovitude väljendamine on eesti sõnaraamatutöös tugevalt esindatud.

Sellega seoses tahaksin kasutada võimalust tõstatada terminoloogilise küsimuse, mida Paet ei käsitle (ja käesolevas doktoritöös ei ole selleks vajadust), kuid mis on minu arvates huvitav keeleteadlikkuse ja keeleteadlaste hoiakute seisukohalt. Kui sõnaraamatu nimi on „**Õige**keelsus-sõnaraamat”, siis sõnaraamatu kasutaja tõlgendab kõiki soovitusi kergesti kui juhi-seid: see vorm või tähendus on õige. Hiljem olen kuulnud, et sõnaraamatu nime ja selle muutmise üle on eesti leksikograafid juba arutanud.

Uuringu tulemused on Paet kokkuvõtlikult esitanud seitsmendas peatükis. Need on tihedalt seotud tööga sõnastike ja keelekorralduse valdkonnas. Tulemuste põhjal esitab autor sõnastikutöö põhimõtted, mis on välja kujunenud nii pikaajalise leksikograafilise töö kui ka doktoritöö

põhjal ning mida võib võtta edaspidise töö suunistena. Tulemuste esitamisel tuleb esile Paeti uurimuse praktiline suunitlus. Viimases peatükis esitab Paet lühikese kokkuvõtte ja võõrsõnade tulevase uurimise perspektiivid.

Huvitavad lisad on lugejale vajalikud. Ajaloolist huvi pakub tabelina vormistatud lisa 5, kus on esitatud „ÕS 1918. Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu” võõrsõnade omasõnalised vasted. Tabel näitab ka seda, kas hetkel kasutatav sõna on olnud oma-sõna või võõrsõna või mõlemad. Tabelit vaadates tekkisid mõned küsimused praeguse kasutuse kohta. Need puudutavad näiteks järgmisi sõnapaare: *börs – rahaturg, epideemia – taud, variatsioon – teisend*. Neil sõnadel on praegu erinevad tähendused: *rahaturg* on laiem mõiste kui *börs*, iga *taud* ei ole *epideemia*, ning *teisendi* vaste on *variant*, mitte *variatsioon*. Tervikuna on see huvitav ülevaade saja aasta tagusest sõnavarast, mis on üllatavalt sarnane nüüdse samaväärse sõnavaraga. Keelekontaktide jaoks on huvitav lisa 3, kus on esitatud 2015. aasta võõrsõnade leksikoni märksõnade päritolukeeled.

Artikliväitekirja probleemiks on mõnikord see, et artiklid ei moodusta kindlat tervikut. Paeti töös sellist probleemi ei ole, sest artiklites esitatud uurimuste suhe on kergesti näha ja autor oskab siduda tulemused nii, et analüüsid tugevdavad tervikut ja pakuvad üldisi järeldusi võõr- ja tsitaatsõnade eri aspektide kohta. Lugeja saab piisavalt aru, mida erinevad uurimused näitavad ja milliseid andmeid erinevatest perspektiividest on võimalik saada.

Paet kirjeldab sõnavara arengut varasemate uuringute valguses ning pakub

uusi teadmisi võõr- ja tsitaatsõnade muutustest ja varieerumisest. Uurimus on oluline nii sõnavara ajaloo kirjeldamise kui ka tänapäeva sõnavara olemuse seisukohalt. Küsimus ei ole ainult üksikute sõnade kirjeldamises, vaid analüüs näitab, kuidas keelekirjeldus ühiskonna muutusele reageerib. See kajastub näiteks selles, kuidas keelekorraldus on reageerinud keelekasutuse varieeruvusele ja võtnud seda arvesse. Varieerumise ülevõtmine standardkeelde võib mõnikord olla aeglane protsess, kuid Paeti uuringud näitavad, et keele arengu ja sõnaraamatute ajaloo jälgimine on oluline, et anda keele ja selle variatsiooni kohta ajakohast teavet.

Paeti uurimus on rikkalik ja üksikasjalik. Selles oleks võinud rõhutada sõnavara arengu keeleväliseid tingimusi ja nende mõju keelearendusele veelgi tugevamaalt kui praegu, eriti kui tegemist on normimise traditsiooniga. Teooria jääb selles väitekirjas tagaplaanile ning uuringu peamine väärtus seisneb selles, et see pakub kindlat tuge praktilisele sõnastikutööle ja tulevase töö parandamiseks. Selline lähenemine on doktoriväitekirjas lubatud ja sageli ka tüüpiline rakenduslingvistika raames. Arvan siiski, et isegi kõige praktilisemad vajadused ja lähtepunktid keeleuuringute jaoks vajavad teoreetilist lähenemist. Seetõttu paluksin Tiina Paetil kui kogenud keeleteadlasel ja sõnaraamatute koostajal keskenduda oma edasises uurimuses kasutuspõhise teooria tähendusele ja sisule.

PIRKKO NUOLIJÄRVI

LÜHIDALT

Andres Saal. Emajõelt ekvaatori alla. (Eesti mõttelugu 172.) Koost Hando Runnel, toim Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, 2023. 288 lk.

Andres Saali (1861–1931) kirevat elukulgu järgiv kirjatööde raamat kõnetab lugejat veetlevalt vanamoelisel kombel. Esmalt saab tutvuda Saali varajase, järelärkamis-aegses vaimus luuleharrastamise viljaga, siis lugeda 1892. aastal Tartus käsitöölisele peetud innustavat kõnet. Saali rahvusromantilised põhiteosed ja patriootlikud ajalookäsitlused olid 1890. aastate keskpaiaks juba möödanik, selleks ajaks oli ta Baieris omandanud fototehnika- ja tsinkograafiaalased teadmised, mida ta rakendas Ado Grenzsteini ajalehe Olevik juures. Saal tundis moodsaid kombeid ja harrastusi – nii olevat teda kodumaa liuväljal uljalt uisutamas nähtuna hüütud Lendavaks Hollandlaseks juba enne, kui ta hollandlaste teenistusse astus.

Alates 1897. aastast elas ja reisis Saal Eestist ja Euroopast eemal, põigates kodumaale vaid paaril korral ja elades kaasa siinse elu edenemisele. Enamik kogumiku artikleid on kirjutatud Jaaval 1898–1916, vaid „Kalifornia kiri” on saadetud 1926. aastal Saali viimasest elupaigast Los Angelesest ja keskendub peamiselt sealsele usuelule. Peale kodumaiste ajalehtede avaldasid tema kirjatöid nii fotograafia kui ka Aasia kultuuri alalt mitmed Saksa väljaanded.

Kogumikule pealkirja andnud reisi-kirjast saabki alguse avara pilguga nähtud teekond idamaisesse eksootikasse. Juba läbi Euroopa lõunasse reisisides leiab Saal tähelepanuväärset ja õpetlikku „uue aja vaimust”, mida lugejaile jagada. Ent Saali publitsistika põhiväärtus seisneb paarikümneks aastaks tema töö- ja asukohamaaks saanud Jaava saare kultuuri

ja olme, selle kõrval ka India usundite ja vanema kirjanduse tutvustamises kodumaisele lugejale. Saal manitseb eestlasi nägema kaugemale Euroopast, mis tema jaoks ilmutab juba siis väsimuse märke. Püüdes aimata tuleviku muutuvat maa-ilmakorda, rõhutab ta Ameerika tõusu, mainib hiinlaste töökust ja märkab Jaava ümbruses tärkavaid panislamismi idusid. Samas kinnitab ta 1899–1900 (ilmumisaandmetes ekslikult 1990) Olevikus ilmunud pikemas artiklis „Aeg ja elu” trüüdust tsaarivõimule, eitab mis tahes separatismipuhanguid ega näe „venestamise tondis” mingit ohtu.

Saalile on iseloomulikud vahetu kontakt kohaliku kultuuriga, keelte õppimine ning lakkamatu enesetäiendamise kikk igapäevase töö kõrval Hollandi koloniaalametis. Seejuures on oluline, et Saal ei sulandu kolonistide hulka, vaid isegi imekspandaval viisil säilitab nende – oma kolleegide – suhtes kriitilise hoiaku. Teatava rahuldusega korrigeerib ta suhtumist „metsrahvastesse” ja näeb, et hoopis suurem hulk eurooplasi pöördub „paganaskuse” budismi kui paganad ristiusku. Et Saal ei piirdu sekundaarsel materjalil põhinevate referaatidega, vaid üritab ületada kitsast europotsentrismi ja läheneda kohaliku kultuuri algallikatele, siis pole sugugi liialdus näha temas üht esimest eestlasest orientalisti.

Küsimärgiga üllatuse pakub raamatule lisatud Enn Koemetsa artikkel „Saja-aastane Andres Saal”, mis algselt on ilmunud 1961. aasta maikuu Loomingus. Koemets kogus Saali kohta materjali juba alates 1934. aastast ja tema kirjatöös leidub huvitavaid üksikasju, kuid ikkagi kannab selle uustrükk mõnest kõrpest hoolimata niivõrd kirjutamisaja märke, et mõjub aastal 2023 kohatuna. Muu hulgas on selles kaasajastamata viited Eesti Kirjandusmuuseumis leiduvatele allikatele ja osutatakse Indoneesia pealinna Jakarta

„praegusele”, ehk siis eelmisele nimekujule. Andres Saali kirjatööde valik väärinuks uusväljaandes uuemat saatesõna, mida polnuks keeruline koostada, kui lähtuda näiteks lakatekstil tsiteeritud Olaf Klaaseni põhjalikust monograafiast „Hüvasti, Insulinde! Andres Saali elu Indoneesias” (1996).

JANIKA KRONBERG

Soome-ugri sõlmed 2022. Toimetaja
Taisto-Kalevi Raudalainen. Tallinn:
Fenno-Ugria, 2023. 166 lk.

Fenno-Ugria Asutuse aastaraamat koon-
dab uurali hõimuliikumisega seotud pub-
litsistikat, kultuurikroonikat, arvustusi,
tähtpäevakirjutisi ja järelehuüdeid, kuid ka
akadeemilisi tekste. Osalt on need varem
ilmunud (enamasti Sirbis, samuti Posti-
mehe portaalis ja GO Reisiajakirjas), osalt
ilmuvad esimest korda.

Venemaa soome-ugri ja samojeedi
rahvastega kultuurikoostööle keskendu-
nud hõimuliikumise meeolu on viimase
kolme aastakümne jooksul olnud pigem
optimistlik ning on otsitud viise toetada
uurali keeli kõnelevate väikerahvaste kul-
tuuride kestmist. Tõsi, optimism on üha
kahanenud sedamööda, kuidas Venemaa
võimud on kruvisid koomale keeranud
ja kodanikualgatuse võimalusi piiranud.
Venemaa piiri ületavate suhete katkemine
pärast Venemaa kallaletungi Ukrainale on
aga selge sündmus, mida saab edaspidi
käsitada verstaapostina hõimuliikumise
ajaloos. Aastaraamatki kajastab musti
meeolusid. „Kogu hõimuliikumist [...]”
mõjutas aastal 2022 tugevasti 24. veebrua-
ril alanud Venemaa sõjaline agressioon
Ukrainas,” märgib saatesõna, lisades, et see
viis koostöö välistamiseni „sõda toetavate
ja toetusavaldustele alla kirjutatud inimes-
tega” (lk 5). Saatesõna tsiteerib ka lavastaja

Anne Törnpuud: „Praegusel ajal, kui ühel
ja teisel pool piiri elatakse erinevates maa-
ilmades ja päriselt kohtumine on võimatu,
hoiame suhteid pigem kirja teel. [...] Me
kirjutame kaugel elavatele sõpradele-sugu-
lastele ja räägime pisikestest asjadest, mis
meid kõigest hoolimata siin- ja sealpool
ühendavad ja seovad.” (Lk 7)

Kogumiku keskseks tekstiks võiks
pidada Barbi Pilvre üleskirjutust
12. augustil 2022 Paide arvamusfestivalil
peetud vestlusringist (lk 27–37), mis esi-
tab hõimuliikumist mõtestavaid tagasi-
vaateid XIX sajandisse, 1970-ndatesse ja
Nõukogude Liidu lagunemise aega. Linda
Kaljundi hinnangul pakkusid Veljo Tor-
mis, Kaljo Põllu ja Lennart Meri eestlastele
välja soome-ugri pärandi „kui autentsema
ja ehedama identiteedi tugisamba”, mis
võimaldaks üle kasvada „saksamaiguli-
sest laulupeo- ja Vanemuise kultuurist
ning kunstfolkloorist”; kaduvate kultuu-
ride ja keelte väärtustamine seostus juba
1970-ndail tihedalt keskkonnahoiu ja
looduskaitseliikumisega (lk 29). Poliitili-
semalt väljendub Raivo Vetik: „[...] eest-
laste soome-ugri identiteet on Venemaale
vastandumise vorm. Nagu me tajume
Ukraina sõda oma iseseisvuse eest ka meie
sõjana, on soome-ugri rahvaste vastupanu
venestamisele ka meie vastupanu.” (Lk 30)
Kurjakuulutavam on Jaak Prozese sedas-
tus, mis meenutab Stalini-aegseid rep-
ressioone: „Hirm on 1931. aasta, samuti
1937.–1938. aasta tagasituleku ees” (lk
31). Sellega haakub Kaljundi tõdemus,
et „meil kõigil siin on märksa mugavam
olla soomeugrilane kui Venemaal elavatel
soomeugrilastel”, koos soovitusega: „Oleks
kasulik, kui meie kultuurielus leviks
rohkem ka teistsuguseid lugusid, seal-
hulgas keskkonnaõigluslusega vastuollu
minevast loodusvarade ärakasutamisest
soome-ugri põlisrahvaste maadel” (lk 34).

Tegevusjuhise leiab ka Andres Herkeli
kirjutisest (lk 38–41) Ukrainas elavast ersa

rahvuskongressi vanemast ehk *ināzor*'ist Sõress Boläenist (venekeelse nimega Aleksandr Bolkin), kes juhib ersade Venemaast lahku löömist taotlevat liikumist. Herkeli hinnangul tuleks olla valmis, et Venemaa kui koloniaalimpeeriumi aeg saab üskord ümber, ja toetada pagulasaktivistide liikumisi sõltumata sellest, millised võivad praegu tunduda nende edu perspektiivid (lk 41).

Aastaraamatu akadeemilisest osast võib esile tõsta kolme esmakordselt ilmuvat kirjatööd. Karjala keele uurija Jaan Õispuu on avaldanud oma 1984. aastast pärinevad välitöömärkmed esimeselt ekspeditsioonilt Djorža karjala keelesaarele (lk 65–75). See lõunapoolseim karjala keelesaar, kuhu küll kuuldavasti olla praeguseks jäänud karjala keele oskajaid mõni üksik võrreldes Õispuu loendatud 77-ga,

asub Volga lisajõe Djorža kallastel, Moskvast umbes 180 kilomeetrit edelas. Geograaf Ott Kurs annab ülevaate Arhangelski oblasti Pinega jõgikonna külade maastikust, traditsioonilisest eluviisist ja arvatavatest läänemeresoome päritolu kohanimedest; loodusega seotud nimedest olla 85% mittevene päritolu (lk 76–81). Arvustuste hulgas on avaldatud Madis Arukase käsitus kahest regivärsilisest eeposest: Urmas Kalla võru keelde tõlgitud „Kalõvipujast” ja Nina Zaitseva vepsa keelde tõlgitud „Kalevalast” (lk 96–100).

Kokkuvõttes pakuvad „Soome-ugri sõlmed” hõimuhuvilistele hulganisti mõtteainet eriti praegu, kui nende rahvaste tulevikuväljavaated on muutunud senisest raskemini ennustatavaks.

O. H.

In memoriam Rutt Hinrikus

(7. V 1946 – 29. X 2023)

Foto: erakogu

Rutt Hinrikus sündis Läänemaal Vigala kirikuõpetaja Agu Põllu peres. Tema vana-vanemad Peeter ja Helmi Põld olid tuntud Eesti riigi- ja kultuuritegelased. Ta lõpetas 1970. aastal Tartu Riikliku Ülikooli eesti filoloogi ja eesti keele õpetajana. 1972. aastal asus Rutt tööle kirjandusmuuseumi kultuuriloolisse arhiivi, tollase nimetusega käsikirjade osakonda. Aastatel 1977–1993 oli ta käsikirjade osakonna juhataja, 1993–1995 kirjandusmuuseumi direktori kohusetäitja. Ta oli üks Karl Ristikivi Seltsi asutajaid ja aastatel 1995–1997 Tartu Linnamuuseumi filiaali Karl Ristikivi muuseumi juhataja. Ta töötas kuni pensio-

neerumiseni 2021. aastal Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis teadurina.

Ruti 70 aasta juubeliks ilmunud artiklite kogumik kannab tema enda pakutud pealkirja „Kahe vahel” (2016). Need kaks on kirjandus ja elulood, kirjandusteadus ja elulugude interdistsiplinaarne uurimine. Kogumikus ei jää need aspektid eraldi seisvateks keskpunktideks, vaid põimuvad omavahel ning täiendavad teineteist. Nii elulugude kui ka kirjanduse uurimiseks tuli astuda väljale kahe vahel. Kirjutades näiteks K. A. Hindreyst, Karl Ristikivist, Ain Kalmusest, Asta Willmannist või Helga Nõust, rõhutab Rutt biograafilist mõõdet, millest tuleb aru saada kirjanduslikku teksti süüvimise eel või sellega samaaegselt. Marie Underist kirjutades toob ta esile arhiiviallikad, kust ilmnevad Underi „pihtimused” Laikmaale, mis alles hiljuti päevavalgele olid jõudnud. Rutt toimetas koos kommentaaridega trükki Underi pävikud aastatest 1922–1956, Underi ja Tuglase kirjavahetuse, Ristikivi kirjandusliku päeviku, katkendid Hindrey ning Aino Suitsu pävikust. Allikate esile tõstmine näitab sageli nende sügavust, pooleli jäänud ning hämarustesse taandunud olukordi ning suhteid, ka analüüsitud tekstide hoomamatust ning sageli küsimärke. Tõsi, lähtumine kirjaniku eluloost ning seeläbi avanevast ajastutunnetusest teenib elu- ja loomingu paradigmat, kuid märgata tuleb, kuidas Rutt on seda malli paindlikult täitnud ning selle piire ületanud, kasutades kriitilist meelt. Elu ei seleta loomingu ammendavalt, vaid pakub konteksti, milles lugeja saab orienteeruda, jõudmaks ajastutunnetuseni. Autorite elulugude kokkupanemine kas või mikrotasandil seab teatud tõlgendamisraamid. Ruti artiklites

ei jää kunagi muljet, et elu kammitseb loomingu: elulugu tuleb arhiivimaterjalide põhjal kokku panna, liikuda väljal „kahe vahel”. Ka biograafilisel materjalil on omad tõlgenduslikud raamid, lüngad, kattuvused ning vastuolulisus.

Rutt oli silmapaistev kirjanduskriitik, paljude arvustuste, intervjuude ja raamatututvustuste, ees- ning järelsõnade autor. On oluline märkida, et Ruti huviorbiidis on pidevalt olnud naisautorid ning nende looming: mõistagi Under, lisaks Aino Suits, Reed Morn, Asta Willmann, Elin Toona ja Helga Nõu. Paaris pikemas artiklis käsitleb ta naiste rolli Noor-Eesti liikumises ning haritud naiste väljavaateid läinud sajandi esimestel kümnenditel.

Rutti huvitasid ka väliseestlased, keda ta kohtas 1990. aastatel väliseesti kirjanike arhiive Rootsist Eestisse toimetades. Peale tema Ristikivi-esseede on kogumikus „Kahe vahel” ka üldisemaid käsitusi väliseesti Lääne ja kodu-Eesti kuvanditest ning kujutelmadest. Väitekirjaga „Eesti kirjandus diasporaas” pälvis Rutt 2002. aastal Tartu Ülikoolis teadusmagistri kraadi. Ei maksa unustada, et vanaema Helmi Põld põgenes Eestist 1944. aastal koos oma tütardega. Ruti kirjavahetus Kanada lääne-rannikule jõudnud tädidega oli vilgas, toimusid ka vastastikused külaskäigud.

Pööre elulugude poole toimus Ruti töös 1989. aastal, mil muinsuskaitsele hakkas korraldama esimesi elulugude kogumisi. See organiseeriv tegevus tugines arhiivile ning selle tähtsusele mineviku säilitamisel. Eestis järgmistel aastatel toimunud „autobiograafilisele pöördele” oli Ruti arvates mitmeid põhjendusi, eelkõige mäletamise vabadus. Nõukogude ajal olid inimesed harjunud alavalgustama, maha vaikima, lausa peitma enda ja lähedaste inimeste saatuse poliitiliselt ebakorrektsed aspekte. Taasiseseisvumisel need tõkked purunesid. Küll aga polnud ise oma elulugu kirja pannud inimesed priid hirmudest, ka tea-

tud vabaduse šokist: mäletamiseks tundus olevat järsku piirilt mänguruumi. Paljudel kirjutajatel tekkis küsimus, kuidas kirjutada teistest, eriti neist, kelle tõttu ollakse haiget saanud, kes on reetnud, varastanud, peale kaevanud – kas õigete nimedega? Või tuleks kõige kirjanekuks oodata aega, kui need inimesed on kadunud? Ruti veenis Mart Laari väide 1988. aastast, millega too põhjendab omakirjutatud elulugude üles-tähendamist ning tekstide kogumist: „Sest moodustub ju nendest üksikutest inimsaatustest mosaiik – Eesti ajalugu.” Teda veensid ka Merle Karusoo vaated omaeluloolisusele: Pirgu mälu sektori elulugude kogumine ning nende teatraliseeritud kujul rahvale „tagasi andmine” algas umbes samal ajal kui muinsuskaitsele aktsioon, mis sai kuju Hurda rahvapärimuse kogumise mudeli järgi. Karusoo dokumentaal-lavastused näitasid Rutile elulugude kogumise viljakust, kuna need „teadvustas[id] esimest korda jõuliselt nn tavaliste inimeste ülestähenduste tunnuslikku rolli” („Kahe vahel”, lk 259). Aastatel 1996–2001 toimusid mitmed eluloo võistlused. Kõige rohkem kirjutajaid oli 1920. aastatel sündinute põlvkonnast, mis jagunes kolmeks saatusekohordiks: need, kes viidi Siberisse, need, kes põgenesid 1944. aastal välismaale, ning need, kes jäid koju. 1996. aastal loodi Marju Lauristini eestvedamisel uus organisatsioon Ühendus Eesti Elulood, mis kogumist koordineeris ja ühtlasi tõi kokku eri teadusharudest mälu ning elulugude uurijaid, kellest said Ruti lähedased kolleegid – etnoloogid, folkloristid ning kirjandusteadlased. Jätkusid sidemed soome ja läti ning teiste Euroopa ja Põhja-Ameerika eluloo uurijatega, konverentsidel tõstatati nii teoreetilisi kui ka praktilisi aspekte mäletamise sotsiaalsest mõõtmest trauma-elulugude tõlgendamiseni.

Elulugude tekstide uurimiseks oli taas vajalik astuda „kahe vahele”. Kirjandusteadlasena adus Rutt selgelt, et eluloo-

kirjutajad tarvitasid (kas või alateadlikult) kirjanduslikke vorme ning võtteid, sageli ka šabloone, mis tulenesid koolilugemusest ning kirjandite kirjutamisest. Alles dialoogis kolleegidega ning koostamiskogemustele toetudes ilmnesisid mitmed etteaimamatud aspektid: mida teha jätkuvate vaikumistega? Kes oma elulugu kunagi ei kirjuta? Millistel põhjustel? Aastal 2000 ilmus Ruti koostamisel ning toimetamisel kaheköiteline suurteos „Eesti rahva elulood. Sajandi sada elulugu”, mille III osa avaldati aastal 2003. Järgnesid mitmed kogumikud: president Lennart Meri noorte elulooäärmuse kogumise võistlustööd „Vaikumise väraval” (2001); koostöös Volita Paklariga kogumik venelaste elulugusid „Mu kodu on Eestis” (2009); „Sõja ajal kasvanud tüdrukud” (2006); „Sõjas kasvanud poisid” (2011); „Võimas ja sünge Patarei” (2007). Jätkates kirjandusteadusliku ning kirjandusloolise suunaga ning töötades arhiivimaterjalidega, jõudis Rutt avaldada mitmeid teadusartikleid elulugudest, mäletamisest ning mälu kultuurist. Elulugude kogumise lõppfaas Ruti enda elus koosnes kahest olulisest publikatsioonist: kaheköiteline teos pealkirjaga „Minu elu ja armastus”, mida on ka peetud „Eesti rahva elulugude” neljandaks köiteks (ilmus Eesti riigi 100 aasta juubelik 2018. aastal), ning omaelulooliste tekstide antoloogia (päevikud, elulood, mälestused, kirjavahetused, 2019), mõlemad koostöös Tiina Ann Kirsiga. Selleks ajaks oli kirjutajaid jäänud oluliselt vähemaks, eelkõige 1920. aastatel sündinute kadumise tõttu. Mälubuum oli vaibumas. Ruti algne unistus ning siht koguda 100 000 eesti elulugu, seega 10% rahva käest, on kahjuks siia maani täitmata.

Kui mõelda elulugude osa üle Ruti elutöös, jääb kõlama eetilise mõõde, nii kogumise argipäevas kui ka teaduslike lähenemiste vaagimisel. Tõenäoliselt mängis Ruti veendumuste kujunemisel olulist

rolli päritolu, nii tema kirikuõpetajast isa ja uskliku ema kui ka vanavanemate Peeter ja Helmi Põllu aated ning pühendumus. Need maailmavaatelised veendumused kõlasid nii otse kui ka intuiitiivsel tasandil kaasa Ruti lähenemises eluloolisele materjalile. Rutt rõhutas pidevalt ning austas individuaalse saatuse ning eluloo unikaalsust, isegi pühadust, kogemuse ainulisust, teisalt selle osakaalu laiemas ühiskondlikus, kollektiivses kontekstis; seoses „suure ajaloo” sündmustega kirjutatud elukogemus avab hoiakute, suhtumiste ning detailide kaudu ajastu iseloomu. Küsimused elulugude „autentsuse” kohta (nt rändmotiivid ja mõttešabloonid), valetamise võimalused ning selektiivne vaikimine pidid piirama algset vaimustust selliste „puhaste” allikate vastu.

Elulugude kogumine ei tähendanud ainult tekstide lugemist, hindamist ja toimetamist ning kogumikeks vormistamist, vaid ka elulugudevõistluste korraldamist ning suhtlemist autoritega. Ka siin avaldus elulugude ja nende korjamise sotsiaalne dimensioon. Aastaid oli Ruti tööpäeva osaks külalislahkus autorite vastu, kes tulid muuseumisse kas oma teksti elava inimese kätte deponeerima või nõu küsima, kuidas elulugu või perelugu veenvalt ning huvitavalt kirjutada. Rutt oli 2004. aastal Tartu eluloorühma üks asutajatest, kes käis kord kuus rühma koosviibimistel kujunevatele elulootekstidele tagasisidet andmas.

2000. aastal tunnustati Rutt Hinrikuse tööd Eesti Vabariigi presidendi Valgetähe III klassi teenetemärgiga ning 2016. aastal valiti ta Tartu linna aukodanikuks. 2020. aastal pälvis ta Eesti Vabariigi kultuuri elutööpreemia. Kolleegid, kaastöölised ning sõbrad jäävad Rutist puudust tundma ning teda mälestama, püüdes tema eeskujul tema ideid ning töid edasi viia.

TIINA ANN KIRSS

LÜHIKROONIKA

1. novembril, udmurdi kirjaniku ja ühiskonnategelase Kuzebai Gerdi (1898–1937) mälestuspäeval, kuulutati välja hõimurahvaste programmi kirjandusauhinna laureaadid. Ilukirjandusliku teose kategoorias sai auhinna Kēmpi Kārl (Karl Pajusalu) salatsi liivi luulekogu „Ēzkyrdiz vīzd” („Läheduse viisid”, 2023) eest. Folklorist, usundiuurija ja luuletaja Aado Lintrop pälvis auhinna omariikluse soome-ugri rahvaste kirjanduse edendamise ja tutvustamise eest Eestis.

2. novembril tähistati Eesti Kirjandusmuuseumi seminaride sarjas hingede-päeva ingliskeelse ettekandekoosolekuga. Vaadeldi hingedeajaga seotud kujutelmi ja tegevusi Eesti ja Mehhiko traditsioone võrreldes. Ettekannetega esinesid Lisseth Pedroza Fuentes, Mare Kõiva ja Reet Hiimäe.

3. novembril korraldati Eesti Rahva Muuseumis viies humanitaarainete õpilaskonverents. Põhikooli lõpuklassi ja gümnaasiumi õpilased arutlesid nii kultuuri-, ajaloo- ja meediateemadel kui ka Ukraina sõja üle. Noortele andsid tagasisidet valdkonna teadlased Reet Hiimäe (EKM), Ilona Tragel (TÜ, üldkeeleteadus), Astrid Tuisk (EKM), Anastassia Astapova (TÜ, folkloristika) ja Angela Ader (SA Tartu 2024 haridustöö koordinaator). Konverentsi korraldasid EKM, ERM ja Hugo Treffneri Gümnaasium.

5.–12. novembrini peeti Taviras Portugalis rahvusvaheline interdistsiplinaarne vanasõnateemaline kollokvium. Rahvusvahelise Parömioloogia Assotsiatsiooni (International Association of Paremiology) korraldatud iga-aastaste teadusfoorumite üks eesmärke on avardada vanasõnade õpetamise ja omandamise strateegiaid

hariduses, tugevdada põlvkondadevahelist sidet ja motiveerida noori hoidma kultuurilist järjepidevust. Kollokviumil esinesid Eesti Kirjandusmuuseumi direktor Piret Voolaid („Wolf and Sheep as binary opposites in Estonian proverbs”) ja Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja Risto Järv („He who doesn’t gather a grain will not gain a bushell: The role of proverbs in popularising archival material on social media”).

6. novembril toimus Tartus EKLA kultuuriloo allikate ja kirjanduse tööruhma ning folkloristika osakonna ühisseminar. Marilyn Mägi kõneles teemal „Vähemusrupid arhiiviallikates: Põhjamaade näited ja kogemus”. Ettekanne tugines 11. oktoobril Helsingis toimunud NNAQH-i (Nordic Network for Queer History Archives and Activities) seminaril „Trusting Queer Archives” jagatule.

7. novembril korraldas Eesti Keeletoimetajate Liit Tallinnas 22. toimetajaseminari „Kus on meediateksti toimetaja piir?”. Esinesid ajakirja Õiguskeel peatoimetaja Margit Juhkam ja tegevtoimetaja Helin Kask („Õigusest ja keelest Õiguskeeles”), Sirbi peatoimetaja Kaarel Tarand („Põhi-seadus kohustab”) ja keeleteimetaja Aili Künstler („Autovabaduse puisteelt liikidevahelisele ristmikule ehk Kadunud keeletunne”) ning Õhtulehe peatoimetaja Martin Šmutov ja keeleteimetaja Evelin Kivimaa („Kus on aktiivne verb?”). Keeleeluteemalist arutelu juhtis Hille Saluäär.

9. novembril toimus Eesti Keele Instituudi soome-ugri keelte ja murrete 16. sügis-sümposium. Plenaarettekande „Linguistic convergence and divergence in Finnish dialects and Uralic languages” pidas Outi Vesakoski (Turu ülikool), kes osaleb ülemaailmses projektis Grambank, mille raames koostatud andmebaas koondab infot grammatiliste tunnuste kohta 2467 keeles,

sealhulgas 31 uurali keeles. Esinesid Santeri Junttila (EKI, „Uurali keelte etümoloogiline andmebaas Urevi”), Timofey Arkhangelskiy (Hamburgi ülikool, „Corpus of Early Udmurt Newspapers”), Mari Sarv, Antti Kanner, Kati Kallio, Maciej Janicki (EKM, Soome Kirjanduse Selts, Helsingi ülikool, „Approaching linguistic variation in Finnic runosongs”), Petar Kehayov (TÜ, „Kõrvallause kõrvallause: uurimus rekursiivsest tsüklist soome-ugri põimlauses”), Liina Lindström, Maarja-Liisa Pilvik, Helen Plado (TÜ, „Üldisikulise 2. isiku kasutamine eesti murretes”), Triin Todesk (TÜ, „Diskursusemarker *no(h)* seto keeles”), Iuliia Zubova (TÜ, „Sentence-initial particles in Udmurt”), Vilja Oja („Vadja-eesti ühissõnavarast”), Sven-Erik Soosaar (EKI, „Kas liivlased solvuvad?”) ja Helina Harend (EKM/TÜ, „Ema- ja isanimetused eesti regilauludes”).

10. novembril peeti Tartus Emakeele Seltsi ettekandepäev Renate Pajusalu 60. sünnipäeva tähistamiseks. Ettekanetega esinesid Gerson Klumpp („Renate muss putzen”), Helen Hint ja Maria Reile („Üks ebaõnnestunud ettekanne mingitest ebaõnnestunud katsetest”), Ann Veismann („Kas moos ja buss seisavad endiselt?”) ja Miina Norvik („Ja lõhnab angervaks...”).

12. novembril toimus Amsterdamis Emakeele Seltsi korraldatud eesti keele päev „KeelEST ja meeleEST”. Esinesid Birute Klaas-Lang („Üleminek eestikeelsele haridusele Eestis. Perekonna roll lapse teises keeles õppimise toetajana”) ja Andra Kütt-Leedis („Kust see laps need sõnad võtab ehk lapse keeleomandamisest ja selle toetamisest”). Toimus keelehooldeteemaline töötuba ning Lauri Räpp ja Anne-Mai Tevahi esitasid luulekava.

17. novembril korraldati Tallinna Ülikoolis 17. muutuva keele päev. Üldseksioo-

nis esinesid Heete Sahkai (EKI, „Eesti keele verbifraasi sõnajärje varieerumine ja ekstrapositsioon”), Annika Kängsepp (TÜ, „Indefiniitpronoomenite käändevormide varieerumine ja seda mõjutavad tegurid kirjalikus keeles”), Mai Raet (TLÜ, „Pandemia jäljed keelekasutuses: COVID-19 mõju eesti keele sõnaassotsiatsioonidele”), Janek Vaab (TÜ, „Leivu keele kõrisulgahäälik”) ja Natalia Abrosimova (Lasnamäe gümnaasium, „Ersa keele varieerumised läbi aegade”). Toimus kaks töötuba: „Muutuvad tekstid” (korraldaja Ilona Tragel) ning „Mitmekeelsus, keeleomandamine ja keelekasutus” (korraldajad Anna Verschik ja Reili Argus).

17. novembril tähistati Helsingi ülikoolis piduliku seminariga eesti keele õpetamise 100. aastapäeva. Seminari avasid Eesti ja Soome parlamentide esimehed Lauri Hussar ja Jussi Halla-aho, tervitas teaduskonna dekaan Pirjo Hiidenmaa. Prof Henrik Meinander pidas ettekande Eesti ja Soome ajaloo võrdlusest, mis pani eesti keele lektoraadi toimimise ajaloolisse konteksti. Seminari põhisisu moodustus vestlustest, mis keskendusid eesti keele õpetamisele (Reet Kasik, Sirje Olesk, Riho Grünthal, Raimo Raag) ning Eesti–Soome silla ehitamisele eri aegadel (Tiit Hennoste, Martin Ehala, Birute Klaas-Lang). Seminari lõpus kõnelesid praegused Helsingi ülikooli eesti keele üliõpilased oma õpimotivatsioonist.

21. novembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis eesti ja ungari folkloristide koostöökonverents „Global and Local Elements in Contemporary Folklore in Hungary and Estonia” ning Sándor Petőfi luule tõlkeväljaannete esitus. Ühisprojekt „Globaalsus ja lokaalsus Eesti ja Ungari tänapäeva folklooris” keskendub kultuurilise mitmekesisuse uurimisele. Esinesid Liisi Laineste, Mariann Domo-

kos, Eda Kalmre, Éva Mikos, Mare Kõiva, Anna Szakál ja Katalin Vargha ning Reet Hiimäe.

23. novembril peeti Tallinnas Emakeele Seltsi kõnekoosolek „Läänemere keeletsillad. Hannu Remes 80 ja Raimo Raag 70”. Sõnavõttudega esinesid Helle Metslang, Annekatrin Kaivapalu, Jüri Viikberg ja Enn Küng. Esitleti mõlema juubilari hiljuti ilmunud teoseid.

23. novembril esines Eesti Rahva Muuseumi hõimuklubis Merit Niinemägi ettekandega „Inarisaami keele taaselistamine – ühe soome-ugri vähemuskeele edulugu”. Inarisaami keel on ligi 450 kõnelejaga soome-ugri vähemuskeel, mille traditsiooniline ala on Inari järve ümbrus Põhja-Soomes. Viimastel aastatel on inarisaami keel palju tähelepanu pälvinud selle erandlikult eduka taaselistamise tõttu. Esineja arutleski selle üle, kuidas elustada hääbuvat keelt ning miks inarisaami taaselistamine on olnud niivõrd edukas.

24. novembril korraldati Tallinna Ülikoolis IX mitmeteaduslik eesti teaduskeele konverents. Esinesid Andrea Annus, Halliki Põlta ja Kristiine Eliise Kadakas (TLÜ, „Kus me õpime? Õpiruumi tähendus õppeosaliste arusaamades”), Katre Talviste (TÜ/Avita, „Kimbatuses kirjandusteadusliku põhimõistevara siirdamisel põhikooli kirjandusõpetusse”), Jakob Kübarsepp ja Priit Kulu (TTÜ, „Materjalitehnika terminibaas abiks kõrgkooliõpikute koostajale”), Mait Rungi (TLÜ, „Sisu vs. vorm”), Tambet Tõnissoo ja Sulev Kuuse (TÜ, „Sõnal olgu sõlm ja jutul jätk”), Jaan Alver ja Lehte Alver (TTÜ, „Briti ja ameerika majandusterminite tõlkeprobleemidest”), Tiit Kuurme (TLÜ, „Paradigmaatilised muutused haridusvaldkonna sõnavaras ning selle võimalik vastastikmõju tege-likkusega”), Gerhard Lock (TLÜ/EMTA,

„Psühhoafüüsiline mõõtmine tajutud struktuuralse muusikalise pinge uurimise alusena”), Helen Hint, Helena Lemendik, Djuddah Leijen (TÜ) ja Nicholas Groom (Birminghami ülikool, „*Raske probleem, positiivsed tulemused, hea võimalus*: emotsioonisõnavara eestikeelses akadeemilises tekstis”) ja Pille Esilon (TLÜ, „Eestikeelsete akadeemiliste tekstide korpus”).

24. ja 25. novembril toimus Tartus Hando Runneli 85. sünnipäevale pühendatud konverents „LUULETAJA loomuldasa, elukutselt eestlane”. Konverentsi korraldasid kirjastus Ilmamaa ning TÜ eesti kirjanduse rahvusteaduse professor. Esinesid Maarja Vaino („Üks väga vana rahvas. Rahvuse mõiste Hando Runneli loomingus”), Jüri Engelbrecht („Sõnade vägi „Mõtteloos”), Külli Kuusk („Lauljad Linnuteel. Hando Runnel ja Uku Masing”), Arne Merilai („Hando Runneli keeletegu”), Ilmar Vene („Jumala kurbus ja olemise õnn”), Rein Veidemann („Olemasolu kui Runneli luule eksistentsiaal”), Kai Karell-Narusk („Kordused Hando Runneli luules”), Jan Kaus („Meelisklev Runnel”), Riina Roose („Kaks kanget maameest. Runnel ja Tormis”) ja Jaanika Palm („Päriselt ja mängult. Mõtteid Hando Runneli loomingust lastele”).

27. novembril peeti Tartus Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna konverentsisarja „Keelest meeleni” raames XII ettekandepäev „Eesti keele teetähised”. Sellega tähistasid EKM ja Emakeele Selts Asta Õimu 80. sünnipäeva. Ettekannetega esinesid Natalia Ermakov (EKM, „Mee ja vaha kasutamine ersa kultuuris”), Nikolai Kuznetsov (EKM/TÜ, „Kuidas komi keeles hellitatakse?”) ja Ene Vainik (EKI, „Kuidas me mõtleme keelest?”). Järgnes Asta Õimu raamatu „Eesti keele teetähised” esitus.

30. novembril toimus Tartu Ülikoolis tekstipäev. Korraldas TÕ eesti ja üldkeeleteaduse instituut koostöös projektiga „Teadusteksti konventsioonid Balti riikides: retooriline struktuur keelte ja kultuuride risttules”. Temaatiliselt jagunesid ettekanded neljaks: eestikeelse akadeemilise teksti omadused, suured keelemudelid ja nende potentsiaal tekstitöös, kaasaegsete tekstide keelelised valikud ning ajalooliste tekstide analüüsimise võlu ja valu. Plenaarettekande pidas Nicholas Groom Birminghami ülikoolist („New approaches to academic discourse analysis: Macro and micro perspectives”). Ettekannetega esinesid Helen Hint, Anna Ruskan, Helena Lemendik ja Baiba Egle („At the end of this study, see the following discussion: Endophoric markers in Estonian, Latvian, and Lithuanian research articles”), Andres Karjus („Scaling up text research using large language models”), Ilona Tragel („Miks ja kuidas kõnetab meid Eesti avalikus ruumis uks?”), Ell Vahtramäe („Juhtkirjad, kommentaarid ja emotsioonid. Vene kooli üleminek eesti õppekeelele”), Triin Rattiste („„Parempoolse vindikeeraja elukutse omandanu jääb tööta” ehk elukestva õppe diskursuse konstrueerimine Eesti meediatekstis”), Marri-Mariska Tammepõld, Marielin Kepp, Johannes Sarapuu, Ilona Tragel, Eleriin Miilman ja Nele Karolin Teiva („Inimese ja roboti genereeritud tekstide erinevused ja sarnasused: teekond otsingute tuultes”), Gerth Jaanimäe („Probleemid ajalooliste tekstide analüüsimisel ning võimalikud lahendused XIX sajandi vallakohtuprotokollide näitel”) ning Madis Jürviste („Mungad, lummajad ja taatholdrid eesti leksikograafia lätetel”). Helena Lemendik ja Helen Hint korraldasid metadiskursuse töötoa.

30. novembrist 1. detsembrini peeti Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Rahvaluule Arhiivi ja Akadeemilise Rahvaluule Seltsi regilaulukonverents „Pärimusliku laulu elujõust ja tähendustest”. Sellega tähistati Janika Orase 60. sünnipäeva. Ettekannetega esinesid Helina Harend („Õe- ja vennanimetused eesti regilauludes”), Natali Ponetajev („Lõhutud lõõtsapillid ja varastatud harmoonikud – lõõtspill valla-kohtute protokollides”), Kanni Labi („Kas võime üida omaksi: Muhu regilauluvara eripärast”), Kristi Salve („Sinitammede taga: Janika Oras, Lalli Ranna Ingel ja Rassa papa”), Indrek Vainu („Metsalaulupidu – ärgates ennemuistsetes ajas”), Meel Valk ja Triin Rätsep („Laulupulma elujõust XXI sajandil”), Lauri Õunapuu („Arhailise Meestelaulu Selts ja rahvaluule tagasi-käik”), Õie Sarv („Seto laul Setomaal”), Venla Sykäri („Kalevalan „sekavat” lähderunot – suullisen komposition jälki Lönnrotin työssä”), Kati Kallio („Runolaulu läntisessä Suomessa”), Ülo Valk („Regilaul ja kirikulaul: kokkupuuteid ja külgnemisi”), Tiiu Jaago („Veel kord Saxost, Jõgeverist ja eestlaste laulmisest”), Sofia Joons Gylling („Võõrad, aga omad, teise maa inimesed, aga ka kaasmaalased. Eestirootslaste pärimuslike laulude kogumisest, kasutamisest ja muutuvatest tähendustest”), Madis Arukask („Setu *lemmeleht* ja karjala *lembiheinä* lauludes ja usundis”), Andreas Kalkun („Rahva koduse elu hääled: *carmina obcoenae*”), Žanna Pärtlas („Korpusanalüüs kui mitmehäälse rahvalaulu uurimismeetod mokša pentatoniiliste laulude näitel”) ja Taive Särg („Käokiri ja kartulikiri: regilauluhelide märkimisest”).

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

29. novembril kaitses Danila Rygovskiy Tartu Ülikoolis folkloristika erialal doktoritöö „Women in Russian old belief: Religious practices and public imagination on the example of Siberian and Estonian old believer communities” („Naised vene vanausuliste kultuuris: religioossed praktikad ja avalikud ettekujutused Siberi ja Eesti vene vanausuliste kogukondade näitel”). Juhendaja oli Ergo-Hart Västriku (TÜ), oponendid Elina Kahla (Helsingi ülikool) ja Jeanne Kormina (École pratique des hautes études, Pariis).

Uurimus käsitleb naiste kasvavat rolli vene vanausuliste religioossetes praktikates ja kiriku elu juhtimises, keskendudes pomoorlaste ja fedossejevlaste (Eestis) ning tšassovenlaste (Siberis) vanausuliste kogukondadele. Vanausk on konservatiivne religioon oma karmide reeglitega soopõhise jaotuse järgi: näiteks ei tohi vanausulised naised esineda kirikujuhi ega sõnakuulutaja rollis. Ometi täidavad naised tänapäeval meeste pandud kohustusi. Ka on vanausuliste hulgas keskmiselt rohkem naisi kui mehi, eelkõige just Eestis, aga ka mõnes üksikus Siberi piirkonnas.

Uurimuse eesmärk oli erinevaid allikaid (välitöömaterjale, ERM-i ja mõne Venemaal asuva arhiivi dokumente, rahvaluule materjale ja etnograafilisi märkmeid, vanausuliste käsikirju jmt) analüüsides kirjeldada mille abil ja millistel asjaoludel leiab erinevates tegevustes (st jumalateenistuse läbiviimises, kirjutamises, välise vagaduse nõude täitmises jmt) ellu viidud naiste agentsus väljapääsu vanausu konservatiivsest usuväljast. Vaatluse all oli ka see, kuidas sümboolsed ja sotsiaalsed hõõrumised, mis ilmnevad vanausuliste kogukondades naiste rolli suurenemisel, naiste agentsust ümber kujundavad ja naiste usupraktikaid mõjutavad. Analüüsitud on, kuidas nõukogude usuvastane poliitika, kultuuri ja majanduse moderniseerimine mõjutas vanausuliste kombeid.

Selgus, et mida suurem mõju oli, seda ebavõrdsemaks muutus sooline tasakaal vanausuliste külades. Sellistes kohtades on naisi palju rohkem kui mehi ning naised juhivad palvelaid meestest erinevalt. Seejuures on tasakaal säilinud vanausuliste külades, kus majapidamine on suures osas naiste õlul, sest mehed tegelevad jahinduse, kalapüügi ja muu sarnasega. (<https://dspace.ut.ee/items/52b6af34-8d8c-4cb6-ad69-1d58ef559451>)

Keel ja Kirjandus

EESTI TEADUSTE
AKADEEMIA JA
EESTI KIRJANIKE LIIDU
AJAKIRI

LXVI AASTAKÄIK

1–12
2023

SISUKORD

KEELETEADUS

ARTIKLID

Ernits, Enn. Põldpaost paakspuu ja kollase värvini	12	1182
Junttila, Santeri. <i>Ohtrasti ohte</i>	5	490
Jürviste, Madis. Ametinimetustest ja sotsiaalsetest rollidest eesti varase leksikograafia põhjal	11	1104
Jürviste, Madis; Paet, Tiina. Prantsuse päritolu võõrsõnade kirjakuju varieerumisest eesti keeles. <i>Ekläär ja ekleer</i>	4	425
Kallasmaa, Marja. Märkusi talunimede vanusest Audru näitel	6	595
Kaukonen, Elisabeth. Kes on esinaine?	3	328
Risberg, Lydia; Lindström, Liina. Eesti keeleteaduse ja keelekorralduse areng verbirektsiooni näitel. (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole)	3	304
Ross, Kristiina. Ühest eesti keeles puudevast mõistest ja selle aseainest	12	1170
Sahkai, Heete; Tamm, Anne; Holmberg, Anders. Eesti keele otseste eriküsilauseste sõnajärje aspekte	10	987
Tuulik, Maria. Eesti kompimisadjektiivide polüseemiamallid	4	363
Uibo, Udo. Naised, tehke mütsid kirjud ja prannidega	10	1007
Undusk, Jaan. Stalinistlik keelediskurs. Keskkond ja pärilikkus	1–2	7
Vaba, Lembit. <i>(raie)lank</i> peegeldab aega ja selle lugu	6	605
Vainik, Ene; Paulsen, Geda. Kujundlik mõtlemine 2020.–2022. aasta keelekriisis	7	651

ARVUSTUSED

Blokland, Rogier. Kaalukas teos, igas mõttes. Uus uralistika käsiraamat (Marianne Bakró-Nagy, Johanna Laakso, Elena Skribnik (toim). The Oxford Guide to the Uralic Languages)	7	734
Hallik, Tiina. Lühidalt (Reili Argus, Katrin Kern, Helika Mäekivi. Keeletoimetamine. Kõrgkooliõpik. (Gigantum humeris.); Reili Argus, Katrin Kern, Helika Mäekivi. Keeletoimetamine. Harjutusi ja ülesandeid. (Gigantum humeris.))	5	539
Heinapuu, Ott. Lühidalt (Karl Pajusalu, Eberhard Winkler. Salatsi liivi keele teejuht)	10	1037

Nuolijärvi, Pirkko. Võõrsõnade esitamine eesti keele sõnastikes (Tiina Paet. Võõra- ainese kinnistumine eesti keeles: keelekorralduslik ja leksikograafiline vaade. (Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 51.))	12	1218
Pajusalu, Renate. Uurimus laste keelest ja kasvukeskkonnast (Andra Kütt. 5–8-aastaste eesti laste keeleline areng ja selle seos keelelise kasvu- keskkonnaga. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 76.))	6	637
Võlli, Kai. 20 aastat keeleteadusliku mõtte arengut Krista Kerge tegemistes (Krista Kerge. Sõna, see piisake meres. Valik kirjutisi 1998–2019. (Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 80.))	5	533

LÜHIKIRJUTISED

Argus, Reili. Keeletoimetajate õpetamisest õppejõu pilgu läbi. (Vaateid eesti keelekorralduse arenguloole)	4	434
Kaitstud doktoritööd	3	359; 5 549; 11 1141; 12 1232
Klaus, Väino. Tiit-Rein Viitso mälestuseks (4. III 1938 – 2. XII 2022)	3	352
Lühikroonika	3	355; 4 454; 5 547; 6 646; 7 743; 10 1046; 11 1137; 12 1228
Pajusalu, Karl; Lindström, Liina. Küsimisi eesti keelest ja keeltest. Karl ja Liina vestlevad juubelite jm imelike asjade puhul	6	612
Zupping, Sirli. Märkamiste märkamine inimsuhtluses. Renate Pajusalu 60	11	1123
Viikberg, Jüri. <i>In memoriam</i> Helju Kaal (6. III 1930 – 19. I 2023)	4	452

KIRJANDUSTEADUS

ARTIKLID

Annuk, Eve. Eesti NSV kirjanike liidu kirjanduslikud konsultandid kui väravavalvurid	1–2	128
Annuk, Eve. Naisproosakirjanikud kultuuriloos ja tänapäeva eesti kultuuriteadvuses	8–9	755
Annus, Epp. Inimene kui looduslik keha. Eesti kirjanduse tajuilmad 1960.–1980. aastatel	1–2	190
Grauberg, Taimi. Elu nagu algebra. Alide Erteli elu ja looming	8–9	822
Kirikal, Merlin. Dekadentlik kirjutus kui feministlik praktika. Alma Ostra jutustus „Aino”	8–9	873
Kotjuh, Igor. Tõrked Eesti venekeelse kirjanduse omaks tunnistamisel 1918–1940. Igor Severjanini juhtum	6	555
Liivik, Olev. Nõukogude Eesti nomenklatuurne kirjanduselu. EKP kesk- komitee nomenklatuur ja liiduvabariigi kirjandusjuhid	1–2	91
Lotman, Rebekka; Lotman, Maria-Kristiina; Lotman, Mihhail. Hääliku- instrumentatsioon Artur Alliksaare luules	10	969

Marling, Raili. Meeleheide ja morbiidne vitaalsus Djuna Barnesi „Öömetsas” ja Reed Morni „Andekas parasiidis”	8–9	917
Niitra, Mari. „Kui ilusasti on Jumal mind loonud, et ma tohin eestlane olla.” Lapsepõlveprojektsioone naisautorite 1930. aastate teise poole realistikus lasteproosas	8–9	804
Parksepp, Tõnis. Aegadeülene heitlus I. Kuidas Kreutzwaldi „Kalevipoeg” vastandub Goethe „Faustile”?	4	387
Parksepp, Tõnis. Aegadeülene heitlus II. Kuidas Kreutzwaldi „Kalevipoeg” taasloob Goethe „Fausti”?	5	476
Pavlova, Elena. Venelased <i>versus</i> venelased kaasaegses venekeelses eesti kirjanduses	10	955
Raudsepp, Anu. Nõukogude Eesti kirjanike esimesed välisreisid sulaaajal julgeolekupoliitilises kontekstis	1–2	209
Ross, Johanna. Moodne daam 1910. aastate naiskirjanduses	8–9	775
Steinberg, Külliki. Marta Sillaotsa mitmepositsiooniline elu XX sajandi alguskümnenel	8–9	900
Talivee, Elle-Mari. Põlevkivitööstuse kujutamisest ajakirjas Looming aastail 1940–1956	1–2	44
Talivee, Elle-Mari. Looduskultuuri mur(d)epunkte. Meie antropotseen	3	267
Talviste, Eret. Mõeldes rahust rongisõidu ajal ehk kui Leida Kibuvits ja Virginia Woolf oleksid kohtunud	8–9	933
Tannberg, Tõnu. „See inimene oskab näha! Oskab kirjutada!”. Stalini preemia kui kirjanduselu nõukogustamise vahend Hans Leberechti näitel	1–2	68
Tüür, Kadri. Naine kirjutab lindudest. Ökofeministlik ekskurss eesti loodus-kirjandusse	8–9	847
Tüür, Kadri; Õunapuu, Lauri. Atlandi ookeani varjatud allhoovused	7	678
Udam, Marie; Susi, Joosep; Meristo, Merilyn. Ühe Tuhkatriinu lugu. Luule(kogu) käsitlemine eesti kirjandusõpetuses	11	1051
Vaino, Maarja. Kirjandusõpe nõukogude koolis	1–2	240

ARVUSTUSED

Hasselblatt, Cornelius. Lugemis- ja uurimISRõõm (Tiit Hennoste. Ilo ja elu. Valitud artikleid 2005–2021. (Studia litteraria Estonica 23.))	10	1032
Haug, Toomas. Ormussoni-nostalgiat (Mäng ja melanhoolia. Friedebert Tuglase romaan „Felix Ormusson”. (Moodsa eesti kirjanduse seminar 3.) Koostanud ja toimetanud Mirjam Hinrikus ja Jaan Undusk)	7	730
Kirikal, Merlin. Et ema kumaks (Carolina Pihelgas. Vaadates ööd)	11	1128
Kivimäe, Jüri. Minevik karussellil (Katrin Laur. Tunnistaja. Ajalooline romaan)	3	341
Kronberg, Janika. Lühidalt (Eduard Vilde. Mõõda maad ja merd. (Eesti mõttelugu 169.) Koostanud Hando Runnel, toimetanud Katre Ligi)	5	536
Kronberg, Janika. Lühidalt (Hendrik Adamson. Kirjade kuningas. Koostanud Hando Runnel, toimetanud Katre Ligi)	6	640
Kronberg, Janika. Lühidalt (Andres Saal. Emajõelt ekvaatori alla. (Eesti mõttelugu 172.) Koostanud Hando Runnel, toimetanud Katre Ligi)	12	1222

Kuldkepp, Mart. Tammsaare ja sõda (A. H. Tammsaare. Sõjamõtted. (Eesti mõttelugu 170.))	12	1208
Käosaar, Leena. Kuidas portreeteerida ema? (Maarja Undusk. Ellen Niit. Heleda mõtte laast)	3	337
Käosaar, Leena. Lohut(amat)use määr (Lilli Luuk. Minu venna keha)	12	1204
Larm, Pille-Riin. Mälestused imelistest inimestest (Viivi Luik. Kuldne kroon; Lauri Sommer. Toome tuled)	10	1022
Lauristin, Marju. Kümne sammuga läbi Loomingu sajandi (Tiit Hennoste. Kuldsete lehtede peal. „Loomingu” kirjanduslugu)	11	1131
Linno, Saara Lotta. Pilg vastuolulisele Wimbergile Buratino-põlvkonnast (Wimberg. Just praegu; Wimberg. Enne kui)	6	617
Matsin, Paavo. Tule tagasi Tartu, metsdändi! (Mehis Heinsaar. Kadunud hõim)	4	439
Melts, Brita. Lühidalt (Meie Peeter. Lugusid, mälestusi, mõtteid. Koostanud, toimetanud Tiit Hennoste, Toomas Kiho, Janika Kronberg, Sirje Olesk, Katrin Raid)	4	450
Melts, Brita. Lühidalt (Helmi Eller. Eestlased eksiilis. (Eesti mõttelugu 167.) Koostanud Hando Runnel)	5	537
Melts, Brita. Lühidalt (Methis. Studia humaniora Estonica 2022, nr 29.)	10	1034
Melts, Brita. Lühidalt (Methis. Studia humaniora Estonica 2022, nr 30.)	10	1035
Melts, Brita. Lühidalt (Imbi Paju. Kirjanduskliinik. Mida tähendab olla inimene)	11	1135
Mertelsmann, Olaf. Piiratud vaatenurk kirjanike liidule Eesti NSV-s (Sirje Olesk. Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s)	1–2	259
Ojam, Indrek. Ühtsusest ja paljususest kirjandusteaduses, ilma valehäbita (Arne Merilai. Tõstan titsi taade. Tõlgendavaid kehtestusi 2012–2022. (Studia litteraria Estonica 22.))	3	344
Parksepp, Tõnis. Kuidas jutustada luulest ja miks? (Mart Velsker. Luulejutud. Tekste aastatest 1994–2020. (Studia litteraria Estonica 21.))	12	1215
Ross, Johanna. Lühidalt (Õige keha, vale keha? Näitus keha tähendustest Eestis. Koostanud ja toimetanud Anu Kannike ja Kristel Rattus)	10	1036
Sapunjan, Inga. Aegade meisterlik taltsutamine (Sirje Olesk. Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s)	1–2	255
Sauter, Peeter. Kultuuriinimeste Kroonika (Jaan Kaplinski, Kadri Kõusaar. Kirjavahetus 2007–2021)	5	525
Susi, Joosep. Arvi Tavastile peaks see raamat küll meeldima (Anti Saar. Sõnaraamat)	5	521
Urmet, Jaak. Uht tsah, uht tsah, neiukene. Karl Eduard Söödi kosmogoonia (Karl Eduard Sööt. Mu laulud, mu veikesed laulud. Koostanud, toimetanud Õne Kepp)	5	516
Valme, Valner. Veidemannii mission impossible (Rein Veidemann. Järjehoidja. Valik arvustusi, loomingulisi portreid, kaaskajasid, järelehüüdeid eesti kirjasõnaväljalt 2000–2022. Koostanud ja toimetanud Mari Klein)	10	1025
Veidemann, Rein. Juri Lotmani kolmainus (Juri Lotman. Mida inimesed õpivad. (Eesti mõttelugu 163.) Koostajad Silvi Salupere ja Peeter Torop)	4	445

Veizenen, Boris. „Isamaa ja emakeele vahel” – uurimuslik autobiograafia (Isamaa ja emakeele vahel. Etüüde Eesti venekeelsest nüüdiskirjandusest. (Etüüde nüüdiskultuurist 10.) Koostanud, toimetanud Igor Kotjuh, Aare Pily ja Piret Viires)	5	530
Veizenen, Boris. Sireenide kaudu sähvatusteni (Igor Kotjuh. Sireenid ja sähvatused. Vene keelest tõlkinud ja eesti keeles kirjutanud autor)	10	1020
Väljataga, Märt. Kahe lõpmatuse vahel (Rein Undusk. The Rhetoric of Culture. The Case of Infinity. (oxymora 7.))	4	442

LÜHIKIRJUTISED

Annuk, Eve; Talviste, Eret. Naised ja proosa. Pilk XX sajandi algus- kümnedite eesti kirjandusele	8–9	747
Heinapuu, Ott. Võimalused näha teistsuguseid maailmu. Meelis Friedenthal 50	10	1010
Kirss, Tiina Ann. <i>In memoriam</i> Rutt Hinrikus (7. V 1946 – 29. X 2023)	12	1225
Kisseljova, Ljubov. Malle Saluperet mälestades (17. II 1931 – 8. VI 2023)	10	1039
Ross, Johanna. Tsensuurist ja tühistamisest	5	506
Ross, Johanna. Mees, kellele kuulus nõukogude aja mäletamise monopol. Aksel Tamm (23. XII 1931 – 15. VIII 2023)	10	1043

RAHVALUULE JA KULTUURIUURINGUD

ARTIKLID

Boganeva, Alena; Kõiva, Mare. „Sõbrad elus ja surmas” valgevenelaste, venelaste ja eestlaste folklooris	4	403
Jaago, Tiiu. Emad ja tütre eluloos. Kas põlvkondlik konflikt või lepitav läbirääkimine?	5	459
Kikas, Katre. Loodus kahe XIX sajandi keskpaigas sündinud mehe omaeluloo- listes tekstides	3	286
Korb, Anu; Tuisk, Astrid. „Tülitan teid oma Siberi keelega”. Rosalie Ottessoni mängukirjeldused Eesti Rahvaluule Arhiivis	7	703
Kreegipuu, Tiiu. Nõukogude Eesti kirjanduselu parteiline juhtimine 1960. aastatel kirjanike liidu näitel	1–2	110
Laidla, Janet. Eesti Kirjameeste Selts ja naised	12	1147
Rahi-Tamm, Aigi. 1960. aasta laulupidu Kodu- ja Välis-Eesti lähendaja ja lõhestajana	1–2	224
Ross, Johanna. Naisfiloloogi naeruväärsus ja ebamugavus hilisnõukogude Eesti kultuuris	1–2	166

Saarlo, Liina. Need teised laulikud. Regilaulutraditsiooni vähem aktiivsetest osalistest	6	575
Saluvere, Tiina. Kaarel Ird ja Vanemuine nõukogude kultuuripoliitika kontekstis	1–2	145
Särg, Taive. Loomislaul alguste kiigel	11	1076

ARVUSTUSED

Heinapuu, Ott. Isegi udu oli neile teada ehk boreaalsete rahvaste jutte (Ilmaveere jutud. Valik põlisrahvaste pajatusi. Ymber pannud ja takka kiitnud: Nuga Soopealt (Lauri Sommer))	5	527
Heinapuu, Ott. Lühidalt (Soomes-ugri sõlmed 2022. Toimetaja Taisto-Kalevi Raudalainen)	12	1223
Kivari, Kristel. Rahvuslik õuduslugemik (Marju Kõivupuu. Eesti mütoloogia algajale. Jumalatest ja hiidudest tontide, näkkide ja muude õudusjadeni)	12	1212
Leete, Art. Valtoni soomes-ugri süsteem (Arvo Valton. Soomes-ugri minu elus)	4	448
Leete, Art. Lintropi mäluteekond soomes-ugri maades (Aado Lintrop. Soomes-ugri reisid)	10	1029
Lintrop, Aado. Dateeritud usund (Tõnno Jonuks. Eesti muinasusundid)	6	629
Metsvahi, Merili. Maarjahein, imevesi ja teised pärisasjad (Reet Hiimäe, Mare Kõiva. Maarjahein ja imevesi. Pärimuslikud naiste rituaalid Eestis)	3	348
Ross, Kristiina. Ei saa lühidalt mitte piisavalt kirjeldada (Balthasar Russow. Liivimaa provintsi kroonika. Tõlkinud ja kommenteerinud Jüri Kivimäe) ...	6	621
Seljamäe, Elo-Hanna. Identiteet, ajalugu ja mäletöö ajaloolisel Ingerimaal (Ingerimaa mälupaigad: järjepidevus ja katkestus. Ingrian Memory Sites: Continuity and Discontinuity. (Eesti Akadeemilise Ingerimaa Seltsi ja Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 1.) Koostanud Piret Lotman, Taisto-Kalevi Raudalainen, Ergo-Hart Västriku)	6	633
Siirman, Vivian. Lühidalt (Mall Hiimäe. Väike putukaraamat rahvapärimest; Konnad eesti rahvapärimestes. Koostaja Mari-Ann Remmel)	5	538

LÜHIKIRJUTISED

Ernštreits, Valts. Liivi pärandi äratamine Lätis	5	541
Heinapuu, Ott. Kirjandus ja keel kuuluvad Eesti kultuuripärandi keskmesse. Kultuuriministeerium esitles pärandibaromeetrit	6	642
Heinapuu, Ott. Folkloristi vabadus taotleda avaramat mõistmist. Merili Metsvahi 50	7	722
Tannberg, Tõnu. Nõukogude aja kirjandus- ja kultuurielu. Saateks	1–2	3

DETSEMBER

18. Livia Viitol, luuletaja, tõlkija – 70

20. Maarja Kangro, kirjanik, tõlkija – 50

30. Aarne Puu, kirjanik – 75

Jaanuaris 2024 Keel ja Kirjandus ei ilmu.

Veebruaris ilmub teemanumber
kirjanduslikust dekadentsist.

ISSN 0131-1441
e-ISSN 2346-6014

TELLIMISE
INDEKS 78167

Hind 3.20 €